

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО**

На правах рукопису

Пилипенко Володимир Миколайович

УДК 94(4)''1492/194'':316.654:82(091)

**АНТИТУРЕЦЬКИЙ ДИСКУРС
В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
СЕРЕДИНИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.**

07.00.02 – всесвітня історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник:
Лепявко Сергій
Анатолійович,
доктор історичних наук,
професор**

Київ - 2009

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	3
Вступ	4
Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження	9
I.I. Історіографія проблеми	9
I.II. Джерела дослідження	20
Розділ II. Питання турецько-татарської небезпеки в політичній думці Речі Посполитої другої половини XVI ст.	25
II.I. Антитурецька література часів останніх Ягеллонів та перших безкоролівств.	27
II.II. Перші роки правління Жигмунда III: між Священною Лігою та нейтралітетом	51
II.III. Обговорення «турецької» проблеми на сеймах і сеймиках другої половини XVI ст.	78
Розділ III. «Турецьке» питання в польській політичній думці першої половини XVII ст.	91
III.I. Ескалація конфлікту та його затухання: польсько-турецькі протиріччя 1600-1640-х років та політична публіцистика	91
III.II. «Турецьке» питання на сеймах і сеймиках першої половини XVII ст.	145
III.III. Головні мотиви і сюжети антитурецької літератури та сфера її поширення	181
Висновки	194
Додатки	198
Джерела та література	200

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Akty Grodzkie i Ziemskie – AGZ

Akty Sejmikowe Województw Poznańskiego i Kaliskiego – ASWPK

Akty Sejmikowe Województwa Krakowskiego – ASWK

Odrodzenie i Reformacja w Polsce – OiRP

Polski Słownik Biograficzny – PSB

Scriptores Rerum Polonicarum – SRP

Studia i Materiały do Historii Wojskowości – SMHW

Volumina Legum – VL

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі протистояння Сходу і Заходу є однією з головних проблем міжнародних відносин. Але воно не виникло 11 вересня 2001 р., як може часами здаватись, а має більш ніж тисячолітню історію. Історія стосунків християнської та мусульманської цивілізацій переповнена війнами і конфліктами, які вплинули на долю європейського континенту. Мусульманські завоювання на Близькому Сході та Іберійському півострові, хрестові походи та Реконкіста, поступ Османів на Балканах, битви під Хотиним та Віднем – лише окремі трагічні сторінки цієї історії. Поряд з цим існували постійні культурні контакти і запозичення європейців зі Сходу: розвиток особистої гігієни, чай, кава та солодощі, елементи в одязі, мові, фольклорі й багато іншого. Але, на жаль, культурна взаємодія двох цивілізацій часто відходила на другий план перед військово-політичними конфліктами.

Українські землі протягом століть знаходились в зоні конфлікту цих цивілізацій. Київська Русь протягом свого існування зі змінним успіхом боролась з кочовими народами Сходу. З кінця XV ст. Велике князівство Литовське і Польська Корона, до складу яких входили українські землі, намагалися захиститись від кримських татар. Загроза турецько-татарської агресії стала одним з чинників появи українського козацтва як типового «продукту» Великого Кордону, поруч з такими утвореннями, як секеї, гайдуки, ускоки, граничари, донські, волзькі, терські та яйцькі козаки. 1569 р. естафету прикордонної війни ВКЛ перебрала новостворена польсько-литовська держава Річ Посполита.

В інтелектуальній сфері наслідком перманентної загрози Речі Посполитій з південного сходу стало виникнення, як і по всьому континенту,

значного масиву антитурецької літератури та концепції польського передмур'я християнства/Європи та її популяризація польськими дипломатами та інтелектуалами в європейських державах. Тому очевидним виглядає не лише потреба подальшого докладнішого вивчення питань, пов'язаних з історією Великого Кордону України та протистояння цивілізацій на ньому, а й розширення тематики таких досліджень. Зазвичай польські й українські історики використовують офіційні актові документи, звіти про військові акції тощо, і, за рідкими винятками, майже не звертають уваги на політичну літературу, особливо невеликі твори (політична поезія, «ульотні» брошури). В той же час, ці джерела мають значний інформаційний потенціал, дозволяють історикам поглянути на християнсько-мусульманське протистояння XV – XVIII ст. не з боку військової історії, а крізь призму суспільно-політичної думки. Побутуючи у суспільстві в різних формах, політична публіцистика впливала на формування уявлень про Османську імперію та Кримське ханство, загрозу, яку вони несли, та способи боротьби з нею. Тому звернення до політичної думки Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. та виокремлення в ній антитурецького дискурсу допоможе краще зрозуміти, які ідеї щодо турецької загрози панували в суспільстві Речі Посполитої означеного періоду, що вважалось причиною загострення польсько-турецьких стосунків та які методи протидії пропонувались в той час інтелектуальною елітою.

Зв'язок з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до програми «Джерела з політичної історії України Козацької доби XVI – XVIII ст.», номер державної реєстрації 0107U008988, що розробляється Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Мета дослідження: на основі сукупності джерел та наукової літератури проаналізувати відображення проблем, пов'язаних з військово-політичним протистоянням Кракова/Варшави і Константинополя в політичній думці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст.

Для досягнення означеної мети було поставлено кілька дослідницьких завдань:

- на основі аналізу політичної літератури середини XVI – середини XVII ст. визначити, яке місце займала тема турецько-татарської небезпеки в політичній думці Речі Посполитої;
- визначити коло авторів, які найчастіше звертались до цієї теми;
- визначити головні сюжети польської антитурецької літератури середини XVI – середини XVII ст.;
- дослідити залежність польської антитурецької літератури від зовнішньо- та внутрішньополітичних чинників;
- визначити місце турецько-татарської проблематики й антимусульманської риторики в роботі повітових сеймиків та вальних сеймів зазначеного періоду.

Об'єктом дослідження є політична думка Речі Посполитої, присвячена польсько-турецькому протистоянню середини XVI – середини XVII ст.

Предметом дослідження є відображення військово-політичного протистояння Речі Посполитої та Османської імперії в польській політичній думці середини XVI – середини XVII ст.

Методи дослідження складають загальнонаукові та історичні методи: аналізу і синтезу, історико-генетичний, компаративний (порівняльно-історичний), хронологічний та методи біографістики.

Хронологічні межі дослідження від середини XVI до середини XVII ст. зумовлені подіями політичного життя Речі Посполитої, які справили визначальний вплив на усвідомлення польською елітою значення турецько-татарської загрози для існування держави та визначення своєї ролі у протистоянні цій небезпеці. Нижньою хронологічною межею є середина XVI ст. В цей період можемо говорити про збіг у часі кількох важливих процесів і подій. По-перше, завершилось становлення польської публіцистики, з'явилися знакові для політичної думки твори Станіслава

Оріховського та Анджея Моджевського. По-друге, виникла нова об'єднана держава – Річ Посполита. В процесі об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського українські землі були включені до Корони Польської. Тим самим оборона південно-східного кордону стала не так загальнодержавною проблемою а, значною мірою, власне польською (в розумінні проблемою Кракова/Варшави, а не Вільно). Наступні події політичного життя Речі Посполитої лише ускладнили польсько-турецькі стосунки. Обрання 1587 р. королем Сигізмунда Вази частково переорієнтувало зовнішню політику Кракова/Варшави на антитурецьку, адже Сигізмунд перебував під впливом Ватикану, що на той час автоматично означало антитурецьку спрямованість зовнішньої політики Речі Посполитої. Перед польським суспільством з новою силою постало питання турецької небезпеки та можливої польсько-турецької війни. Всі ці процеси відбилися на суспільно-політичній думці того часу.

Верхньою межею дослідження є початок Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Географічні межі дослідження охоплюють територію об'єднаної польсько-литовської держави Речі Посполитої.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено аналіз суспільно-політичної думки Речі Посполитої щодо питань, пов'язаних з турецько-татарською загрозою та спроб убезпечитись від неї. Проаналізовано понад сто публіцистичних текстів середини XVI – середини XVII ст. та значну кількість сеймової і сеймикової документації, листування між найвищими урядниками. Це допомогло кращому розумінню ставлення еліти Речі Посполитої до загрози з півдня, яка була постійним фактором існування держави. До наукового обігу введено значний масив маловідомих польських публіцистичних текстів середини XVI – середини XVII ст.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані при складанні синтетичних праць з історії України,

Польщі, міжнародних відносин, історії літератури, політичної думки, історичної політології та у викладацькій практиці.

Апробація дослідження відбулась на IV міжнародній конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (Ніжин, 11-12 грудня 2008 р.), Міжнародній конференції «Європа між минулим та майбутнім» (Київ, 30 листопада-1 грудня 2007 р.), Міжнародній конференції «Пам'ять та ідентичність» (Яремче, 19-20 вересня 2008 р.), VI, VII, VIII Костомарівських читаннях (Чернігів 3-4 травня 2007, 17-18 квітня 2008 р., 23-24 квітня 2009 р.), семінарі Польсько-Української школи Варшавського університету та фундації Колегіуму Східної Європи (Вроцлав, 17 листопада 2008 р.), колоквіумі Німецького історичного інституту в Варшаві (Варшава, 30 січня 2008 р.), лабораторіумі стипендіантів ОБТА Варшавського університету (Варшава, 23-24 березня 2009 р.).

Публікації. Результати досліджень відображені у трьох статтях у фахових журналах та трьох додаткових публікаціях у збірниках матеріалів міжнародних конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 227 сторінок (з них 197 сторінок основного тексту). Перелік джерел та літератури становить 300 позиції.

РОЗДІЛ I ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

I.1. Історіографія проблеми

Обрана тематика дослідження перебуває на перетині кількох наукових дисциплін: історії міжнародних відносин, історичної політології, історії літератури та політичної думки, що й визначило специфіку використаних джерел та літератури, тому більшість з них відображають перераховані проблеми. Природно, що історією польської політичної думки, польського парламентаризму та міжнародними відносинами Речі Посполитої цікавились насамперед польські науковці. Відповідно, більшість наукових праць і майже всі джерела мають польське походження. Проте, деякі сюжети представлені досить добре і в українській історіографії.

Польська політична публіцистика та поезія XVI – XVII ст. досліджена вкрай нерівномірно. В більшості на неї звертали увагу спеціалісти з літератури та аналізували з точки зору літературознавства. Істориків політичної думки більше цікавили ґрунтовні політичні трактати, в яких відбивались теми політичного устрою держави, і майже не цікавили маленькі «ульотні брошури». Такий підхід і спричинив односторонність та нерівномірність стану розробки проблеми. З одного боку, погляди найвідоміших письменників, їх твори та ідеї, викладені в цих творах, добре досліджені, натомість, велика кількість менш знаних авторів та їх творчість залишається *terra incognita* для дослідників. Оскільки всі джерела, якими ми користувались, відносяться до польської політичної літератури, природно, що польських дослідників вони цікавили більше, ніж вітчизняних.

Першим, хто звернув увагу на польську політичну літературу XVI – XVII ст., був видатний історик літератури Ст. Тарновський (Stanisław Tarnowski). Цій темі він присвятив ґрунтовну монографію «Pisarze polityczni

XVI wieku» [281]. У своїх дослідженнях Тарновський проаналізував твори Станіслава Оріховського, Анджея Моджевського, Кшиштофа Варшевіцького, Юзефа Верещинського, Пьотра Грабовського та менш відомих письменників. Від часу виходу в світ його роботи минуло вже півтора століття, але вона не втратила актуальності й донині. Це дослідження багато в чому універсальне, його можна використовувати і як аналітичну працю, і як хрестоматію. З його «легкої руки» тема політичної публіцистики та політичної поезії була актуалізована в історичній науці.

З-поміж дослідників XIX ст. слід відзначити роботу директора Варшавської бібліотеки Т. Вежбовського (Teodor Wierzbowski). Особливо нас цікавила його праця, присвячена Кшиштофу Варшевіцькому (Ksysztof Warszawicki). Дослідник не лише проаналізував життєвий та творчий шлях дипломата і священика останньої третини XVI ст., а й продемонстрував тяглість ідей, пов'язаних з обороною прикордоння від першої половини XVI ст. Слушними виглядають зауваження Т. Вежбовського і щодо авторства історично-політичної поеми «Венеція», яку зазвичай приписують перу Варшевіцького. Дослідник же вважає, що «Венецію» написав Марчін Пашковський (Marcin Paszkowski), а Варшевіцький лише опублікував [294].

Окремо слід відзначити едиційну діяльність К. Туровського (Kazimierz Turowski) та Т. Вежбовського, які в XIX ст. видрукували значну кількість різних політичних брошур, політичної поезії з XVI – XVII ст. Характерною рисою цих видань були ґрунтовні вступні статті. Цінність видань XIX – початку XX ст. з часом лише збільшується, адже дві війни знищили величезну кількість документів, тому іноді ці видання набирають ваги оригіналу.

На початку XX ст. розпочалось наукове дослідження ще одного відомого твору, який ми відносимо до антитурецьких, – «Записок яничара». І хоч текст був відомий ще з першої половини XIX ст., перше наукове видання побачило світ лише 1912 р. З того часу не припиняються дискусії про авторство і походження «Записок» (докл. історію досліджень «Записок»

див.: [5, с. 5-35]). Але до справи брались в основному філологи та літературознавці, тому «Записки» часто відривались від антитурецького контексту свого створення та поширення.

Мабуть, найкращим дослідженням з історії польської політичної поезії XVI – XVII ст. є монографія Ю. Новака-Длужевського. Автор зробив ґрунтовний огляд «*okolicznościowej*» поезії, визначив основні теми, що цікавили поетів, як вони реагували на важливі події життя держави, наприклад, війни Речі Посполитої з сусідами, друге одруження короля Сигізмунда III, рокош Зебжидовського тощо. Дослідник прослідкував ряд запозичень поетами XVII ст. текстів своїх більш ранніх колег. Звісно ж, явище літературного плагіату не перебуває у фокусі наших зацікавлень, але плагіат передбачає певну обізнаність із літературою, з якої копіюють текст, та певне поширення самого тексту. І цей аспект був особливо цікавим для нас. Робота Новака-Длужевського може використовуватись і як хрестоматія політичної поезії XVI – XVII ст., адже автор щедро ілюструє свої роздуми оригінальними текстами.

Антитурецьку пісню в контексті старопольської лірики досліджувала А. Кжевінська (Anna Krzewińska). Дослідниця прослідкувала ряд запозичень авторів кінця XVI – XVII ст. з відомого вірша Яна Кохановського (Jan Kochanowski) «*Pieśń o spustoszeniu Podola*», визначила характерні риси антитурецької пісні, як жанру старопольської літератури. Цікавим є спостереження автора про можливе використання біблійних псалмів 44, 74, 77, як антитурецьких пісень [233, s. 86].

Окремо слід виділити дослідження Б. Барановського (Bohdan Baranowski) «*Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku*». На підставі багатой джерельної бази автор зміг продемонструвати, що знали про Схід в найширшому розумінні цього слова в Польській Короні. Звісно, дослідник не зміг згадати всіх авторів XVI – XVII ст., які писали на «східні» теми (це завдання і на сьогоднішній день видається надзвичайно складним, якщо не неможливим, до виконання), але Барановський зосередився на

найбільш цікавих і оригінальних, на його думку, письменниках, хроністах, авторах подорожних записок тощо [185]. Для нас були цікавими характеристики, які дав історик творам Пашковського, зокрема його «Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatory...» та «Traktat de offensive bello...».

До антитурецької публіцистики звертався й історик польської військової справи К. Олейнік (Karol Olejnik). В своєму дослідженні «Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku» автор зосередився на розвитку військової теорії в Короні Польській та Речі Посполитій. Джерелами йому слугували в основному трактати з військової справи, але принагідно історик згадав і про публіцистів, що писали на військові теми та закликали до війни з Османською імперією: Кіцького (Wojciech Kicki), Чарацького (Grzegorz Czaradzki), Пешковського [248].

З кінця 1980-х рр. в польській та українській історичних науках спостерігається значне розширення проблематики історичних досліджень. А це, в свою чергу, вимагало розширення актуалізованої джерельної бази. Розпочались дослідження історичної свідомості, історії ідей. Історики більш уважно почали ставитись до політичної публіцистики та літератури, як до історичних джерел. Прикладом, як можна використати міщанську літературу для дослідження історичної свідомості, є габілітаційна монографія У. Аугустиняк (Urszula Augustyniak) «Koncepcje narodów i społeczeństwa w literaturze mieszczańskiej od końca XVI do końca XVII wieku». Історик доходить висновку, що при дослідженні свідомості позашляхетських груп населення не можна легковажити такими джерелами, як міщанська література. Як характерну рису відзначає масовість відбору такої літератури. При цьому важливо, що ця масовість досягалась не завдяки протекції, а завдяки популярності. Така література продавалась, читалась, зберігалась навіть у часи церковної цензури. Міщанська література названа дослідницею не просто масовим джерелом, а й найбільш безпосереднім [181, s. 25-27]. Ми поділяємо точку зору А. Аугустиняк і вважаємо, що такий підхід виправданий не лише для «плебейської» літератури, а й для політичної

публіцистики. До політичної літератури кінця XVI – XVII ст. зверталась Т. Хинчевська-Геннел (Teresa Chynczewska-Hennel) [198], досліджуючи ментальність українського козацтва. П. Бореk (Piotr Borek) досліджує відображення ролі та значення України в польсько-литовській державі, її географії, козацько-польських воєн у політичній поезії та щоденниках польської шляхти XVII – XVIII ст. [189-190]. Ст. Херман (Stefan Herman) у своїх дослідженнях зосередився на відображенні питань війни/миру та ролі й функцій солдата у політичній літературі (на прикладі творів Пьотра Скарги) [216].

Останнім часом дослідники частіше почали звертатись до суспільної думки на тему «турецької загрози». Класичним стало дослідження німецького історика В. Шульце (Winfried Schulze) «Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert». Для нас це робота є прикладом того, як можна використати «нетипові» джерела для розв'язання поставлених питань. Так, історик зміг продемонструвати, як змінився державний устрій та податкова система німецьких держав під впливом турецької загрози. Він зміг продемонструвати, як усвідомлення небезпеки з боку Османської імперії впливало на внутрішню та зовнішню політику держави, і як держава змінилась під впливом усвідомлення громадянами цієї загрози. А для того, щоб дослідити ставлення суспільства до загрози, історик використав значну кількість німецьких турчиків XVI ст. Відображенню турецької небезпеки в суспільній свідомості дослідник присвятив цілий розділ «Турецька загроза в XVI ст. як публічна проблема» [274].

1991 р. в Італії з'явилась книга М. Чіччаріні (Marina Ciccarini) «Il richiamo ambivalente. Immagini del Turco nella memorialistica polacca del Cinquecento», в якій авторка проаналізувала формування уявлення частини польського суспільства про турків та Османську імперію в XVI ст. Дослідниця звернула увагу на тісні контакти польської і східних культур (турецької, татарської) та запозичення польською культурою елементів одягу, слів тощо. Відповідаючи на головне питання дослідження, як

увялялись турки та їх держава, дослідниця пише, що в більшості випадків автори щоденників подорожей, купецьких звітів звертали увагу на екзотику турків, ніж на якісь важливі питання функціонування державного організму, державного життя. Цікавими є висновки дослідниці з приводу поширення та популяризації концепції польського передмур'я Європи/християнства (*antemurale christinitatis*). Так, авторка пише, що ця концепція використовувалась польською елітою, щоб легітимізувати своє перебування в Європі. Адже така необхідність існувала, бо поляки були молодим народом, який прийшов до латинської Європи [224].

Грунтовний аналіз уявлень про Османську імперію в Європі здійснив Аслі Чіракман (Asli Çirakman) у дослідженні «From the “Terror of the World” to the «Sick Man of Europe”. European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth». Говорячи про публіцистику, як про інформацію з «других рук», автор, все ж таки, стверджує, що не можна заперечувати значення таких джерел для інформування християнського світу про події в Османській імперії та формування певних стереотипів і образів «чужого» [200, s. 72]. В окремому розділі, присвяченому антитурецькій пропаганді XVII ст., історик продемонстрував, як змінювалась суспільна думка про турків і їх державу. Цікавими виглядають спостереження історика над політичною та історичною публіцистикою, особливо тією її частиною, в якій публіцисти намагаються не максимально «очорнити» турків, а знайти логічне пояснення тому, чому їх імперія так швидко змогла набрати силу і перетворитись на загрозу всієї Європи.

На сьогоднішній день одним з останніх прикладів використання публіцистики в історичних дослідженнях є монографія німецької дослідниці А. Хоферт (Almut Hofert) «Den Fiend beschreiben. Türkische Gefart und Europäisch Wissen über das Osmanische Reich XV – XVI Jahrhundert» [218]. Вона здійснила докладний аналіз процесу формування уявлень, пов'язаних з турками та Османською імперією в Німеччині XVI століття. Дослідниця розкрила процес формування комплексу етнографічних знань в Німеччині на

основі інформації, отриманої дипломатичними шляхами (звіти, реляції, листування) та інформації, отриманої позадипломатичними шляхами, порівнювала бачення турків представниками дипломатії різних держав (Габсбурги, Венеція, Франція), ввела етнографічні знання про турків у більш широкій контекст загального етнографічного знання в Європі XVI ст.

Цікавим історичним джерелом є тогочасна преса. Окрім інформаційного навантаження такі видання виконували ще й пропагандивні функції. Видавці «ульотних» листівок-газет досить оперативно реагували на зміни політичної ситуації, якісь цікаві або важливі події та висвітлювали їх у газетах. Дослідженням польських газет та газет про Річ Посполиту займались польські історики К. Завадський (Konrad Zawadzki) та Я. Пірожинський (Jan Pirożyński). К. Завадський проаналізував стан ульотної преси за часів Сигізмунда III і прийшов до висновку, що «турецьке» питання займало важливе місце в польській пресі кінця XVI – першої третини XVII ст. Преса (а значить і суспільство, адже газети слід було продавати) живо цікавилась проблемами польсько-турецько-татарського прикордонного протистояння, відображала успіхи польської зброї в ньому [299].

Натомість, Я. Пірожинський на прикладі колекції польських новин цюріхського міщанина Яна Віцка продемонстрував, що польсько-турецько-татарським конфліктом цікавились далеко за межами Речі Посполитої [255].

Підставою для аналізу ролі питань, пов'язаних з обороною південно-східного кордону та турецько-татарською небезпекою в роботі повітових сеймиків та вальних сеймів, стала багата «сеймова» література. Стан історіографічної розробки сеймової проблематики значно кращий у порівнянні з політичною публіцистикою та поезією. Можна стверджувати, що жодне дослідження з політичної та військової історії не обходиться без звернення до актової документації, пов'язаної з сеймовою та сеймиковою діяльністю.

У польській історичній науці перші роботи, присвячені діяльності окремих сеймів, почали з'являтися на початку XX ст. Але справжній

«зоряний час» таких досліджень розпочався кілька десятиліть тому і триває досі. На сьогодні майже всім сеймам першої половини XVII ст. присвячено по окремій монографії. Остаточно оформилась структура таких «сеймових» досліджень. З-поміж дослідників можна виділити Я. Жоньцу (Jan Rzońca) [262-265], Я. Биліньського (Janusz Byliński) [191-192], С. Охманн (Stefania Ochmann-Staniszewska) [246-247], Я. Середику (Jan Seredyka) [267-270], Є. Петжака (Jerzy Pietrzak) [253-254].

Від досліджень сеймів історики поступово перейшли до вивчення історії сеймиків, їх устрою, ідеології діяльності тощо. Цим темам присвячені праці з історії сеймиків Й. Хоїнської-Міки (Jolanta Choińska-Mika) [194-165], Е. Опалінського (Edward Opaliński) [249-251], Є. Тернеса (Jerzy Ternes) [285]. Особливо слід виділити дослідження сеймиків українських воєводств в часи Речі Посполитої К. Мазура (Karol Mazur) [239].

У вітчизняній історичній науці ситуація з використанням політичної публіцистики XVI – XVII ст. нагадує польську: увагу привертали лише твори таких «зірок» жанру, як Верещинський та постійно згадуваний разом з ним Грабовський, Старовольський та інші. І вже з кінця XIX ст. історики починають звертатись до політичної публіцистики. Першим, хто спробував розкрити інформаційний потенціал цих текстів, був А. Стороженко. В ряді статей він проаналізував проекти Верещинського щодо покращення оборони Речі Посполитої від турків, створення окремої адміністративно-військової одиниці у складі Речі Посполитої, можливості використання запорозького козацтва для протидії татарській агресії. Результати своїх досліджень історик оформив у монографії «Киевский бискуп Иосиф Верещинский» [164-165].

На початку XX ст. побачили світ дослідження, присвячені рефлексіям України в західноєвропейській наративних джерелах. Перш за все, це – монографії В. Ляскоронського, В. Кордта, В. Січинського. Вони продовжили традицію досліджень «літератури факту», започатковану ще Г. Милорадовичем та виданнями Київської археографічної комісії.

В той же час І. Голенищев-Кутузов у ґрунтовній монографії, присвяченій зв'язкам слов'янських та італійської літератур, здійснив короткий огляд антитурецької літератури слов'янських народів [128, с. 304-320]. Але дослідник не цікавився антитурецькою літературою спеціально, тому огляд вийшов занадто загальний, в ньому були зазначені лише найбільш відомі імена. Проте, він вперше давав можливість вітчизняному читачеві уявити масштаби поширення антитурецької літератури в Європі, адже містив прізвища та назви творів польських, хорватських, сербських, болгарських авторів.

Після цього пауза у дослідженні політичної літератури розтяглась більш ніж на півстоліття і до політичної публіцистики повернулись наприкінці радянської епохи. Так, 1984 р. в колективній праці вчених Інституту слов'янознавства і балканістики Академії наук СРСР «Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV – XVI вв.» був вміщений ще один огляд антитурецької літератури XVI – XVII ст. [156, с. 237-251]. Цей огляд мав ті ж переваги і недоліки, що й огляд Голенищева-Кутузова.

В кінці 1990-х років С. Лепявко та П. Сас повернули до вітчизняної історичної науки імена Верещинського та Грабовського. Історики поглянули на творчість цих письменників в більш широкому контексті. Дослідники присвятили цій темі ряд статей і розвідок. С. Лепявко цікавили проекти використання козацтва для оборони Корони в кінці XVI ст. та його участь у міжнародних відносинах того часу [141-146], натомість, П. Сас аналізував політичну публіцистику крізь призму власних зацікавлень політичною культурою українського суспільства кінця XVI – середини XVII ст. [158-160].

До політичної публіцистики, як до відображення прагнень політичної еліти польсько-литовської держави, звертався В. Брехуненко [119-121]. Зокрема, дослідник критикував проекти гетьмана Конецпольського віддати для колонізації Москві Причорномор'я, викладені в «Дискурсі про знищення кримських татар та лігу з Москвою». Звертався історик і до аналізу творчості

Верещинського, Грабовського, Пальчовського (Kszysztof Palczowski) та Старовольського.

До політичної публіцистики і поезії у своїх дослідженнях зверталась Н. Яковенко, але вони цікавили дослідницю, як елемент культури, за допомогою якого можна реконструювати поняття і уявлення, що побутували в XVI – XVII ст. Між іншими дослідниця аналізувала поему Шимона Пекаліда «*De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...*», ряд панегіриків князівському дому Острозьких. Особливо корисними для нас виявились спостереження дослідниці над колообігом правничої літератури на Волині в кінці XVI ст. [177].

Європейська та польська преса XVI – XVIII ст. привертала до себе увагу і українських істориків. Так, Ю. Мицик, Т. Чухліб, досліджуючи різні проблеми з історії України XVII ст., неодноразово звертали увагу на рефлексії України в тогочасній європейській «ульотній пресі» [148-151; 169-170].

Одним з перших у сучасній українській історіографії, хто зацікавився не просто фактами турецької агресії, про які історики говорили завжди, а зумів побачити за ними діалог/протистояння західної християнської та східної мусульманської цивілізацій, був Я. Дашкевич. Дослідник застосував до історії України продукт американської історіографії – теорію Великого Кордону, спробував пояснити виникнення українського козацтва специфічними умовами Великого Кордону, вказав на аналоги запорожців у інших країнах (Хорватії, Сербії, Угорщині) [131-135]. Т. Чухліб у своїх дослідженнях звернув увагу на протурецьку орієнтацію українських гетьманів, особливо Петра Дорошенка та його спроби опертись на Константинополь у процесі міжнародної легітимізації Гетьманату. Стосунки Кримського ханату та Запорозької Січі в кінці XVII ст. є об'єктом зацікавлень В. Станіславського. Б. Черкас присвятив своє дисертаційне дослідження визначенню ролі українських земель у політичних відносинах ВКЛ та Кримського ханату в першій половині XV ст. [168].

Багато уваги *okolicznościowej* літературі та публіцистиці приділив В. Шевчук. Але безпосередньо публіцистика знаходилась на маргінесі його зацікавлень, бо головною проблематикою була історія давньої української літератури. В. Шевчук видав кілька хрестоматій з історії давньої української літератури. Зокрема він переклав і видрукував кілька віршів автора кінця XVI – початку XVII ст. – Марчіна Пашковського. Цьому ж герою була присвячена окрема стаття [6, 14].

На польську *okolicznościowi* літературу XVI – XVII ст. частково звертав увагу в своїх дослідженнях Дмитро Вирський, але ця література знаходиться на узбіччі зацікавлень історика. Натомість, він детально дослідив «специфічні українські сюжети в історіографії Речі Посполитої XVI – середини XVII ст.». Д. Вирський звернув увагу на зміну ставлення до України в польських історичних трактатах, в тому числі на концепт польського передмур'я християнства/Європи та роль українських земель у функціонуванні цього передмур'я, оцінку діяльності українського козацтва польськими істориками [122,125].

Багато уваги іноземним джерелам з історії України та українського козацтва, в тому числі й іноземній публіцистиці та історіографії, приділив у своїх дослідженнях Д. Наливайко. До кола наукових зацікавлень дослідника поряд з питаннями історії та теорії літератури потрапляли рефлексії європейських дипломатів, політиків, письменників, мандрівників щодо подій козацько-татарсько-турецьких воєн на які, як переконливо довів автор, європейські інтелектуали дивились крізь призму християнсько-мусульманського конфлікту та козацько-польського протистояння. В останньому випадку погляди тих же авторів могли принципово різнитись в залежності від конфесійного чинника [152-154].

У вітчизняній історичній науці певну традицію має дослідження сеймів та сеймиків Речі Посполитої. До сеймових матеріалів звертався М. Грушевський в контексті вивчення історії козацтва [129-130]. Історик аналізував постанови сеймів та сеймиків щодо вирішення «козацького»

питання, вимоги самих козаків до парламентарів тощо. В 1920-х рр. – І. Крип'якевич, аналізуючи участь запорозького козацтва у міжнародних відносинах 1620-х рр. [138]. Іншою темою, яка цікавила істориків (особливо істориків православної Церкви), була Брестська церковна унія, її підготовка, впровадження та боротьба з її наслідками на сеймах і сеймиках. Цій темі присвятив ґрунтовну кількатомову працю П. Жукович.

Сеймовий і сеймиковий матеріали є цінним джерелом для вивчення різних питань історії, тому нині до нього часто звертаються історики. Наприклад, В. Щербак [174-175] та С. Плохій [157] – для дослідження еволюції козацького стану, В. Щербак, В. Брехуненко [120] – досліджуючи антитурецьку і антитатарську діяльність українського козацтва, Н. Яковенко – вивчаючи еволюцію правового стану української шляхти [178], Т. Чухліб та В. Станіславський – для досліджень зовнішньополітичних стосунків Гетьманату та Війська Запорозького відповідно.

Останнім часом значно зріс інтерес до історії власне українських сеймиків. Українська історіографія збагатилась дослідженнями з історії сеймиків Чернігівського воєводства (П. Кулаковський), Волинського (М. Крикун), Волинського і Подільського (І. Плевако), Руського та Белзького (О. Вінниченко).

1.11. Джерела дослідження

Постановка дослідницьких завдань зумовила і специфіку джерельної бази дослідження. Всі використані джерела можна розділити на дві групи: актові джерела та наративні (описові).

Основним комплексом джерел є політична публіцистика та політична поезія середини XVI – середини XVII ст. Ці джерела мають значний інформаційний потенціал, але рідко використовуються істориками для власних досліджень (за виключенням творів найбільш відомих авторів). Для нашого ж дослідження публіцистика стала основним джерелом. Під збірною назвою політичної публіцистики ми об'єднали різні за жанрами твори:

дискурси, скарги, побудки, ламентачії, вотуми (від *votum*), антитурецькі пісні. В XVI – XVII ст. поняття публіцистики ще не оформилось у сучасному розумінні. Публіцистикою вважались всі твори, написані на актуальні теми політичного життя для публічного прочитання та поширення (наприклад, О. Галенко називає пам'ятки давньоукраїнської писемності формою публічного дискурсу і використовує для аналізу ставлення суспільства до певних проблем та феномену потурчення [126, с. 203]).

Для нас в публіцистиці середини XVI – середини XVII ст., перш за все, було цікаво визначити ставлення авторів до питань, пов'язаних з турецько-татарською небезпекою, потребою оборони південно-східних кордонів Речі Посполитої, приєднання Корони до антитурецьких ініціатив Габсбургів або ж окремих персон тощо. Методом індукції, складаючи оцінки тогочасної ситуації різних авторів, порівнюючи їх бачення «турецьких» проблем Кракова/Варшави, можна проаналізувати ставлення польського суспільства (політичної його частини) до питання турецької загрози. Ці тексти часто виражали опозиційну до офіційної точку зору. В них ми знаходимо багато критики устрою держави, внутрішньо та зовнішньополітичних проблем.

Ще однією групою джерел, використаних нами, є історіографічні – тексти історичних трактатів середини XVI – середини XVII ст. В більшості – це популярні в той час історико-географічні твори. В цих текстах, як і в текстах попередньої групи, нас цікавили не самі факти татарських або турецьких нападів на територію Речі Посполитої, а способи протидії, які пропонували автори, оцінки ситуації, які давали історики того часу.

До актових джерел ми, перш за все, відносимо офіційну документацію, пов'язану з діяльністю польської парламентської системи. Це – сеймові конституції, офіційне листування між королем та сеймиками (легації), листування між королем та сенаторами перед початком сеймиків (деліберації), посольські інструкції від сеймиків для участі в сеймах, сеймові діаріуші. Також до актових джерел відносяться і міждержавні угоди (нас найбільше цікавили польсько-турецькі та польсько-татарські угоди).

Сеймові діаріуші є чи не найціннішими джерелами для досліджень історії перебігу сеймів, питань, до яких звертались парламентарі, обговорення проблем тощо. Проте, незважаючи на те, що вони є актовими джерелами, вони страждають досить високим ступенем суб'єктивності. Причина цього криється в самій природі сеймового діаріуша – щоденника сейму, який складався або безпосереднім учасником сеймового зібрання, або спеціально найнятим писарем. При чому час написання документу міг не співпадати з часом проведення сейму, тобто історичне джерело створювалось «по пам'яті», що несе в собі елемент суб'єктивності. Суб'єктивність діаріушів виражається у довільному пропуску автором не важливих, з його точки зору, епізодів. У цьому контексті можна навести багато прикладів, коли автори щоденників ретельно нотували ті справи, що найбільше цікавили їх, і пропускали решту.

Сеймові конституції приймалися всіма учасниками сейму та набували сили законів. Тексти постанов складались у кінці роботи сейму на так званій *конклюдії*, записувались до архіву, друкувались і поширювались у межах держави. Сеймові конституції є безпосереднім результатом роботи сейму. З їх аналізу можна зробити висновок, що було головним предметом обговорення на сеймі, а значить, і що є головною проблемою в державі (з точки зору шляхти). Конституції, як джерела, мають свою слабку сторону – не відображають процес підготовки документу, а є лише кінцевим результатом роботи сеймів. А враховуючи, що конституції писались в окремому приміщенні (не в посольській ізбі або сенаті), писар часто до вже готового тексту сейму вносив поправки за вимогою маршалка, конституції теж не є повністю правдивим джерелом.

Наступною групою «сеймових» джерел є офіційне листування короля з сенаторами перед початком сеймиків та сеймів. Ці листи дають змогу досліднику прослідкувати позицію короля (і як особи, і як сеймуючого стану) щодо головних питань, які постали перед державою в конкретний момент.

Чи не найчисельнішою групою актових джерел, пов'язаних із сеймовою діяльністю, є посольські інструкції або *lauda*. Інструкції являють собою список обов'язкових для посла на сейм постанов щодо всіх питань, які були важливі для шляхти кожного воєводства. Теоретично посол не мав права відступати від докладних інструкцій, викладених у ляудах. Сеймикові інструкції є дуже важливим джерелом з політичної, економічної історії та історії ідей. Завдяки аналізу інструкцій нам вдалось встановити точку зору шляхти, як загальну, так і окремих воєводств, щодо питань оборони південно-східних кордонів від турецько-татарської небезпеки, польсько-турецьких стосунків, приєднання чи не приєднання Речі Посполитої до антитурецьких ініціатив Габсбургів тощо.

Найбільше зібрання актових матеріалів польських сеймів і сеймиків знаходиться у фондах Народової бібліотеки у Варшаві (відділ мікрофільмів). Роботу з актовими документами значно спрощують наукові видання цих документів. Едиція сеймової документації розпочалась ще в середині XIX ст. і не припиняється й нині. В багатотомовій серії «*Scriptores Rerum Polonicarum*» з останньої чверті XIX ст. до першої світової війни видані кілька сеймових щоденників [38-39]. У середині XIX ст. том інструкцій сеймику Київського воєводства видала Київська археографічна комісія [1]. Перекладений і надрукований щоденник Люблінського сейму 1569 р. [4] Тоді ж в Санкт-Петербурзі були надруковані сеймові конституції за весь час існування Польського королівства («*Volumina Legum*»). У міжвоєнний час у серійній публікації джерел «*Akta Grodzkie i Ziemskie*» були надруковані матеріали галицького та вишеньського сеймиків [15-16]. У післявоєнний час видавнича діяльність тривала. В Польщі побачили світ кількатомові збірки актів сеймиків Краківського, Познанського та Калішського воєводств [17-19]. Часто публікуються окремі документи, наприклад, поодинокі інструкції, не відомі раніше. Все це робить сеймові документи більш доступними.

До наративних джерел ми відносимо напівофіційне листування між урядниками Речі Посполитої, найбільшу групу використаних нами джерел –

політичну публіцистику та політичну поезію, історіографічні (історико-географічні) тексти середини XVI – середини XVII ст. Коротко охарактеризуємо кожен з цих груп. З-поміж листування польських урядників найбільший інтерес для нас становили листи коронних гетьманів Ст. Жулкевського [79] та Ст. Конєцпольського [58] та канцлера чотирьох королів Я. Замойського. В їх багатій епістолярній спадщині є листи до королів, сенаторів, різних повітових сеймиків, до представників інших держав тощо. Ці листи несуть у собі багату інформацію з різних сфер державного життя, особливо з військово-політичної.

Найменшою, але від того не менш цікавою, є група зображувальних джерел – гравюр та дереворитів, якими оздоблені стародруки. Вони служать оригінальним доповненням до решти використаних джерел. Використання візуальних образів у художніх, політичних та історичних творах в XVI – XVII ст. підпорядковувалось не лише естетичним вимогам часу, а й було додатковим каналом інформації для читачів (навіть не вміючи читати, можна було зрозуміти, яке послання «закодоване» у малюнку). За визначенням У. Аугустиняк, ці послання «були незмірно краще зрозумілі для тогочасних глядачів, навчених читати улюблені в тій епосі емблематичні ребуси, ніж для більшості сьогоденішніх дослідників» [182, s. 92].

Не менш важливим аспектом роботи з наративними джерелами стало питання репрезентативності джерельної бази дослідження. На сьогоднішній день не існує каталогу чи простого переліку текстів польської літератури XVI – XVII ст. антитурецького спрямування. Тому значна частина наративних джерел, за винятком найбільш відомих текстів і авторів, була відшукана в архівах та відділах стародруків бібліотек.

У підсумку зазначимо, що сукупність джерел, як актових, так і наративних, є достатньо репрезентативною і може забезпечити досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань. Також відмітимо, що джерельна база, особливо це стосується наративних джерел, має певний «резерв», який можна використовувати для подальших досліджень.

РОЗДІЛ II ПИТАННЯ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ НЕБЕЗПЕКИ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

З початку XVI ст. обсяг політичної публіцистики, що продукувалась польськими друкарнями, залишила далеко позаду «бестселери» попередніх часів – літературу релігійного змісту. За влучним спостереженням сучасного польського дослідника Кш. Кохлера (Krzysztof Koehler), в певний історичний момент (перша половина XVI ст.) з'явилась потреба в публічних виступах, які б підштовхнули шляхту до початку війни з турками, і саме тоді починається мовна активність, яка мала за мету зміну настроїв читачів [222, s. 74]. Політична література набирає популярності, а разом з нею зростає переконання, що література може впливати на долю держави, якщо її присвячувати важливій загальній меті. Літературна служба батьківщині стала не менш важливою, ніж рицарська. Додатковим фактором популярності літературної діяльності, особливо в середовищі духівництва, була постанова Триденського собору про посилення роботи священиків у пастві за допомогою слова. Таким чином, на священиків покладался обов'язок написання і читання казань на службі. Політична публіцистика також почала набувати популярності. Автори у своїх творах висвітлювали теми актуального політичного життя, давали поради шляхті та королю, що робити, аби вирішити те чи інше питання. Звісно, це не була публіцистика у сучасному розумінні цього терміну. В більшості випадків вона не мала детальної аналітики, часто збивалась на емоції та голослівні заяви авторів. Але вже тоді ці твори мали характерні риси публіцистики, а перераховані «недоліки» можна віднести до форми, а не до змісту твору.

Слідом за Е. Котарським (Edmund Kotarski) ми повторимо характерні риси публіцистики загалом, та публіцистики раннього нового часу зокрема:

- публіцистика завжди зорієнтована на читача;
- вона спрямована на пробудження у читача певних станів прагнення до чогось;
- вона впливає на думки читача, його почуття;
- повчає, як потрібно розглядати певні факти, явища, як на них реагувати;
- подає готові оцінки і норми;
- головним завданням публіцистики є формування таких же норм у читачів [226, s. 9].

Такі особливості публіцистики привернули нашу увагу до неї, як до історичного джерела досліджень польсько-турецького конфлікту та його відображення у суспільно-політичній думці Речі Посполитої середини XVI – першої половини XVII ст. Відгукуючись на актуальні проблеми існування держави, публіцисти приділяли увагу взаємовідносинам Корони та Порти, давали власні оцінки стану міждержавних стосунків, пропонували шляхи покращення польсько-турецьких взаємин, які ніколи не були навіть наближеними до добросусідських.

У дослідженні нас, насамперед, цікавили не факти турецько-татарської агресії, не приклади військових дій польського війська проти татар та турків, викладені та описані в публіцистичних творах, а трактування причини, природи та способів уникнення – оцінки/характеристики цих явищ авторами. Ці оцінки/характеристики мали б сформувати у читачів, зокрема у шляхти, для яких ці твори і писались, стійке переконання, що Польське королівство (після Люблінської унії – Річ Посполита) перебуває у постійній загрозі з боку Османської імперії та Кримського ханства, і обов'язком шляхти є створення надійної системи оборони держави.

II.1. Антитурецька література часів останніх Ягеллонів та перших безкоролівств

Після битви під Мохачем та завоювання Османською імперією частини Угорщини, в Польщі значно посилились антитурецькі настрої. Суспільство затамувало подих в очікуванні польсько-турецької війни, яка повинна була незабаром розпочатись. Разом із антитурецькими настроями суспільством ширилась і антитурецька література. Ця література була явищем загальноєвропейським і в Польщі «впала» на добрий ґрунт. У істориків вона отримала загальну назву «турчики». Розпочати огляд антитурецької літератури в часи останніх Ягеллонів, на нашу думку, слід з трактату «Хроніка про турецькі справи Костянтина, сина Михайла Костянтиновича з Островіци, який був забраний турками з-поміж яничар» більш відомого за назвою, яку йому дав перший видавець, – «Записки яничара». Час написання «Записок» виходить за хронологічні межі нашого дослідження, але, на наше переконання, на цей твір обов'язково слід звернути увагу, оглядаючи польську антитурецьку літературу середини XVI – середини XVII ст. І причин цьому кілька. По-перше, «Записки яничара», на думку більшості дослідників цього тексту, були написані на території Польсько-литовської держави в період з 1497 по 1501 рр. і відразу ж набули широкої популярності у середовищі еліти держави. Свідченням популярності «Записок» у Польщі є те, що 3 з 12 виявлених списків цього тексту – польські рукописи XVI ст. У рукописному вигляді «Записки» поширювались і чеськими землями. Незважаючи на таку популярність, вперше «Записки яничара» були видані у Літомишлі 1565 р. Другим аргументом на пояснення актуальності «Записок» і в середині XVII ст. є те, що вони відразу почали сприйматись сучасниками, як «програма-меморандум боротьби з турецькою небезпекою», адже завжди у списках вони об'єднані з іншими текстами антитурецького змісту [5, с. 33].

Отже, дослідники сходяться на думці, що головною метою написання «Записок» є заклик до боротьби з турецькою небезпекою. Для боротьби з Османською імперією Костянтин з Островиці дає ряд корисних порад: вказує найкращу, з його точки зору, структуру війська, пояснює тактику турецької армії, географію Туреччини тощо. Цінність цих порад в тому, що вони походять «з середини» від безпосереднього учасника військових кампаній Порти, а не з уст відстороненого спостерігача.

Крізь весь твір проходять дві головні ідеї. Перша – причиною поразок християн у війнах із Османською імперією є їх роз'єднаність та ворожнеча між собою; друга – турки досягали своїх перемог не завдяки військовій перевазі (при цьому автор визнає, що султан має дуже велике військо), а завдяки хитрості та недотриманню укладених ними мирних угод. Докладніше зупинимось на аргументах автора.

На думку Костянтина з Островиці, перший розкол у християнстві настав, коли був обраний перший Папа Римський. В сучасний йому час у межах християнства виникають нові єресі, що значно послаблюють релігію. Автор пише, що Папа Римський та імператор Священної Римської імперії організовують лише банкети і нічого не роблять, аби протидіяти туркам [5, с. 58]. Постійним прикладом негативних наслідків воєн між християнами є угорський король. На сторінках «Записок» автор кілька разів звинувачує його в тому, що замість того, щоб воювати з поганями, він витрачає гроші на війни з християнами, замість того, щоб хоча б половину витрачених на війни з християнами коштів витратив на протидію туркам, то прославився б на Сході і Заході, а вороги тремтіли лише від згадки про нього [5, с. 76-78].

Іншим сюжетом, який експліцитно присутній у тексті, є невірність турків своєму слову. Так, автор не лише наводить багато прикладів того, що турки спочатку укладали мир, а фіксує ці епізоди в назвах окремих глав «Записок». Наприклад, «Як Мехмед за допомогою перемир'я обманув Димитрія, деспота Морійського або Ахайського» [5, с. 79]. Автор невпинно підводить читачів до думки, що не можна вірити жодному мирному

договору з Портою і слід завжди бути готовим до того, що султан використає перемир'я, щоб відволікти увагу християнських монархів і несподівано напасти на них.

Що ж пропонує Костянтин з Островиці? Головною порадою «яничара» є об'єднання християн для спільної боротьби з поганями. На його думку, перевага у цій боротьбі буде на боці християн, адже турки хоробрі та успішні у своїх війнах не завдяки своїм умінням та відвазі, а лише завдяки християнській роз'єднаності [5, с. 78]. Автор стверджує: сам чув від турків у Константинополі, що вони бояться, аби християни не вторглись до Османської імперії, бо тоді вони отримають підтримку всіх підкорених християн Туреччини [5, с. 95]. У «Записках» письменник дає кілька тактичних порад із власного досвіду, адже сам служив у турецькому війську. Він звертає увагу, що турецька піхота не може довго перебувати на полі бою, вона не готова до цього. Під час бою слід злякати верблюдів, що дозволить легше перемогти яничар, без яких султан взагалі не буде продовжувати війну тощо [5, с. 104]. Окрему главу автор присвятив організації походу проти турків. На роль християнського лідера, який би зміг очолити війну проти мусульман, автор бачить лише одну кандидатуру – польського короля Яна I Ольбрахта. Щоправда, за спостереженнями дослідника «Записок яничара» А. Рогова, перевагу Яна Ольбрахта автор не підтверджує жодними конкретними даними. А буковинський похід польського короля 1497 р., який Костянтин зобразив, як подію виняткового значення і помсту за християнську кров, був єдиною антитурецькою акцією Ольбрахта і мав на меті посилити вплив Польщі у Молдавії, а не воювати з Константинополем [5, с. 19].

Таким чином, у «Записках яничара» були озвучені тези, що набули широкої популярності у польській антитурецькій літературі XVI – XVII ст., а саме: впевненість, що всі перемоги турки отримали виключно через війни християн між собою; застереження, що в жодному разі не можна вірити мирним угодам із султаном; заклик до християн об'єднатись і тоді вони без

перешкод зможуть знищити Османську імперію; на роль головнокомандуючого об'єднаним військом пропонувався виключно польський король¹.

Одним із перших польських письменників, хто активно привертав увагу польської інтелектуальної еліти до питань турецької загрози, був Станіслав Оріховський-Роксолан. Гуманіст із широким світоглядом, він не міг обійти мовчанням таке важливе для Польщі питання як турецька загроза. Власне, назва «турчики» походить саме з творчості Оріховського. Загалом, за визначенням дослідника творчості Оріховського Д. Вирського, тема турецької загрози постійно перебувала у полі зору письменника, як тема «всесвітнього масштабу» [124, с. 108]. Оріховський «на власній шкірі» відчув турецьку небезпеку, адже перед загрозою турецької облоги був змушений втікати з Відня, а перебування у Венеції також стимулювало інтерес до даної теми. Свої погляди на проблему польсько-турецьких стосунків Оріховський послідовно виклав у кількох політичних творах. Перш за все, це дві відомі промови «Про турецьку загрозу» 1543 та 1544 рр., в яких Оріховський, аналізуючи минуле політики Османської імперії, пробує передбачити майбутні дії Порти щодо Польщі [222, с. 74]. Перша з промов була адресована польській шляхті, друга – королю Сигізмунду Августу. Тексти промов були опубліковані та набули поширення не лише у середовищі польської шляхти, а й за кордоном Польською королівства. Цьому сприяло кілька причин. Перш за все, проблема військової загрози з боку Османської імперії була актуальною для європейських держав, особливо для Австрії, і література такого ґатунку була популярною в Європі. По-друге, промови були написані латиною, яка залишалась мовою міжнародного спілкування, відповідно, вони не потребували перекладу.

¹ Стислу характеристику твору див.: Backvis C. Słowianin w obliczu „lekcji” tureckiej w zaraniu czasów nowożytnych / C. Backvis // Szkice o kulturze staropolskiej ; wybór tekstów i oprac. Andrzej Biernacki. – Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1975. – S. 625-650. – (Biblioteka Studiów Literackich).

За змістом промови майже аналогічні, але їх уважне прочитання може засвідчити розвиток думок автора. Так, більшу частину обох текстів присвячено тому, щоб довести адресатам (шляхті та королю), що султану не можна вірити, а мирна угода між Краковом та Константинополем є лише затягуванням часу, яке вигідне султану, адже дає можливість для відпочинку його армії та більш ретельної підготовки до майбутньої війни з Польщею. В обох промовах Оріховський на історичних прикладах демонструє, що турки ніколи не дотримувались мирних угод, «...врешті, споруджуючи замки безпосередньо на кордоні вашого королівства, будуючи шанці над самим Дністром, – хіба ж не війну вам нав'язує?» [11, с. 64]. Автор доходить висновку, що могутність турків «зросла через нашу (*християнську – В.П.*) безпечність, через наші незгоди (*внутрішні та міждержавні конфлікт – В.П.*) і завдяки їхньому віроломству і розбою» [11, с. 71].

Усвідомлюючи актуальність османської небезпеки для європейських держав, Оріховський намагається знайти для Польщі союзника у боротьбі з Константинополем. Тут ми маємо можливість проілюструвати розвиток думки автора. Так, в першій промові чи не єдиним можливим союзником Кракова він вважає Німеччину, лише в кінці тексту автор припускає, що до імператора Священної Римської імперії Карла V приєднається його брат Фердинанд (один з них поведе проти ворога німців та іспанців, другий – моравів та богемців). У другій промові автор робить детальний аналіз міжнародної ситуації в Європі і доходить до висновку, що потенційними союзниками Польщі є Німеччина, Австрія, Іспанія та італійські держави. Польща, на думку Оріховського, постійно повинна допомагати Німеччині, адже від цього залежить безпека поляків. «Якщо впаде Німеччина, то впаде і Польща. Тому ти (*король – В.П.*) повинен там (*у Німеччині – В.П.*) берегти свій інтерес», – пише автор [10, с. 91]. Таким чином, Оріховський вимальовує плани великої загальноєвропейської антитурецької коаліції. Участь Іспанії та італійських «морських» держав дала б можливість вести війну з турками на морі, а «якщо з одного боку Валахія, з другого —

Германія, з третього — Польща стримають турка, запертого в Угорщині, то, певно, явиться нарешті сам Бог, щоб помститися Магомегові за його підступи» [10, с. 100].

В другій промові Оріховський спробував проаналізувати наскільки Польща готова до війни з Османською імперією і дійшов до висновку, що Корона не готова до війни, адже вона «не захищена мурами», як Німеччина. На думку автора, Німеччина взагалі «найкраще захищена держава і сама може вести війну з турками як у відкритому полі, так і біля мурів великих і малих міст, яких там така сила, що здасться, ніби впритул стоять» [10, с. 90].

В першій промові автор намагався переконати шляхту в тому, що війна з Османською імперією буде і її не стримати жодним способом, тому слід підготуватись до неї, в другій – Оріховський вмовляє короля розпочати війну першим, не дати султану часу на підготовку. Початок війни, на переконання автора, – бажання всіх станів Польщі і «всі наші люди нині, до якого б стану не належали, постійно вимагають у тебе цієї війни, тебе просять, тебе благають і молять» [10, с. 100].

Оріховський припускає, що король може зібрати 200-тисячне військо, якщо все вірно організує у державі. Для цього кожен у суспільстві повинен виконувати свої повинності. Автор не робить виключення для духовного стану, адже «священик десятиною живе, хай відповідно зі своєї частки вносить, скільки совість чесної людини дозволяє» [10, с. 105].

Обидві промови об'єднує ідея превентивного удару з боку Польщі або коаліції держав. «Якщо зберемо всі наші сили, то таки переможемо, шляхтичі, але потрібно не зупиняти військо турчина, а самим напасти на нього», – пише Оріховський у першій промові [11, с. 82]. «Не треба ... чекати Сулеймана в Польщі, краще по своїй волі напасти на нього з військом. Краще на угорських руїнах, ніж під нашими дахами, війну з ним вести. ... Але ж більша сила завжди того, хто війну розпочинає, а не відбиває ... краще воюй деінде, а не в польському домі» – зазначає письменник в другій промові [10, с. 109].

Оріховський висвітлює проблеми оборони країни від татарсько-турецької агресії і у «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу» (дві редакції 1543, 1548 рр.) Так, автор звертається до короля, називаючи його сторожем королівства, жаліється на біди, які зазнала Русь від татар і закликає залишити Краків і «податися в Русь» [9, с. 25]. Оріховський закликає короля: «Відбудуй її і порятуй мешканців, які уникли ворожого меча» [9, с. 25]. Роксолан пропонує такий план захисту східних територій. По-перше, королю слід відправитись «до гімназії справжньої доблесті – у Русь» [9, с. 31]. По-друге, потрібно розділити всі воєводства на кілька частин, щоб вони по чергову несли сторожову службу на кордоні, а у випадку крайньої потреби – скликати посполите рушення. Така схема, на думку автора, матиме окрім ефективного захисту держави відразу кілька переваг. По-перше, посполиті люди відпочинуть від податків. По-друге, молодь, при звичається до військової служби і буде утримуватись від крайніх розкошів. Батьки завжди будуть уважно добирати для своїх дітей коней, зброю та слуг. Зрештою, військова амуніція завжди буде знаходитись вдома у шляхти, адже вони «певні будуть, що через три, чи там чотири роки згідно черги повернуться до них служба» [9, с. 32-33].

Підсумовуючи погляди Станіслава Оріховського на питання, пов'язані з безпекою південно-східних кордонів Корони Польської та військового протистояння з Османською імперією, можемо стверджувати, що він був одним із засновників антитуецького напрямку в польській літературі XVI – XVII ст. Ідеї та проекти, що були озвучені Оріховським у промовах «Про турецьку загрозу» та «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу», знайшли свій розвиток у творчості багатьох політичних письменників та публіцистів другої половини XVI – першої половини XVII ст. Зокрема, можна відмітити ідею створення міжнародної антитуецької коаліції, плани поділу воєводств на групи та по чергову зміну цих груп на прикордонні. Окремо слід зазначити, що основою обороноздатності Німеччини Оріховський вважав міста (фактично фортеці). Згодом ідея побудови

фортець на кордоні відобразилась і у *pacta conventa*, і у політичній публіцистиці. Як і Оріховський, багато письменників кінця XVI – початку XVII ст. описували Україну (у Оріховського – Русь), як школу рицарства для шляхетської молоді. Ми не можемо стверджувати однозначно, що всі ці сюжети були «інтелектуальною власністю» Оріховського, але безсумнівно, вони були ним популяризовані.

Важливим текстом, що впливав на суспільно-політичну думку, був трактат Анджея Фрича Моджевського (Andrzej Frycz Modrzewski) «О роргавіе Rzeczypospolitej» (1551 р.), який відразу ж після публікації переклали кількома європейськими мовами. Трактат складається з п'яти книг, в яких автор послідовно виклав свої думки щодо наведення порядку всередині держави та покращення зовнішньополітичного становища Речі Посполитої. Традиційно найбільший інтерес у дослідників викликають книги, присвячені Церкві та традиціям. Для нас найбільш цікава третя книга трактату – «Про війну». В п'ятнадцяти розділах книги автор не лише виклав власні теоретичні роздуми про значення війни для розвитку кожної держави, про «справедливі і несправедливі» війни, а й сформулював ряд конкретних рекомендацій для шляхти та найвищих урядників, як створити боєздатне військо, що слід зробити на коронах Корони, щоб татари не грабували українські землі, як покращити дисципліну у війську тощо.

Спробуємо систематизувати поради Моджевського. Першою можна виділити групу порад щодо створення системи оборони на степовому кордоні з Кримським ханатом. Ця ідея у політичній публіцистиці XVI – середини XVII ст. отримала назву прикордонної колонізації. Суть її зводилась до того, аби «були замки по всіх кордонах і в них було все, що необхідне для життя. А найкраще, щоб були оснащені кордони від турків. Оскільки вони на кордоні ставлять замки, так і ми повинні робити» [62, s. 305]. За задумом автора, основною масою колонізаторів мала б стати збідніла шляхта, яка повинна мешкати не лише у фортецях, а у маленьких «замочках», які вони самі і будуватимуть. Користь від таких «замочків» під

час воєнних дій авторіві здається очевидною: паралельно з великими фортецями їх можна використовувати для стаціонування жовнірів, з них можна стежити за переміщенням ворога. Густа сітка таких «замочків» та завалені деревами переходи на кордоні значно ускладнили б татарам прохід через кордон. Оскільки головним ворогом на кордоні є татари, які вичікують, коли на кордоні не буде війська, щоб напасти, то на цій території постійно повинні перебувати не лише шляхтичі-колонізатори, а й жовніри [62, s. 339]. Додатковим аргументом не лише військової, а й господарської колонізації має бути те, прикордоння що «там є все, що потрібно для життя». За дисципліною на кордоні мали слідкувати підзвітні королю або гетьману, спеціально призначені люди, які знають прикордоння. Час від часу на кордон повинен навідуватись і сам монарх, це б зробило прикордоння не таким диким і сприяло підвищенню його обороноздатності [62, s. 306].

Прикладом вдалої прикордонної оборони, який був відомий Моджевському і міг надихнути на написання порад, була мережа фортець на кордонах Римської імперії. Можна припустити, що ще одним прикладом, який автор намагався наслідувати у проектуванні оборонної лінії, були засічні лінії Московського царства, адже східний сусід Корони Польської досить швидко налагодив дієвий захист проти татарських нападів. Так, перший розпис полків для оборони кордону відбувся вже 1512 р. Він регламентував прикордонну службу на першій лінії оборони, по рікам Ока та Угра. А вже на початку 30-х рр. XVI ст. склалась досить стійка система оборонних заходів на південній «україні» царства. У 1540-х рр. була створена нова лінія оборони і лінія по Оці стала запасною [137, с. 41, 81, 101]. На відміну від Московської держави, Польща майже нічого не зробила, щоб захистити українські землі, які входили до її складу. Цьому і хотів зарадити Моджевський своїм трактатом.

Наступна група порад Моджевського стосується проблем організації польського війська та покращення його бойових характеристик. Перш за все, автор стверджує, що посполите рушення перестало бути ефективним.

Причин цьому кілька: воно дуже довго збирається і, як результат, не встигає за швидки татарами; шляхта втратила «бойовий дух» і вже не може ефективно воювати. Почати слід з підготовки молодих шляхтичів до війська. Молодь не повинна сидіти без діла, її потрібно готувати до служби. Організовувати і слідкувати за цим процесом повинні досвідчені військові, що будуть найматись за публічні кошти. До «програми» підготовки шляхетської молоді, за задумом Моджевського, повинні входити, перш за все, фізичні вправи. Окрім цього майбутні вояки повинні були навчитись користуватись різними видами зброї, освоїти основи стратегії і тактики ведення війни. Загалом, цілий розділ третьої книги автор присвятив опису знань і умінь, які повинна набути молодь за час підготовки.

Способами заохочення до таких військових занять, мала стати організація військових ігор, на яких шляхетські сини змогли б показати всі свої вміння. На таких іграх повинен бути присутнім воєвода, щоб краще знати, якими силами він диспонує, та нагороджувати найкращих. «Не повинні залишатись осторонь оборони держави і дорослі шляхтичі, їх щороку потрібно відсилати на кордон, щоб вони там служили і набирались досвіду», – зазначає автор [62, s. 322-323].

Не менш високі вимоги ставить Моджевський і перед військовими урядниками. Він змушений констатувати, що «часто (*шляхтичі – В.П.*) отримують військові звання без урахування військових заслуг, а лише через маєтності та гроші» [62, s. 329]. А тим часом воєводи повинні відзначатись військовими вміннями, гетьмани – знати все про своїх і ворожих жовнірів, дуже добре орієнтуватись у географії тих країв, де проводять війну, бути добрими тактиками і стратегами.

Всі воєводства Речі Посполиті Моджевський пропонує розділити на вісім частин, які б по-черзі несли військову службу на кордоні. Таким чином, вся шляхта була б готова до війни, а ті, хто на війну не виходить (духові особи), повинні виставляти жовнірів замість себе.

Моджевський не зміг оминати і дуже гостре для польського війська питання дисципліни. Кожному, хто йде до війська, автор радить пам'ятати, що «він йде на війну не для грабунків, а для святої справи – боронити вітчизну [62, s. 318]». Дисципліну у війську повинні пильнувати відразу і король, і гетьман, і спеціальний урядник, призначений для цього. Прикладом військової дисципліни для автора є яничари [62, s. 336]. Щоб уникнути заворушень у війську слід утримуватись від алкоголю, надміру їжі, дозволеного рокошу (Моджевський не заперечує право шляхти на рокош, а лише радить не користатись з цього права під час війни). Жовнірів різних «мов і народів» радить тримати у різних обозах. З іншого боку, слід пильнувати, щоб жовніри нічого не забирали від місцевого населення, а для цього, в свою чергу, слід вчасно платити жолд. Єдиним винятком може бути ситуація, коли живності для війська не вистачатиме. За такої умови каштелян може поїхати за худобою до місцевого населення.

Автор переходить до наступного, останнього за чергою, але не за значенням, блоку порад – фінансових рекомендацій. Щоб отримати гроші на утримання війська, слід провести загальний опис усіх прибутків обивателів Речі Посполитої, і, у відповідності до прибутків, призначити податок. Письменник не робив виключення навіть для священників. На думку Моджевського, духовні особи, коли вступають у володіння певними маєтностями, платять податок Папі, натомість всі, хто отримує майно від держави, повинні державі і платити [62, s. 345]. Єдиними, кого автор звільняє від податків, є селяни, які і без того сплачують податки.

Щоб у державі постійно буди гроші для оборони, потрібно створити спеціальну казну. Першою сумою, яку потрібно заплатити до такої казни, буде одноразовий податок – 50% річного прибутку, далі – щороку по 5%. Такий податок повинні сплачувати всі: міщани, ремісники, корчмарі, люди, які не мають землі й отримують прибутки з інших джерел. За проектом Моджевського, все виморочне майно та всі виплати, призначені судом, окрім виплат постраждалому, теж повинні йти до цієї казни. Сама казна повинна

зберігатись подалі від кордону, автор пропонує використовувати з цією метою Пьотрковський замок [62, s. 347]. В мирний час з цієї казни можна видавати позики і, таким чином, поповнювати її.

Відомим та поширеним у Польщі твором антитурецького спрямування в середині XVI ст. була біографія Георгія Кастріота Скандербега (Georgia Kastriot Skenderbeg) – лідера албанського антитурецького повстання 1450-1470-х рр., яку написав і видав між 1508 і 1510 рр. його молодший сучасник Марчін Бартелій. У польському перекладі Ципріана Базиліки (Cyprian Bazylik) книга вийшла 1567 р. під назвою «Historia o Żywocie i zasnych sprawach Jerzego Kastriota, którego pospolicie Scanderbegem zową...», але до того часу оригінал вже був кілька разів перевиданий і перекладений різними європейськими мовами. В свою чергу, Марчін Бельський (Marcin Bielski) використав біографію Скандербега та похідну від неї південнослов'янську «Повість про Скандербега-Черноєвича» у роботі над своєю «Хронікою» та видав польський переклад біографії Скандербега під назвою «O Skanderbegu Macedonie albańskim książęciu» [24]. Текст міг сприйматись як агітаційний антитурецький трактат. Але в даному випадку слід зазначити, що, на відміну від багатьох інших творів такого ґатунку, повість Бельського не мала прямих закликів до читачів. Автор обмежився лише переповіданням історії Скандербега. Що ж виказує позицію автора? На нашу думку, це об'єднання позиції оповідача (Бельського) та повстанців македонців. Автор постійно вживає займенники «ми» та «наші», коли говорить про албанців. Без сумніву, для поляка «свого» з албанця робило християнство та протистояння турецькій експансії.

Цікавим твором, який користувався великою популярністю у читаючої аудиторії, був трактат одного з найбільш знаних і шанованих майстрів військової справи гетьмана Яна Тарновського (Jan Tarnowski) «Consilium rationis bellicae» (1558 р.). За спостереженням К. Олейніка (Karol Olejnik), рисою, що відрізняє трактат гетьмана від багатьох інших творів, присвячених військовій тематиці, є зосередження уваги Тарновського

виключно на оборонній війні [248, s. 62]. З огляду на поставлену автором мету трактату – описати найкращий спосіб оборони держави, пропонуються такі засоби: забезпечити південно-східні кордони держави; зміцнити обороноздатність Кракова, на той час столиці держави; створити постійну армію з добрим вишколом; перейняти військом спеціальну тактику боротьби з турками і татарами. Особливу увагу гетьман звертав на обороноздатність столиці, бо вважав, що народ, втративши столицю, автоматично втратить незалежність. Аргументом у даному випадку було завоювання турками Константинополя [272, s. 149]. Маючи на практиці справу з турецькою, і особливо татарською загрозою, Тарновський розумів, що посполите рушення, яке в теорії повинно було захищати державу у випадках потреби, нічого не зможе протиставити швидким татарам. Окрім низьких бойових характеристик шляхетського ополчення, існували проблеми з його скликанням та керуванням. На нашу думку, саме такі аргументи підштовхували досвідченого військового до підтримки ідеї постійного найманого (затяжного) війська, яке він планував розмістити на польсько-татарському прикордонні. Але оборона держави лягала, згідно з міркуваннями гетьмана, не лише на плечі затяжного війська. Король з власних коштів повинен був утримувати частини кінноти для оборони кордону. Іншою умовою убезпечення кордону Тарновський вважав зміцнення прикордонних міст та фортець, ремонт їх фортифікаційних споруд, доставку до них потрібної кількості артилерії, фуражу та осадження їх військовими залогами. Прикметно, що гетьман не залишив ці пропозиції лише на папері – він сам заклав ряд міст на прикордонні [248, s. 63].

Окрім порад, як убезпечити кордон, значну частину твору гетьман присвятив конкретним тактичним рекомендаціям: як повинно бути підготовлено військо, хто повинен командувати армією, як форсувати ріки, як закладати обози тощо. Але найважливішою і найціннішою ідеєю Тарновського сучасні історики військової думки вважають ідею формування постійного затяжного війська [297, s. 87].

Нагадування шляхті про її обов'язок боронити державу поширювались не лише у формі ґрунтовних трактатів, а й віршовано. Відповідно до тогочасних уявлень про літературу, те, що написане віршем, написане з більшим натхненням, ніж текст прозовий. Тому віршовані твори складають значну частину антитурецької літератури. Першою антитурецькою уособленою скаргою є твір Валентій Ецка (Walenty Eck) «*Ad Sigismundum invictissimum Regem Poloniae... Threni neglectae Religionis*» (1518 р.). Загроза Польщі обговорювалась не лише в тексті цього вірша. Так, на гравюрі титульної сторінки представлена уособлена Релігія, яку терзають з усіх сторін вороги у вигляді солдатів. Одним з таких солдатів є турок, який тягне релігію за волосся і прагне вдарити в голову [217, s. 144; див. рис. 1]. Зазначимо, що в польській політичній літературі антитурецького спрямування ця титульна сторінка – чи не перше персоніфіковане зображення ворога-турка в XVI ст. З часом такі зображення з'являтимуться частіше. Довгу кар'єру поетичні політичні нагадування розпочали «з подачі» відомого польського дипломата Яна Дантишка (Jan Dantyszek). 1530 р. він написав твір до Папи Климента VII та цесаря Карла V. На думку автора, саме ці два адресата правлять світом, але вони перебувають між собою у ворожнечі, тому Дантишек закликав їх об'єднатися для спільної боротьби з турками. Дипломат писав, що затягування у цій важливій справі дуже шкідливе для всієї християнської Європи. Дантишек нагадував, що вже два Ягеллони пали в боях з османами. Одночасно автор розумів, що організація антитурецької війни потребує довготривалої підготовки, тому намагався довести своїм адресатам, що польський король до того часу повинен підтримувати мирні стосунки з султаном, щоб не занапастити державу у війні [217, s. 201-203; 210-211].

Одним із продовжувачів традицій написання поетичних творів алегоричного та сатиричного змісту про актуальні політичні проблеми Польської Корони був відомий історик і письменник М. Бельський. В своїй сатирі «*Sen majowy*» (1586 р.) він розповів читачеві сон пустельника, в якому

той бачив підготовку двох військ звірів до битви. Поет уподібнив турків до вовка, татар назвав божим бичем, а цісаря – орлом. У війську імператора Священної Римської імперії були іспанці – круки, які повинні виклювати очі туркам, німецькі князі – грифи, які поперевертають військові табори ворогові, лев – Венеція, страус – Папа Римський та пелікан – уособлення Ісуса. Узагальнення та аналіз зовнішньополітичної ситуації в європейсько-турецькому протистоянні Бельський вклав в уста персоніфікованих Угорщини, Польщі та Валахії. Звісно ж, першою з-поміж усіх персоніфікацій була Польща: «Першою чесна пані говорила // І обличчя у неї було трохи засмучене». Аналізуючи ситуацію, Бельський пише, що всі європейські держави захищені Польщею і Угорщиною «За нами як за муром всі добрий спокій мають» [23, s. 16]. Одночасно поет закликає до спільної боротьби з турками, щоб вигнати їх «з Європи у Кавказькі гори» [23, s. 12]. Чи не найбільше письменник критикує німців, які воюють між собою «Воліють панове німці воювати між собою, // Ніж з нами разом йти на поганців» [23, s. 15] та для яких «Для них завжди більш важливі Пруси, ніж турки» [23, s. 17]. Від автора перепало і Польщі, яка не підтримала Валахію. Але одночасно Бельський знаходить виправдання для Польщі, що перебуває під найбільшою загрозою від ворога та не має великого війська й замків для надійної оборони. Таке пояснення причин польської пасивності досить рідкісне, і, хоча й зустрічатиметься пізніше в кількох текстах, все одно звучатиме дисонансом в антитурецькому дискурсі польської літератури. Закінчує Бельський сатиру звичним закликом персоніфікованої Польщі до своїх синів захистити її від татар і турків.

Підтвердженням закликів до війни і доповненням самого тексту мала служити титульна сторінка оригінального видання. Видавець тексту «*Sen majowy*» 1889 р. Вл. Віслоцький (Władysław Wisłocki) охарактеризував цей дереворит, як «майстерно задуману політичну карикатуру». У верхній частині деревориту орел (імператор) загрозливо нависає над вовком, який виглядає з лісу, тримаючи в зубах перстень св. Стефана (частину Угорщини).

На це дивиться страус (Папа Римський), але участі у бійці не бере. Наближення ворога до християн символізує півмісяць, що пливе річкою до берега. Гарпія (татари) теж стежить за бійкою, але «не визначилась до кого приєднатись» [23, s. vii-viii]. Вся картина розгортається на фоні угорського міста Сігета (Sziget).

Ми погоджуємось з характеристикою титульної сторінки, як карикатури, але спробуємо доповнити спостереження Вілсоцького. На нашу думку, у задумливого читача такий дереворит викликав би суперечливі думки. З одного боку, Папа Римський – лідер усіх християн не бере активної участі у конфлікті, з іншого, – на деревориті відсутня Польща, яка активно претендувала на статус передмур'я і оборонця християнства. Тому цей малюнок можна інтерпретувати і як звинувачення Риму та Польщі у бездіяльності (див. рис. 2).

Головною метою іншого твору Бельського «Sprawa rycerska» [22] (1569 р.), як зазначав сам автор, було застерегти польський народ від занепаду рицарського духу. Тому він показав, як створені армії різних держав, як вони воюють, заохочував сучасників до більшого ентузіазму у справі відродження бойового духу. З огляду на поставлену проблематику, найбільший інтерес для нас представляють розділи присвячені Туреччині. Звернення автора до описів вдалих битв османського війська, на нашу думку, мало виконувати подвійну функцію. З одною боку, це свідчить про постійно зростаючий інтерес у державі до свого південного сусіда, а з іншого – ці описи повинні були стимулювати урядовців до більш ретельного погляду на небезпечного сусіда і зміцнення системи оборони держави.

У часи безкоролів'я, коли у державі була відсутня центральна влада, проблеми зовнішньої і внутрішньої безпеки виходили на перший план. У цей час активізувались всі магнатсько-шляхетські угруповання, які пропонували на престол «своїх» кандидатів. У політичній полеміці цих угруповань важливе місце займало східне/турецьке питання. Особливо активно воно обговорювалось при виборі кандидатів на польську корону, адже від того,

хто стане наступним королем Польщі, залежали стосунки держави з могутнім південним сусідом. Речники політичних партій кожного кандидата пропонували власне вирішення «східного питання». «Рупором», через який шляхта поширювала варіанти власного бачення майбутнього Речі Посполитої, була політична література.

У промові на смерть короля Стефана Баторія, намагаючись витримати нейтралітет поміж різних кандидатів на престол, відомий письменник і дипломат Кш. Варшевіцький (Kszysztof Warszawicki) перераховує загрози Речі Посполитій в часи безкоролів'я і звертає увагу читачів на небезпеку від турків і татар. «Турків і нас розділяє Дністер, не Дунай. Таври, не Кавказькі гори», - кілька разів натякає автор на ненадійність природних кордонів Корони. Як і багато інших авторів, Варшевіцький закликає не вірити туркам і не відчувати «приязні» до них, адже через таку приязнь згинули угорці, серби, боснійні [104, s. 18]. Перевагою Кракова буде те, що Константинополь вже багато років воює з персами. Ця війна забирає з держави багато ресурсів. До того ж Варшевіцький знаходить ряд факторів, які повинні допомогти полякам у можливій війні з турками. Зокрема польська кіннота, минулі перемоги польської зброї, які повинні налякати турків [104, s. 24]. Відповідно до літературної традиції, що склалася в Польщі в XVI ст., автор описує слабкість турецького війська: воно воює лише від травня до вересня, не може витримати довготривалої війни, у війську часто трапляються епідемії, люди і худоба з півдня слабші за північних [104, s. 25].

На сторінках «Промов» Варшевіцький робить цікаве порівняння турків та римлян. Автор намагається довести, що і перші, і другі мають багато спільного у способах ведення війни, у стратегіях відносин із сусідами тощо [104, s. 25-26]. Одночасно письменник використовує образ християнського передмур'я: «Річ Посполита – башта всієї Європи, мур цілого християнства. Якщо поганці її здобудуть, то будуть скакати по полю битви у шяхетській крові і забавлятимуться від того», – пише письменник [104, s. 34].

Вперше шляхта почала активно використовувати політичну публіцистику для пропаганди «своїх» кандидатів ще у часи перших безкоролівств. Тоді в дискусію активно включились промосковські, проавстрійські (прогабсбургські) та профранцузькі агітатори. Так, активну промосковську позицію займав Пьотр Мичельський (Piotr Mycielski). У своїх брошурах (він був одним з небагатьох, хто підписувався під своїми текстами) Мичельський намагався переконати читачів (шляхту, яка буде обирати короля), що всі кандидати на польський престол, окрім московського, принесуть лише лихо Короні, адже вони не зможуть захистити Польщу під час війни з Портою. Натомість, такий потужний монарх як московський цар Іван IV Васильович зможе організувати надійну оборону, побудувати на Поділлі замки і, у випадку потреби, виграє війну. Свої думки Мичельський виклав у брошурах «Przestroga z pokazanim niepożytków z wzięcia pana z pośrodku siebie» та «Sentencya cuiusdam de electione regis Polonorum...» [63-64]. Подібних ідей дотримувались й анонімні автори брошур «Gdyby panowie Polacy cesarza albo Niemca obrali...» [41, s. 361] та «Zdanie o obieraniu nowego króla» [115, s 354].

Приблизно такий же арсенал доказів та аргументів використовували і прихильники Габсбургів. Прикладом може бути анонімна брошура «Rozmowa Lecha z Piastem». Розглядаючи кандидатів на польський престол, автор одним з головних критеріїв вибрав здатність нового короля захистити Польщу від турків. Французький кандидат був зображений, як поганий воїн, що не здатний захистити Польщу. На противагу йому всіляко вихвалявся кандидат від Габсбургів, які ніколи не програвали воєн, мали надійні угоди з європейськими монархами і, в разі потреби, змогли б організувати й очолити загальноєвропейську антитурецьку коаліцію.

Аргумент турецької небезпеки використав автор анонімної брошури «De electione novi regis», але цього разу вже проти Габсбургів. Автор послідовно виклав головні мінуси можливого перебування Габсбургів на польському престолі. Першим мінусом він назвав те, що «та династія не має

щастя в обороні від турків. І Максиміліан, і Фердинанд повинні виказувати пошесті туркам, а Угорщину захистити не можуть і постійно віддають ворогу фортеці». Друге – що, обравши Габсбурга, Польща втратить перемир'я з Портою, а новий король почне «руками» поляків відвойовувати собі Угорщину. На думку автора, такий розвиток подій може закінчитись занепадом або загибеллю Корони [36, s. 401].

З-поміж профранцузьких агітаторів найвідомішим був Ян Димітр Соліковський (Jan Dymitr Solikowski) [228], в творчому доробку якого нараховується біля двох десятків брошурок. В багатьох з них автор торкався теми турецької небезпеки². Соліковський переконував своїх читачів, що лише французький кандидат забезпечить королівству жаданий спокій [92, s. 462]. Більш повно ця тема розкривається у брошурі «Rozmowa Kuznicka» [91a, s. 469-471]. Твір збудований у формі діалогу Гостя з Пястом, під час якого Гість розповідає Пясту, що думають про Польщу інші народи, та який король потрібен державі. Гість розпочинає з турків. На нашу думку, те, що Соліковський розпочав саме з турків, свідчить про важливість «турецького» питання і для потенційного читача брошури, і для суспільства загалом. Автор зазначає, що Польщі потрібен король, який би не давав Порті приводу до війни. Звісно, з точки зору Соліковського, саме таким є Генріх Валуа, до того ж, султан ніби-то сам хоче, щоб наступним польським королем був француз. Відповідаючи на аргументи своїх опонентів, перш за все Мичельського, Соліковський звинувачує прихильників московського царя в політичній сліпоті, адже у разі обрання Івана Грозного, Польща наразиться на конфлікт з Портою і Бахчисараєм. Аналогічні аргументи використав Соліковський і у відповіді на одну з прошведських брошур [91, s. 465].

Вже після обрання королем Речі Посполитої Генріха Валуа Соліковський ще раз повернувся до турецької теми, але цього разу не так «емоційно», як у часи безкоролів'я. В одній із брошур він писав, що з

² Докл. про Соліковського див.: Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego - Toruń. 1970.

початком правління Генріха Польща має «всюди спокій: з Москвою, німцями, турками, татарами і італійцями» [90, s. 470]. Навіть після втечі Генріха до Франції Соліковський залишився прихильником французького короля на польському троні й у черговому творі критикував можливих кандидатів, використовуючи «турецьку карту» [89].

До другого безкоролів'я шляхта підійшла вже з досвідом активної агітації в часи елекції. І, як і попереднього разу, використовувала «турецький аргумент» для переконання «шляхтичів-виборців». Про турецьку загрозу в часи безкоролівств писав у своїй брошурі 1587 р. «Upominek albo przestroga Zasnemu Narodowi Polskiemu» Бартош Папроцький (Bartosz Paprocki) [206]. З-поміж головних досягнень польських королів письменник визначав боротьбу з поганями загалом. Королями, які досягли особливих успіхів у цій боротьбі, на думку Папроцького, були Ягайло та Жигмунд Старий. Відзначав автор і польських гетьманів, роди Каменецьких, Лянцкоронських, Острозьких, Вишневецьких та окремо Претвича і Струся [69, s. 14,16].

Папроцький згадує про турецьку небезпеку, коли говорить про протиріччя щодо обрання майбутнього короля Речі Посполитої у шляхетському середовищі: «не позбавляйте, прошу вас, своїми незгодами доброго пана, не обирайте (*короля – В.П.*) з волі турчина [69, s. 24]». У брошурі, яка скоріше за все була замовною, Папроцький звинувачував останнього короля в тому, що той привів Польщу в залежність від Османської імперії, «що паша казав, так мусило бути» і Корона зазнавала від татар значних втрат [Paprocki 69, s. 36-37].

Можемо стверджувати, що «турецька карта» активно використовувалась усіма учасниками політичної гри в часи безкоролівств. Агітуючи за свого кандидата, всі політичні угруповання намагались довести шляхетському загалу, що саме їх кандидат зможе забезпечити Кракову спокійні стосунки з Османською імперією, не допустить війни з турками і татарами, або ж, у випадку нагальної потреби, зможе швидко організувати й ефективно очолити міжнародну антитурецьку коаліцію. Але окрім агітації у

публіцистиці вказувалось і на слабкі місця в обороні Речі Посполитої. Так, Соліковський зауважив, що у випадку поразки польського війська в можливій битві з турками в полі, держава фактично залишиться беззахисною, адже не має достатньої кількості фортець і укріплених міст на прикордонні. Те, що навіть у «передвиборчий» час еліта держави пам'ятала про можливу небезпеку з боку Османської імперії, на нашу думку, свідчить про глибоке вкорінення цієї проблеми у свідомість шляхти. Навіть, якщо припустити, що більшість із озвучених закликів була відвертим популізмом, вони все одно повинні були впливати на формування у шляхти усвідомлення необхідності вирішення питання убезпечення від турків.

Цікавою пам'яткою суспільно-політичної та військової думки є трактат Станіслава Сарніцького (Stanisław Sarnicki) «Księgi hetmańskie». Він був написаний в 1575-1577 рр. в часи перших безкоролівств і не був надрукований за життя автора, тому трактатом не могли активно користуватись сучасники. Але ідеї, викладені гетьманом на сторінках трактату, засвідчують безпосередній фаховий інтерес автора до питань, пов'язаних із безпекою південно-східного кордону держави та рівень обізнаності суспільства з цими проблемами [271, s. 47].

Сарніцький констатував незадовільний стан обороноздатності держави загалом та східних кордонів зокрема. Причиною такого стану речей, на думку автора, є посполите рушення як спосіб оборони Речі Посполитої. Сам автор був послідовним противником рушення і критикував його з кількох позицій. По-перше, вважав його не придатним до боротьби з татарами й оборони кордону через свою повільність. По-друге, критикував бойові якості посполитого рушення, які не відповідають вимогам, що стояли перед польським військом. Альтернативою посполитому рушенню Сарніцький вважав постійне зтяжне військо. Відмовившись від використання посполитого рушення, Сарніцький, все ж таки, хотів використати шляхту для оборони держави, тому виступив з пропозицією сталої військової повинності шляхти, а не її участі у неефективному рушенні.

Сарніцький був прихильником довготривалої підготовки до майбутньої війни у межах всієї держави, а не гарячкових пошуків рішення нагально посталої проблеми. Тому в своєму трактаті звертав особливу увагу на військову підготовку, на запровадження школи верхової їзди, фізичної муштри, навчання плавання. В цьому простежується спільність його поглядів з проектами Моджевського.

Окрім підготовки до війни у середині держави, автор пропонував наносити превентивні удари по поселенням татар і турків для знищення живності. Для більш надійного захисту кордону Сарніцький пропонував утримувати стале зтяжне військо на небезпечній прикордонній території та посилити його спеціально створеними загонами з селян, що мешкають на прикордонні. Сарніцький підтримував ідею використання реєстрових козаків у боротьбі проти татар і закликав до збільшення їх. Автор був прихильником побудови мережі замків і маленьких оборонних пунктів у межиріччі Дніпра і Дністра. Одним із місць для фортеці він пропонує обрати Бар [271, s. 92].

Іншим твором, написаним Сарніцьким на тему турецької загрози, є «*De bello Turcico deliberatio*», вміщений у більшому трактаті «*Oratio pro lege electionis ad regiam, amplissimum senatum et ordines regni. Cui addita est in fine deliberatio de bello Turcico*» (1575 р.). Цей трактат помітно «випадає» із загального тону антитурецької публіцистики та дискусії часів без королівств. Автор намагався переконати читача, що турки не порушують укладених ними угод, а їх володарі дотримуються слова. Сарніцький виступив із думкою, що найкращим варіантом для Польщі буде дотримання миру у стосунках з Портою. Прикладом того, що може статись при недотриманні угод з турками, Сарніцький називав битву під Варною 1444 р. У свою чергу, недотримання угод християнськими володарями є найкращим стимулом для участі у війні мусульман. На думку автора, Османська імперія не становить небезпеки для Корони, адже султану й без того важко утримувати під контролем величезні завойовані території [272, s. 151].

Таке ставлення до турецько-татарської небезпеки є виключенням. Більшість авторів закликали до активної протидії Османській імперії, активно використовуючи в своїй творчості антитурецькі сюжети. Так, цікавий опис татарського нападу залишив Б. Папроцький. Вірш був виданий 1575 р. у Кракові і мав титул «*Historya żalosna o prętkości y okrutności tatarskiey...*». За оцінкою Д. Вирського, цей вірш «у вітчизняній історіографії може претендувати на статус класичного опису вдалого татарського набігу на українські землі» [122, с. 180]. Загалом, вірш складає враження більше військової реляції, ніж художнього твору. Таке враження посилюють точні описи військових загонів магнатів і шляхти, які приєдналися до гетьмана, детальний виклад маневрів, здійснених татарами і польським військом, що переслідувало нападників. При цьому твір не позбавлений ряду характерних рис антитурецької літератури. Зокрема, автор відразу ж закликає польську шляхту брати приклад з християнських володарів, які вели успішні війни проти Османської імперії, – Скандербєга (Георга Кастріоті) та молдавського господаря Івоні (Іона III Лютого), виславляє шляхту, яка відгукнувшись на заклик гетьмана про допомогу, для Папроцькою вони – «мужні пани, Гектори Руські».

Як і його попередники, Папроцький закликає не вірити мирним угодам із султаном: «Як би нас пожерти може тим примиренням зрадним // Не вірте йому, на Бога, його листам жодним». Бо наміри султана давно відомі: «... він пограбував хитро оних Зацних панів // Греків, Угорців і Сербів, а потім Албанців // І нас позбавив Волохів, і на Поділля цілить» [122, с. 185].

На час створення «Історії жалосної» вже класичним стали описи України, як землі загального достатку, джерела польського багатства. Тому Папроцький зображує «ону Землю Руську на все багату // Волами, кіньми і збіжжям знамениту» [122, с. 186], яку обов'язково потрібно захищати. Наприкінці XVI ст. починав набирати поширення образ польського передмур'я християнства. Але у своєму творі Папроцький зобразив Україну, як мур Польщі: «Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною // з

котрих недавно мали мур, як мовлять, певний. // І вже чим оті звались, то сходить нанівець. // Твій то нині Мур Гідна ПОЛЬЩА, але ж дуже слабкий // Керуй надані обережніше, давай йому поради» [122, с. 218].

Описуючи напад татар на українські землі, автор не міг оминати увагою самі татарські грабунки, тим більше, що вони були проанонсовані вже у назві. У творі вміщений досить розлогий опис «*okrutności tatarskiej u srogego mordowania*». За нашими спостереженнями, цей опис майже без змін переписав при складанні вірша «*Bitwy znamienite... W roku terazniejszym 1620 ... spisane*» [70] М. Пашковський. Додатковим свідченням цього може бути той факт, що Пашковський добре знав «Історію жалосну» і використовував її при перекладі хроніки Гваньїні.

Середина XVI ст. стала періодом становлення та оформлення польської політичної публіцистики, як окремого жанру. Цей процес пов'язаний, в першу чергу, з іменами Станіслава Оріховського та Анджея Моджевського. Оріховський першим з польських авторів звернув увагу на небезпеку, яку Османська імперія представляла для Польщі. Цього ж письменника можна вважати засновником «турчиків», як окремого напрямку в польській публіцистиці. Популярність, яку за короткий час здобула антитурецька література в Короні Польській, а потім і у Речі Посполитій, повністю відповідала «духові часу», адже з початку XVI ст. уся Європа опинилась перед обличчям війни з «Босфорським драконом». У польській державі питання безпеки від Порти з новою гостротою постало у часи безкоролівств після смерті останнього Ягеллона та короля Стефана Баторія, що відбилось у літературі того часу.

II.II. Перші роки правління Жигмунда III: між Священною Лігою та нейтралітетом

Остання чверть XVI ст. відзначилась черговим піднесенням антитурецьких настроїв у Європі. Перш за все, вони були пов'язані з наступом Османської імперії на Австрію та планами імператора Рудольфа II організувати Священну Лігу – загальноєвропейську антитурецьку коаліцію. У суспільно-політичній думці Речі Посполитої цього періоду можна відзначити кілька авторів, які своєю творчістю закликали до війни з турками. Це, перш за все, Кшиштоф Варшевіцький, Йосиф Верещинський, Пьотр Грабовський та інші.

Слуга трьох польських королів та двох імператорів Священної Римської імперії, відомий польський дипломат та письменник Кш. Варшевіцький значну частину свого творчого спадку присвятив проблемам турецької загрози та можливої війни з Османською імперією. Аналіз його поглядів на зазначену проблематику ми розпочнемо з історико-політичної поеми «Венеція» (1572 р.). І досі літературознавці остаточно не вирішили проблему авторства поеми, хоча традиційно вважається, що це – саме Варшевіцький. На думку автора одного з найкращих досліджень, присвячених творчості Варшевіцького, Т. Вежбовського, окрім віршованої форми у «Венеції» нема ознак ліричного жанру. Вежбовський припускає, що Варшевіцький не є автором «Венеції», а лише привласнив собі твір. Твердження дослідника не безпідставне, адже 1572 р. в Кракові була видана анонімна поема з аналогічною назвою, з часом, 1587 р., трохи переробивши і вилучивши з тексту сюжети, що повторюються, Варшевіцький ще раз видав поему. Вежбовський наводить кілька аргументів проти авторства Варшевіцького. По-перше, у першому виданні Варшевіцький не говорить, що він написав поему, а лише «видав». По-друге, Варшевіцький не мав здібностей до віршування. І хоча поема не представляє літературної цінності, людина, яка ніколи цього не робила, навряд змогла б написати 2500

віршованих рядків. По-третє, Варшевіцький, як людина, що любила вихвалитись власним творами, не поставив свого прізвища на титулі першого видання «Венеції». Зрештою, оригінал поеми, який досліджував Вежбовський, написаний не почерком Варшевіцького. Дослідник припустив, що автором поеми міг бути М. Пашковський [105, s. xxxvii-xxxviii].

Якщо відкинути історичну частину поеми, в якій автор намагається відтворити історію становлення Османської імперії, спираючись на відомі йому хроніки і перекази, ми побачимо, що у «Венеції» використані кілька найпопулярніших мотивів антитурецької літератури XVI – XVII ст. Так, автор стверджує, що турецький наступ на Європу не зупиниться, а з часом лише буде посилюватись. «Це лише початок, знаки його перемог» [105, s. 11]; «Не хоче турок залишитись з Азією, // Африкою, Єгиптом та Ассирією: // Бачимо, що прагне до того ще західних держав. // Хоче з нашої пам'яті стерти ім'я Бога», – пише автор [105, s. 12].

Ще одним популярним антитурецьким мотивом у «Венеції» є невірність турків мирним угодам, які вони укладають з християнськими володарями. Автор дуже часто звертає на це увагу читача і в «історичній» частині поеми, і, особливо, аналізуючи сучасний йому стан польсько-турецьких стосунків. Уклавши мирну угоду з Варшавою, Порта «... сьогодні через Угорщину до Польщі шлях шукає. // А до Німеччини через Польщу потім помишляє» [105, s. 38].

Не упустив поет нагоди покритикувати внутрішній стан Речі Посполитої. Незгоди у середовищі християнських держав, на думку автора, є головною причиною втрати їх незалежності: «Бачачи наших предків незгоду, // У багатьох країн забрали Свободу» [105, s. 11].

З-поміж іншого, автор критикує і релігійні конфлікти між християнами: «Давши туркам, поганцям спокій, // Пустилися у війни з небом, сперечаєтесь: // Допускаєте святотатство по відношенню до Бога // ... У Польщі є різних вір, скільки голів. // ... Святе письмо тлумачать божевільні

старі, // ... Ремісник, давши спокій своєму верстату, // Творить віри, розсіває їх нерозумним людям» [105, s. 42].

Негаразди в державі призвели до того, що Польща навіть не буде захищатись, якщо турки нападуть, і у Константинополі про це знають [105, s. 38-39]. Автор пропонує виправити ситуацію у досить звичний для антитурецької публіцистики спосіб – створити об'єднане християнське військо і разом виступити проти турків. Ініціатором такого союзу має стати Папа Римський [105, s. 3], оскільки «Закликає нас Бог до такої єдності, // І тим щастям нам у серця додає сміливості. // З одним бажанням об'єднуються іспанці, німці і італійці. // Вибігають з дому угорці, поляки і волохи» [105, s. 76].

Відповідно до жанрової традиції, автор намагається переконати читачів, що турецьке військо слабке і складається з небоєздатних солдатів [105, s. 63, 68-69]. Об'єднане ж європейське військо обов'язково переможе, адже «Хто швидший за угорця, чи сталього німця? // Хто є більший ніж англієць? // Мужніший ніж іспанець, сміливіший чеха? // Хто більший у честі та цноті від поляка?» [105, s. 63].

Автор закликає не втрачати часу і нагоди (турецька армія ще заліковувала рани після поразки при Лепанто), не вірити мирним угодам і султаном, а напасти першими [105, s. 14, 55, 56].

Як бачимо, автор «Венеції» оперував популярними антитурецькими закликами та використовував поширені у літературі сюжети. Але, незважаючи на це, твір зажив популярності і став об'єктом інтересу інших поетів, які переписували його частини і видавали під власними іменами без посилань на оригінал. За спостереженнями того ж Вежбовського, «Венецією» користувався Мацей Стрийковський (Maciej Strykowski) і відомий своєю плагіаторською діяльністю поет початку XVII ст. Вавжинець Хлебовський (Wawrzyniec Chlebowski). Описи турків, які вмішені у «Венеції», використовували, щоправда з посиланням на джерело, А. Гваньїні для написання «Хроніки Європейської Сарматії» та перекладач цієї ж

хроніки М. Пашковський для написання власної римованої «Історії Туреччини» (1615 р.), звісно ж, якщо він сам не був автором «Венеції» [105, s. xxxi-xxxvi].

Не можна не погодитись з твердженнями дослідника, що «Венеція» привернула до себе увагу читаючої публіки зламу XVI – XVII ст., адже була часто цитована, прямо чи приховано [105, s. xxiv-xxv], і напевно купувалась, бо мала перевидання.

Свої антитурецькі погляди Кш. Варшевіцький послідовно виклав в історико-політичному трактаті «Paradoxa», який був виданий 1578 р., а згодом перевидавався чотири рази: у Вільно 1579 р., в Празі 1588 р., у Кракові 1598 р. та у Римі 1601 р.

Аналізуючи причини піднесення могутності Османської імперії, Варшевіцький не придумує нічого оригінального і стверджує, що у всьому винні самі християни, оскільки вони не живуть мирно між собою, туркам вдається захоплювати нові і нові території. На відсутність причинно-наслідкових зв'язків у аргументації Варшевіцького звернув увагу ще Т. Вежбовський. Так, нема ніякою зв'язку між завоюваннями турків в Азії та війнами, що вів цісар у Німеччині та Чехії. Але Варшевіцький використовує саме таку аргументацію. Важко стверджувати однозначно, чи розумів сам автор слабкість власної доказової бази, адже він, безперечно, був добре освіченою людиною і не міг не бачити кволість таких логічних конструкцій. Ми схилиємось до думки, що письменник усе розумів, але для нього не було головним вибудувати стовідсотково логічну схему розширення Османської імперії. Головним завданням Варшевіцького, на нашу думку, було проілюструвати залежність військово-політичних успіхів Порти від європейських держав (ширше – залежність мусульманства від християнства). Якщо поглянули на «Paradoxa» під таким кутом зору, то слабкість доказів Варшевіцького не видається чимось надзвичайним.

Автор закликає розпочати війну з Портою. Додатковим стимулом для боротьби з турками, за Варшевіцьким, має бути звільнення Святої Землі

[294, s. 168]. Хоча наприкінці XVI ст. ідея війни за Святу Землю вже втратила свою популярність, у контексті християнсько-мусульманського протистояння її можна було використовувати ефективно. Щоб успішно воювати з турками, автор пропонує всім країнам Середземномор'я створити спільну казну і запровадити обов'язковий 3% податок з прибутків громадян, якщо вони перевищують 50 дукатів. У празькому виданні 1588 р. Варшевіцький додав до планованого податку ще й поголовний та 10% податки на всі коштовності як у церквах, так і приватних маєтках, а також на всі грошові покарання [294, s. 183]. Виплати у казну не повинні зупинятись навіть під час війни. З грошей, які вдасться зібрати таким способом, Варшевіцький планував утримувати флот для оборони Середземного моря та відшкодувати частину витрат на оборону Угорщини.

Польща теж може погодитись отримувати таку допомогу від інших держав, говорив автор, хоча здатна обійтись і власними силами, але для цього потрібно реформувати податкову систему. Слід провести таксацію прибутків і встановити податки, відповідно до прибутків кожного громадянина. Автор застерігав від того, аби встановити однаковий для всіх податок на землю, адже земля всюди різна. Варшевіцький пропонував на зібрані кошти утримувати на польсько-турецькому кордоні стале військо, збудувати на кордоні фортеці та осадити їх збіднілою шляхтою. За допомогою сталого зтяжного війська Варшевіцький планував створити надійну систему оборони на південно-східному кордоні [272, s. 152], при якій посполите рушення виявиться непотрібним, адже воно і до того «створювало лише скарги та нарікання» [294, s. 169-170]. Головну роль у обороні Європи і всього християнства від Османської імперії Варшевіцький відводив саме Польщі, яка «пильнує дикі народи і не може впасти, бо за нею впадуть і інші держави передмур'я». За оцінкою Вежбовського, в результаті переробок і перевидань «Paradoxa» втратив своє спеціальне значення (проекту військового антитуецького союзу) і залишився збіркою політично-етичних творів [294, s. 189].

Наступними творами Варшевіцького, присвяченим «турецькому питанню», були три промови, спочатку видані 1589 р. і потім двічі перевидані. Згодом Варшевіцький написав ще 11 промов і видав їх 1595 р. у Кракові під загальною назвою «*Turcicae quatuordecim*». Поштовхом для написання промов стала зовнішня політика Рудольфа II, прагнення імператора Священної Римської імперії залучити Річ Посполиту до Священної Ліги. Наприкінці 1580-х рр. імператор почав «перевіряти ґрунт» для власних планів створення антитурецької Ліги. Варшевіцький, який отримував від австрійського двору пенсію, відразу зорієнтувався в нових обставинах. У промовах автор звертається до вже відомих сюжетів, які використовував у «*Paradoxa*», – покладає провину за посилення Османської імперії на християнських монархів, закликає до єдності, намагається довести перевагу християнських держав над Портою.

Чотирнадцять турчиків Варшевіцького є типовим прикладом «голої» антитурецької пропаганди у польській політичній публіцистиці. За єдиним виключенням, вони не містять практичних порад чи рекомендацій, як це було у «*Paradoxa*», але сповнені агітаційного запалу та віри у перемогу польської зброї. Цим виключенням є черговий проект оподаткування на війну з турками. Автор модифікував, вже озвучений ним у попередніх працях, податок в 1 – 2% від прибутків кожного громадянина, подвійне поголовне від євреїв, частину золотих і срібних прикрас, а також половину всіх грошових покарань за правопорушення. Варшевіцький ще раз закликає Папу Римського приєднатись до планованої коаліції, вихваляє іспанського монарха за його релігійність, роблячи її одним з головних аргументів у боротьбі з Османською імперією. Автор переконаний, що з-поміж європейських монархів, лише іспанський Філіп може протистояти туркам і дивується, що знаходяться люди, які б воліли радше дивитись на занепад Іспанії, ніж турків.

Цікавою рисою «*Turcicae quatuordecim*» є те, що автор часто акцентує увагу на Персії, говорячи про турків. Так, Варшевіцький дорікає королю, що

той не розпочав війну проти Османської імперії, коли Порта воювала з персами, адже так було б значно легше захопити Константинополь та звільнити Єрусалим. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. публіцисти дуже часто згадували Персію, як важливий чинник майбутньої польсько-турецької війни. Причини цього зрозумілі: Константинополь вів майже безперервні, і, головне для Кракова, безуспішні війни з персами. Це означає, що Порта, погрожуючи війною Короні, у випадку її початку була б змушена воювати на два фронти. Інтерес до Персії у Кракова був настільки серйозний, що планувалось навіть укласти військовий союз, а перські послы прибули для цього на сейм 1618 р., щоправда їх місія закінчилась безуспішно. Зберігся також вірш Мартина Пашковського «Розмова козака запорозькою з перським гінцем про справи військові поган з християнами...» (1617 р.), в якому автор прямо закликає польську шляхту підтримати на сеймі ідею польсько-перського союзу. То ж бачимо, що Кшиштоф Варшевіцький значну частину свого творчого доробку присвятив «турецькому питанню».

У цей час постає один з найвідоміших польських антитурецьких текстів – «Pieśń o spustoszeniu Podola» «майстра» Яна Кохановського (Jan Kochanowski). Незважаючи на скромні розміри і простий сюжет, саме цей вірш став об'єктом численних наслідувань, переробок і часто просто плагіату³. Автор дорікає полякам за те, що вони не організують дієвої оборони Поділля від постійних татарських нападів. Поет закликає не скупитись на оборону, перекувати «тарілі на талери // наготуймо гроші жовнірам» [55]. На нашу думку, говорячи про Поділля, Кохановський, мав на увазі значно ширшу територію – йшлося про всі прикордонні землі. В даному випадку Поділля виступає символом постійної загрози та втрат, спричинених татарами.

³ Про вплив цього вірша на подальший розвиток антитурецької пісні див.: Krzewińska A. Pieśń ziemiańska, antyturcka i refleksyjna: studia nad wybranymi gatunkami staropolskiej liryki XVI i XVII wieku / A. Krzewińska. – Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – T. 19. – Z. 2. – 203 s. – (Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego / Towarzystwo Naukowe w Toruniu).

1595 р. із закликом до всіх європейських монархів об'єднатись у спільній боротьбі зі Стамбулом і звільнити з турецької неволі християн греків, сербів і хорватів черговий раз звернувся Б. Папроцький. Поряд із гарячими закликами християнської єдності і взаємодопомоги, твор Папроцького «Gwałt na roganu» містив і досить прагматичні спостереження. Так, автор писав, що завжди слід пильнувати свого інтересу: слідкувати, щоб під час пожежі вогонь від сусіда не перекинувся на інших [67, s. A2V]. Для початку бойових дій і розірвання Краковом мирної угоди з Портою письменник бачив достатньо підстав і головними були постійні татарські напади [67, s. B]. Звісно ж, Папроцький, як і інші польські письменники, вважав, що єдиною державою, яка спроможна перемогти Османську імперію, є Річ Посполита. Він навіть підрахував скільки потрібно війська для війни. Згідно цих розрахунків, якщо з кожного села виставляти до війська до одного жовніру, Польща може зібрати близько 200 тисяч. Таку цифру автор називає «річчю привидивою». Папроцький запропонував ще один спосіб комплектації війська: виставляти жовнірів в залежності від розмірів земельної власності. Сформоване таким чином військо буде розділене для чотирьох походів (експедицій). У перший піде 120 тисяч (50 тисяч кінноти, 70 тисяч піхоти), які будуть виставлятися по 1 жовніру від 10 ланів землі. У другий – 60 тисяч (на цей раз пропонувалось виставляти рицаря з 20 ланів), у третій – 40 тисяч. Папроцький традиційно розраховував на допомогу християн Османської імперії [67, s. B2-B2V]. Зазначимо, що такі проекти формування війська для війни з Османською імперією були актуальними наприкінці XVI ст., активно обговорювались на сеймах та в публіцистиці. Те, що Папроцький також звернувся до цього сюжету, на нашу думку, свідчить про обізнаність автора з подіями на сеймах, з проблемами, які там піднімалися, та зі способами їх вирішення. Я. Сікорський називає Папроцького першим польським популяризатором ідеї «християнської ліги» [272, s. 151-152]. На нашу думку, таке твердження не відповідає дійсності,

адже подібні ідеї вже існували у середовищі польських політиків, дипломатів і публіцистів.

Після великого татарського нападу в липні 1594 р. в Кракові була надрукована ульотка «*De transitu Tartarorum per Pocutiam [...] Anno 1594 epistola*». У сучасному розумінні, це був відкритий лист Яна Замойського до легата в Польщі кардинала Алдобранді, в якому великий коронний гетьман пояснив причини невдалого захисту польської території під татарського нападу. Того ж року кілька друкарів перевидали «*Epistola*». Спираючись на «*Epistola*», Шимон Донбровський (Szymon Dąbrowski) менше ніж за місяць написав і видав власну ульотку «*Wirße Rymowane o przeßciu tatarskim do Węgier z Listu Pana Hetmana Koronnego wybrane*», в якій, на відміну від Замойського, не лише переказував факти нападу татар, а й закликав шляхту до готовності та оборони. За характеристикою К. Завадзького, «*Wirße Rymowane*» мали не просто інформативний, а публіцистичний характер [299, s. 69-70].

З-поміж політичних письменників і публіцистів другої половини XVI ст. найбільшою популярністю в середовищі істориків тішиться Юзеф Верещинський. Тон у дослідженнях творчості Верещинського задав відомий польський історик літератури Станіслав Тарновський. Після виходу його ґрунтовної монографії «*Pisarze polityczni XVI wieku*» широкий читацький загал зміг ознайомитись із літературним доробком київського біскупа. З того часу в польській історичній науці зберігається сталий інтерес до його творчості. Свідченням цього є вихід чергової монографії, присвяченої творчості Верещинського [273]. У вітчизняній історіографії творчістю біскупа цікавився А. Стороженко, а вже в наші часи – С. Лепявко та П. Сас. Оскільки творчість Верещинського досить добре представлена в історичних дослідженнях, ми не будемо їх переказувати, а обмежимось лише короткою характеристикою окремих творів письменника, які стосуються антитурецької проблематики. Будучи київським біскупом, Верещинський активно цікавився проблемами українсько-татарського прикордоння (або,

якщо дивитись ширше – проблемами убезпечення південно-східного кордону Речі Посполитої). Цій тематиці він присвятив кілька публіцистичних творів. За твердженнями С. Лепявка, «ледь перебравшись на Київщину, Верещинський відразу відчув певну відрубність цих територій і потребу у їхній автономізації», про що й писав у своїх творах [142, р. 573].

1590 р. з-під пера біскупa виходить твір, присвячений темі оборони кордону від татарсько-турецької агресії, «*Droga pewna do prędszego u sńadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyn Królestwa Polskiego*» (1590 р.). Автор описує Україну, як країну загального достатку, надзвичайно багату хлібом, рибою, звіром, але вона постійно перебуває під загрозою татарських нападів. Тому її потрібно захистити. І найкращим способом, переконує читача Верещинський, є «осада», тобто колонізація не зайнятої території. Окрім закликів, автор пропонує і способи досягнення мети. Першим – є приїзд короля на Україну на якийсь час для ознайомлення із ситуацією на прикордонні, своїм візитом монарх може відлякати татар. Другий – побудова замків на татарських шляхах. Верещинський пропонував звести чотири фортеці і залишити в них відповідні гарнізони. Також не завадило б, на думку автора, тримати п'ять тисяч війська на Низу (Задніпров'ї). Принагідно зазначимо, що побудова або утримання замків на кордоні було обов'язком короля згідно *pacta conventa*. Третім способом «осади» було переселення на прикордоння шляхти, особливо малоземельної. Саме ці ідеї стали провідними в творчості біскупa. Протягом наступних десяти років він продовжував їх змінювати та пристосовувати до політичної ситуації. Верещинський також розробив план фінансування свого проекту.

1594 р. письменник видав черговий твір, присвячений обороні України, – «*Publika*». Цього разу, щоб не втратити українські землі під натиском татар і турків, біскуп пропонує створити на Задніпров'ї рицарську школу, в яку б з'їжджалась шляхетська молодь з усієї Речі Посполитої. Автор просто засипає читача пропозиціями щодо наповнення школи: це і молоді шляхтичі, і місцеве населення, яке буде служити тут за визначену плату, і

вибраницьке військо. Біскуп відразу пропонує створити 10-тисячне військо для оборони кордону (порівну гусарів і козаків), але на випадок крайньої потреби погоджується на п'ятитисячне. Автор детально розробив шляхи фінансування «рицарської школи» і війська при ній. Але головної ідеєю твору було створення на Задніпров'ї рицарського ордену Хрестоносців, за прикладом мальтійських рицарів, які б були надійним щитом Польщі. В такому ордені сам Верещинський погодився доживати життя. За оцінкою Ст. Тарновського, саме в заклику створення ордену «апостольська ревність і проповідницький дух якнайкраще поєднались з рицарським духом біскупа» [281, s. 543].

Черговим твором біскупа в дискурсі оборони кордонів був «Sposób Osady Nowego Kijowa» (1595 р.). В цілому в ньому повторювались ідеї, виказані в «Певні дорозі», але в новому творі автор зосередив свою увагу на Києві. З великим пафосом біскуп писав про минулу велич руської столиці і пропонував її відновити. Для цього слід було відбудувати потужну фортецю, заселити місто, економічно розвинути регіон, зрештою, перетворити Київ на одну зі столиць польсько-литовської держави. Ст. Тарновський характеризує «Sposób Osady Nowego Kijowa», як одну з найкращих ідей, що вийшли з голови біскупа. Адже в порівнянні з утопічними планами створення ордену хрестоносців, об'єднання кількох держав у антитурецьку коаліцію, що теж були непоганими ідеями, відбудова Києва мала велику перевагу – вона була реальною, а її здійснення не залежало від інших держав [281, s. 554-555].

Через кілька років, пересвідчившись, що його заклики так і залишились на папері, біскуп спробував нову тактику – він написав коротенький твір спеціально для шляхти на сейм 1596 р. «Wotum ks. Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, panom posłom na sejmie warszawskim u r. 1596 podano». У творі, вже без емоцій «Побудки», але по-канцелярськи точно і зрозуміло Верещинський запропонував новий спосіб організації війська для тієї ж мети – оборони України. Військо пропонувалось розділити на три скликання. Перше б мало нараховувати 230 тисяч чол., друге – 100,

третє – 50 тисяч. Всі вони мали б формуватись шляхом своєрідного «рекрутського» набору. Для утримання такого війська пропонувалась і реформована податкова система. Така організація війська не планувалась як стала, постійна, а лише на випадок війни з Османською імперією, яку очікували наприкінці XVI ст. Тоді перша і друга виправи (так Верещинський називає частини війська) повинні були наступати на Дунай, а третя – чекати вдома і прикривати тили.

Того ж року Верещинський звернувся до Війська Запорозького з проектом створення козацького князівства в межах Речі Посполитої. Біскуп пропонував козакам зайняти все Лівобережжя й створити там 13 військово-адміністративних одиниць – полків. Єдиним обов'язком мешканців такого князівства була б оборона держави [2, с. 426]. С. Лепявко називає цей документ унікальною пам'яткою української політичної думки того часу, адже, незважаючи на те, що за основу було взято вже відому ідею створення рицарського ордену на Задніпров'ї, соціальною основою ордену виступало козацтво [142, р. 575]. І це після повстання Косинського та на передодні виступу Наливайка!

Київський біскуп вирізнявся з-поміж агітаторів турецької війни не лише кількістю творів, присвячених цій темі, а тим, що сам заповзято взявся організовувати війну проти Порти. Він написав лист до московського царя Федора із закликом виступити разом із Польщею проти турків, і, як не дивно, отримав відповідь. Незважаючи на те, що відповідь була досить туманною, біскуп активно використовував царського листа у своїй пропаганді. За характеристикою Ст. Тарновського, в своїй творчості Верещинський показав себе як полум'яний агітатор, мудрий адміністратор але бездарний політик. Його діяльність не мала жодних наслідків – «навіть не спричинило то до створення ордену, хоча думка була доброю, ні до створення рицарської школи і сталого війська, хоча думка була слушною і мудрою, ні навіть до пильної оборони кордону» [281, с. 549].

Цікавою пам'яткою суспільно-політичної думки кінця XVI ст. є творчість Пьотра Грабовського – маловідомого ксьондза з Великої Польщі. Його перу належать два трактати «Zdanie syna koronnego o piąciu rzeczach rzeczypospolitej polskiej należących» (1595 р.) та «Polska Niżna albo osada Polska» (1598 р.). У першому з них автор активно агітує шляхту приєднатись до Священної Ліги, ініціаторами створення якої виступали Габсбурги. В другому – слідом за своїм більш відомим сучасником Верещинським, розглядає проблеми військово-адміністративного реформування українських воєводств у складі Речі Посполитої. За спостереженням С. Лепявка, твори Грабовського є особливо цікавими, адже подають точку зору особи, яка не знала конкретних умов українського прикордоння, і дивилась на проблему з точки зору абстрактної доцільності [142, р. 578].

Про що ж говорив «з точки зору абстрактної доцільності» Грабовський? Перш за все, автор визначив стратегічне положення Речі Посполитої і воно, на його думку, було невдалим, бо «від турків нас [поляків] не захищають ні гори, ні вода. ... Дунай вже в турецьких руках, а Кам'янець – голова нашої оборони – туркам як дрібничка» [46, s. 9]. Також ксьондз вказав на те, що турки надійно зміцнили свій кордон, а поляки – ні. Наступним етапом аналітичної діяльності Грабовського стало порівняння військ обох держав, і воно знову було не на користь Польщі: посполите рушення, яке має бути головною силою в обороні держави, не готове до війни з військом султана, натомість, турецьке військо дисципліноване, вимуштруване, добре організоване та значно чисельніше [46, s. 11-12]. Вихід із такої ситуації Грабовський бачить у приєднанні Польщі до Священної Ліги. Автор перераховує очевидні, на його думку, вигоди від участі Кракова у спільній боротьбі: допомога інших держав у випадку війни, покращення боєздатності польської армії та зведення до мінімуму можливості того, що Порта направить всі свої сили проти Польщі, адже паралельно султан буде змушений захищатись і від інших учасників Ліги [46, s. 99-100]. Використовуючи сучасну термінологію, автор «Zdania syna koronnego» бачив

у Лізі систему колективної безпеки. Одночасно з критикою сучасного стану Корони, автор був переконаний у тому, що при необхідності Польща зможе не лише захиститись від атак турецько-татарського війська, але й завдати йому поразки.

Але Грабовський, як і попередники у справі написання різних антитурецьких трактатів, не обмежився лише ствердженням переваг Польщі у можливій війні з ворогом. Він виклав конкретні пропозиції для покращення стану польського війська, хоча, мусимо визнати, що вони далеко не оригінальні. Автор пропонував виставляти жовнірів у військо, в залежності від власних прибутків та кількості землі, яка перебуває у їх володінні. Грабовський закликав духівництво теж платити податки, навіть віддавати церковну десятину на оборону держави. Загалом, заклик авторів антитурецьких трактатів до духівництва не самоізолюватись від участі в обороні держави є однією з характерних рис такої літератури. Виключенням можуть бути останні видання «Paradoxa» Варшевіцького, який, готуючись прийняти духовне звання, значно зменшив свої вимоги до духівництва порівняно з першими виданнями. Грабовський пропонував затвердити на сеймі податок, який би дозволив найняти 10-тисячне військо і тримати його на кордоні з Османською імперією протягом року. До складу цього війська повинна входити тисяча райтарів та по три тисячі козаків, стрільців і гусар. За підрахунками Грабовського, казні це повинно обійтись у півмільйона на рік. Також автор давав поради, як впорядкувати збирання податків на оборону, організувати виробництво зброї та необхідної амуніції для війська тощо. У «Zdanie syna koronnego» ще раз повторюється ідея рицарської школи для молодшої шляхти, яка популяризувалась Моджевським, Верещинським та іншими письменниками. Згідно пропозицій ксьондза, шляхтичі, які не досягли 30-літнього віку, повинні відбувати службу на українських територіях, зокрема на Поділлі. Таким способом прикордоння можна обороняти без витрати коштів з казни, а лише своїми силами.

Логічним продовженням закликів приєднання до Ліги є рекомендації щодо її діяльності. Автор спроектував склад об'єднаного війська Ліги. На його думку, духовні особи та курляндський і прусський князі повинні виставити до війська райтарів. Пруські та інфлянтські шляхтичі самі будуть райтарами в цьому війську. Всі інші, хто приєднається до війська, служитимуть гусарами або козаками, міщани ж виставлятимуть піших стрільців [46, s. 70]. Разом із іспанцями, італійцями, німцями, французами та слов'янськими народами, що перебувають у складі Османської імперії, польське військо розпочне війну з ворогом. Такі проекти наступальних військових дій спільного європейською або ж окремо польського війська, які неодмінно повинні закінчитись повною поразкою османського війська, також є характерними для антитурецької літератури. Грабовський планував, що поляки разом із молдаванами та волохами займуть Перекоп, тим самим залишвшить турків «без однієї руки» – татар. Наступною наступальною операцією мало стати форсування Дунаю, після чого польське військо мало б «пряму дорогу до Константинополя». Побачивши успіхи польського війська, приєднуються Сербія, Боснія, Дакія, Болгарія, «бо вони найближче до Польської Корони і мовою, і вольностями». Паралельно наступальним діям польського війська на суші українські козаки будуть стримувати турецький флот на морі – утримувати блокаду турецької столиці. Угорщину займуть союзники, а турецькі приморські території – іспанці. Цікаво, що автор передбачав участь у антитурецькій війні не лише європейських народів: «у Азії і Африці теж піднімуться вороги турків: перси, грузини, друзи, араби, копти, вірмени». Згадка про близькосхідні народи та розділення їх між собою, як, наприклад, друзів і арабів, є цікавим свідченням поширення в Польщі кінця XVI ст. знань про Схід та його мешканців.

Грабовський зображує Польщу, як одну з головних християнських держав Європи, без якої неможлива боротьба з турками, заявляючи, що «без поляків жодної Ліги бути не може». Перевагами Польщі є географічне розташування, зацікавленість у створенні Ліги та можливість знайти спільну

мову з іншими слов'янськими народами швидше, «ніж це зроблять німці» [46, s. 15-17]⁴.

Ще один твір Грабовського – «Polska Niżna, albo Osada Polska» (1598 р.) – можна вважати продовженням «Zdania syna koronnego». Але, якщо у першому творі Грабовський більше говорить про війну з Османською імперією і закликає шляхту приєднатись до християнської Ліги, наступний трактат автор присвячує проекту господарчого освоєння (колонізації чи осадництву) Північного Причорномор'я. Головною метою такої колонізації є оборона українських територій від постійних нападів татар. Вже на перших сторінках Грабовський заявляє, що можна «з користю для оборони вітчизни» використати «те рицарство, що у нас вдома дарма валяється» [45, s. 9]. Священик пропонує створити на Задніпров'ї окрему адміністративно-військову структуру – Нижню Польщу, яка б управлялась особисто королем через урядників, яких той призначатиме. Автор оптимістично стверджує, що з переселенням та розселенням колоністів до Нижньої Польщі не буде жодних проблем, адже там «багато необжитих ґрунтів, де б жили шляхтичі і відбивали б ворогів». Окрім дрібної збіднілої шляхти, яка не має на що жити, і з радістю пристане на пропозицію короля отримати доживотне володіння на прикордонні, священик пропонував переселяти на нові землі *plebejos* та ремісників з міст. Окремим джерелом збільшення кількості робочого люду в новоствореній колонії будуть напади шляхтичів на татарські поселення та захоплення полонених. Запропонувавши створення Нижньої Польщі, автор показав один зі шляхів вирішення кількох важливих для Речі Посполитої питань. Звісно ж, головним було питання оборони, але паралельно знімалась соціальна напруга у суспільстві, адже безземельна шляхта мала отримати власні володіння. Автор хотів створити нову групу шляхти – рицарів-

⁴ Про різні етнічні групи в армії Речі Посполитої див.: Zackiewicz T. Skutki zróżnicowania etnicznego armii Rzeczypospolitej w czasach Stefana Batorego / T. Zackiewicz // Nad społeczeństwem staropolskim.– Białystok : Ośrodek Badań Europy-Wschodniej : Uniwersytet w Białymstoku, 2007. – Т. 1. Kultura, instytucje, gospodarka w XVI-XVIII stuleciu. – S. 221-230.

тиронів, соціальною базою для яких, на думку С. Лепявка, мала б стати дрібна шляхта і міщанство [142, р. 580]. Українське козацтво, яке на час оприлюднення трактату вже встигло гучно заявити свої вимоги до держави, також взяло б участь в обороні Нижньої Польщі. Додатковим плюсом буде те, що не потрібно буде витратити гроші на переселення козаків, адже вони і так живуть на території Нижньої Польщі.

З такою організацією Нижньої Польщі Грабовський планував зібрати не менше 15 тисяч готових до бою з ворогом колоністів-воїнів і, що особливо важливо в умовах постійного дефіциту грошей на військо, «все це не обійдеться казні і ламаного гроша» [45, s. 14]. До найслабшого місця всіх проектів оборони – фінансування – Грабовський підійшов ретельно, але все одно не вийшов з полону оптимізму. Він розраховував, що частину витрат вдасться покрити за рахунок десятини з прибутку від походів на ворога та добровільних пожертв (*symbolum liberalitatis*) монархів, шляхтичів та міщан. Загалом, Нижня Польща в описі Грабовського більше нагадує християнський рицарський орден, ніж воєводство Речі Посполитої.

С. Лепявко характеризує ідеї Грабовського як вторинні у порівнянні з ідеями та проектами Верещинського, творчість якого справила значний вплив на Грабовського. Але дослідник відразу ж зазначає, що це не применшує значення робіт Грабовського, адже присутність таких творів у публічному дискурсі «свідчить про пошук сучасниками шляхів розв'язання вже давно назрілих проблем» [142, р. 580- 581].

Тема оборони південно-східних теренів Речі Посполитої розвивалась у анонімному творі кінця століття, який довгий час приписували Яну Димітру Соліковському і вважали його останнім твором [277, s. 159-161], «*Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich*». Автор починає свій твір закликом приєднатись до Священної Ліги, адже це потрібно «всім нам і всім християнам» і допомогти «братам в Україні, які стоять в крові, відбити татарські напади». Окрім високих ідей протистояння мусульманській загрозі

та захисту Європи автор демонструє і прагматичне зацікавлення Україною. На сторінках «Вотуму» вона зображена як родюча земля, з якої Польща отримує велику частину своїх прибутків. Автор пропонує два способи для покращення оборони руських країв. Перший – відновити старі та побудувати нові замки на кордоні з небезпечним сусідом. Зокрема, зазначається, що ремонту потребують замки Києва, Черкас, Брацлава, Вінниці, Бару, Кам'янця, Галича та інших прикордонних міст. Не забув «шляхтич» нагадати, ще, згідно *pacta conventa*, це – обов'язок короля. Другий спосіб, як і задекларовано у назві твору, – створення спеціальної казни для війська.

На думку автора, потрібно змінити спосіб комплектування війська. Слід відмовитись від дорогого найманого закордонного війська, а формувати його з осілих селян, до зброї повинен стати кожен 200-й. Кожен новий жовнір повинен бути записаний до загального реєстру, всі – розділені на роти, десятки та розміщені на подільському прикордонні. Для зручності, щоб не виникало плутанини, піхоту по черзі повинні виставляти Малопольща, Великопольща та Велике Князівство Литовське. Таким чином, один рік селянин служитиме, а два – буде вільним. Інший спосіб поповнити військо – залучити до нього шляхту. Автор розумів, що часи посполитого рушення минули, і воно не встигає за швидкими татарами, «не всім подобається і іноді є навіть небезпечним». Але «наша шляхетська повинність – захитати Річ Посполиту» [103, s. 9]. Саме тому шляхта повинна служити. Так вона зможе виконувати шляхетську повинність, тим більше, що, на переконання автора, «більше молоді шляхти було вбито при кухлі, ніж у військових виправах». «Шляхтич» вважає, що Україна буде «рицарською школою» для шляхти.

Складене в такий спосіб військо повинно нараховувати сім тисяч жовнірів: дві тисячі гусарів, три тисячі легкої кінноти, дві тисячі піхоти розквартированої в прикордонних замках. Військо слід розмістити на Поділлі, де і буде мешкати польний гетьман, який повинен керувати одним із прикордонних староств.

«Склавши» військо, автор запропонував ввести спеціальні податки для його фінансування. На думку «шляхтича», податки до казни повинні платити всі стани: посполитий люд, міста та духовні особи, адже «вони собі це можуть дозволити, бо мають від королів великі переваги і прибутки, а коли прийде ворог, то можуть все втратити» [103, s. 17]. При скарбі постійно повинні працювати п'ять шафарів, які обиратимуться на сеймах. До їх обов'язків входить контроль над всіма надходженнями та витратами зі скарбу.

Реалізація викладеного у «Вотумі» плану повинна була призвести, на думку автора, до зменшення кількості татарських нападів на українські землі у складі Речі Посполитої. Також були б стримані запорожці, які на час написання твору вже вийшли на міжнародну арену і псували стосунки Варшави і Порти своїми нападами. Зрештою, «мали б шляхтичі службу, досвід рицарський, без якого жодна держава не вистоїть».

Відмінну від багатьох інших позицію в питанні оборони держави від татар і турків та приєднання до антитурецької Ліги зайняв автор анонімного твору, який приписують примасові Станіславові Карновському (Stanisław Karnowski) [229] «Deliberacia o społku y związku Korony Polskiej z pany chześcijańskimi przeciwko Turkowi» (1595 p.). Зазначивши актуальність постановки питання про приєднання до Ліги, автор відразу ж закликав дуже уважно обмірковувати всі позитивні і негативні сторони такого союзу. Карновський зазначив, що справедливою війна може бути лише у двох випадках: коли хтось хоче відібрати своє у ворога або ж, коли відповідає на агресію з боку ворога [50, s. A3]. Автор виступав проти спроб Риму та Габсбургів втягнути Польщу до Священної Ліги, звертав увагу читачів на те, що християнам не годиться ламати перемир'я, тим більше, що «турок завжди тримав з нами угоди» [50, s. A4]. Для підтвердження гріховності розірвання існуючих угод автор послуговується прикладом короля Владислава Варвенчика, який через віроломство втратив не лише життя, а й армію, а, значить, залишив державу без захисту.

Аргументуючи недоцільність приєднання до Ліги, Карновський зазначав, що Річ Посполита оточена ворогами з усіх сторін і мусить думати не про нову війну, а про оборону. Щоб не бути голослівним, автор спробував проаналізувати стан готовності Корони до війни: «жовнірів до війни не маємо, шляхта – бідна, купці – розорені, обладунки до війни не готові, пороху мало, гармат мало». Натомість, «неприятель завжди готовий до війни». Щорічно турецька держава вистачає на військо 12 млн. дукатів, саме ж військо складається з 200 тисяч кінних воїнів та піхоти, а флот нараховує, згідно даних Карновського, 300 галер та багато менших човнів [50, s. B-BV, B2].

Автор зробив коротенький екскурс в історію християнсько-мусульманського протистояння. За чотириста років протистояння християнські володарі збирали чотири «конфедерації»: під час перших трьох хрестових походів та загальноєвропейську коаліцію держав, яка виграла у Османської імперії битву при Лепанто. Але лише останнього разу християни спромоглися зібрати військо більше, ніж турецьке.

Автор вказує, що проекти спільної боротьби розроблялись давно й досі залишаються нереалізованими. Один з таких проектів Карновський озвучив: християни повинні наступати з трьох фронтів. Німці, поляки, угорці та серби підуть на Дунай, французи – до Єгипту, де можуть отримати підтримку місцевого населення, натомість англійці та іспанці захоплять Дарданелли [50, s. C3].

Який же висновок пропонує автор? Перш за все, уважно все зважити, не забувати про власну оборону, адже, у випадку приєднання до Ліги, Польща «буде змушена озиратись на багато речей» [50, s. G3V]. Для початку такої війни необхідно мати великий бюджет і «не на один рік, а до кінця війни». Карновський пропонує брати приклад з «мудрих» венеціанців, які заключають перемир'я з турками, але все одно готуються до війни [51, s. G4].

Наступного 1596 р. Карновський перевидав свій текст, додавши в кінці перелік факторів, які підштовхують Річ Посполиту до війни, та, які

стримують її від війни [51, s. G4V]. Так, з першого списку можна виділити прагнення звільнити християнство від ворога, здобути безсмертну славу. До Ліги підштовхує усвідомлення того, що такого ворога не подолати самотужки, можливість відібрати Валахію і Трансільванію, звільнити Річ Посполиту від спустошливих татарських нападів, можливість розселити малоземельну шляхту та закласти нові колонії. Натомість, факторами, які стримують Корону від війни з Портою, є – небезпека першими порушити діючу мирну угоду до того ж, не маючи слушної підстави, бо відносини двох держав мирні. Польща, на думку Карновського, з усіх християнських країн перебуває у найбільшій небезпеці і змушена думати не лише про себе, а й про всю Європу, бо є *propugnaculum interioris Europae* (надійною фортецею Європи). Відмітимо, що автор вживав термін Європа, а не звичне визначення Польщі, як передмур'я християнства (*antemurale christianitatis*). Зрештою, автор не вірить у довготривале існування Ліги, бо між самими учасниками немає миру.

З кінця XVI ст. походять кілька поетичних творів, в яких автори прямо чи опосередковано торкаються теми турецько-татарської загрози та оборони кордону. Відомим автором останніх років XVI ст. був Себастьян Фабіан Кльонович (Sebastian Fabian Klonowicz) [242]. З-поміж його творчого спадку нас найбільше цікавлять два твори: «Roxolania» та «Pożar». Хоча «Roxolania» була надрукована 1584 р., побутує думка, що поема довгий час поширювалась у рукописному варіанті. Дослідники вважають, що саме її рукописним варіантом користувався Гваньїні, коли складав описи Києва [295, s. 49]. В ідилічному описі Києва, який вміщено до «Roxolania», Кльонович відзначає, що прикордонні території абсолютно незахищені від татарських нападів, а обороною земель займаються селяни, які «кров проливають свою.// Кидають часто сніданок, бо ворог вже звичний приходить.// Ворогові вже на раз вариться в полі обід. // Звикли людей грабувати ординці, народ нечестивий // Що оселі твої наскоки робить не раз» [7, с. 70-71].

Поява цих рядків у буколічній «Roxolania», на нашу думку, свідчить про стурбованість автора проблемою незахищеності українських земель перед татарськими нападами. Про татарську небезпеку автор знав із власного досвіду, адже майже все життя провів у прикордонному з руськими землями Любліні. У цитованому епізоді Кльонович використав прийом контрасту. Зображення ідеалізованого життя на лоні природи переривається вторгненням татар і вже селяни змушені займатись не своєю справою – воювати. Таким чином, порушується гармонія у суспільстві: *laboratores* змушені братись за зброю. До того ж, це єдиний епізод такого роду у всій поемі, що ще більше привертає до нього увагу читача. Але, все ж таки, зображення татарської небезпеки у «Roxolania» не є головним сюжетом.

На думку дослідниці творчості Кльоновича, у задумі написати повноцінний антитурецький твір його підтримав і надихнув Верещинський, у якого поет довгий час працював перекладачем. Найімовірніше саме під впливом цієї співпраці поет і долучився до антитурецької агітації та написав свій головний «антитурецький» твір – «Pożar. Upomnienie do gaszenia i wróżka o upadku mocy tureckiej» (1597 р.). Дослідниця творчості Кльоновича Х. Вішнєвська (Halina Wiśniewska) називає «Пожежу» найкращим твором у польськомовному доробку поета [295, s. 244]. «Пожежа» є перекладом Кльоновича частини своєї ж латиномовної поеми «Victoria deorum», яка вийшла друком раніше. Автор зробив переклад, щоб донести текст до більш широкої публіки [241, s. 198]. Вся поема є емоційним закликом до європейського рицарства (автор послуговується саме такими термінами: Європа, європейці, європейська земля) воювати з Османською імперією. На думку Кльоновича, Османська імперія обов'язково буде розбита християнським рицарством, бо вона є імперією «диявольською», її володарі походять з розбійників (лотрів), а не справжнього лицарства, яке справедливими боями розширює кордони власної держави. Автор наводить низку образливих епітетів на адресу турецького війська, яке радить «бичами» вигнати за межі Європи «на кавказькі сніги». Кльонович у

«Пожежі» використав поширені антитурецькі сюжети. Так, він стверджує, що турки змогли стати потужною державою лише через незгоди християн (*Urosli naszą domową niezgodą*) [54, без нумерації], закликає не вірити мирним угодам з Портою та об'єднатись з іншими європейськими державами для спільної боротьби. «Пожежа», на відміну від свого латиномовного оригіналу, набула широкої популярності Твір був кілька разів перероблений іншими авторами, особливою популярністю користувався рефрен поеми: «*upaść, już upaść tureckiej stolicy*».

Майже одночасно з поемою Кльоновича виходить друком збірка віршів Адама Чагровського (*Adam Czachrowski*) «*Treny i gzeszy rozmaite*» (1597, 1599 pp.). В «Думі українній» – одному з віршів збірки – поет звертається до проблем небезпечного південного кордону. Так, автор називає «лицарських людей» кращими представниками держави і визначає службу на кордоні гідним лицарства: «Кращої нема в устої // Від людини лицарської! // Йде на краї пограничні // Як льоди зйдуть північні...» [13, с. 437-438]. У вірші на фоні прекрасної природи зображується небезпечне життя на кордоні. Такий сюжет ріднить «Думу українну» з «Роксоланією» Кльоновича.

В той же час на відсутність надійної оборони від «поган» нарікав і автор анонімного твору «*Zwiercadło Rzeczypospolitey Polskiej na początku roku 1598 wystawione*» [116, s. B2].

Іншим твором, автор якого, хоча б опосередковано, торкався проблем протистояння з Османською імперією, була поема Симона Пекаліда «*De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor, a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti*» (1600 p.). Поема написана під враженням від козацького повстання під проводом Кшиштофа Косинського. Пекалід двічі говорить про використання низових козаків для захисту від татар. Перший раз він дорікає Косинському за повстання проти Костянтина Острозького. Поет говорить, що «Славу здобув би він більшу і в світі відомим усюди // Став би, якщо б доторкнувся судном колись вод Бористена // Й

густозарослих його берегів ...» [12, с. 64]. Другий раз про участь козаків у битвах проти татар говорить сам Косинський, коли просить пробачення у старого князя: «... Скільки морів і земель здобули ми отим своїм луком. //... піхота, що скіфські // Землі з тобою пройшла» [12, с. 74]. Самих же козаків Пекалід характеризує як військо, що «кружляє по всіх морях і нечутними сильними нападами спрямовує човни до берегів Понту Евксинського й татарських міст, анітрохи не боячися посилати (*свої* – В.П.) малі суденця проти (*турецького* – В.П.) флоту». На думку Н. Яковенко, причиною такого «козакофільства» автора є те, що «світлій» силі князівського дому Острозьких мав опонувати «не нікчемний, а дужий противник», тому з козаків поет зробив успішних воїнів [177, с. 223]. У контексті використання козаків для боротьби з татарами автор натякає на спільні інтереси польської та німецької держав. Описуючи Януша Острозького, Пекалід говорить: «Йдеш ти війною на скіфів – радіє країна германська, // Також в Паннонії радість, а Польша велика гордиться...» [12, с. 41].

Іншою групою текстів, які мали значний пропагандистський потенціал, були історичні трактати. З огляду на це, нам видається виправданим звернення до польської історіографії в пошуках відповіді на питання що, на думку польських істориків, повинна була зробити держава з польсько-татарським кордоном. Ми не ставимо за мету здійснити повний огляд польської історіографії середини XVI – першої половини XVII ст., а обмежимося лише найвідомішими та найбільш популярними в той час творами, автори яких торкалися теми турецької небезпеки.

Історичним текстом, який набув значною поширення, читався і, безперечно, впливав на суспільну думку була широковідома «Хроніка Європейської Сарматії» Гваньїні. В оригінальній латиномовній версії «Хроніка» була видана 1578 р. З того часу твір кілька разів перевидавався, окремі його книги були перекладені європейськими мовами. Польською мовою «Хроніку» переклав поет і публіцист М. Пашковським 1611 р.

Гваньїні звернув увагу на прикордонні проблеми. Він часто згадував запорозьке козацтво в контексті його оборонної діяльності на прикордонні та дав йому позитивну характеристику, високо оцінивши його значення у системі оборони Речі Посполитої від татарської агресії. Навіть один з розділів назвав «Опис половців, ятвягів і запорозьких козаків». Висновки автора не є абстрактними міркуваннями, адже він має багатий військовий досвід. Татарські напади Гваньїні вважає безпосередньою причиною виникнення козацтва, адже «козаки завжди віддавали татарам сповна, коли вони щось робили нашим» [3, с. 428].

В «Хроніці» вміщений проект створення оборонної системи, яка б мала включати в себе і території, що займають козаки. На думку автора, збільшення кількості козаків полегшить Речі Посполитій це завдання: «Раніше їх було небагато, а тепер налічується до кількадесяти тисяч. Вони завдають найбільше шкоди татарам і туркам...» [3, с. 428]. Щоправда, Гваньїні тверезо дивиться на діяльність козаків на кордоні і визнає, що вони ж найбільше і сварять Краків із Константинополем та Бахчисараєм.

Пропонуючи зробити опорними пунктами системи оборони кордону фортеці, Гваньїні називає кілька зручних місць для будівництва. «Там (*на Дніпрі – В.П.*) є багато островів, якби на цих стояли замки, то татари не переправлялись на наш берег», – пише автор. Щоб перекрити татарам Чорний шлях, слід укріпити фортецю Балаклію над річкою Чичаклій (*Czarezakleiem*) за дев'ять миль від Очакова. Ще одним місцем, де слід спорудити замок, Гваньїні вважав Кременчук. Історик добре розумів стратегічне значення дніпровських островів і порогів для оборони Речі Посполитої, тому не дивувався, що «турки вимагають, щоб ці краї були пустими і вони спокійно сиділи б собі у Константинополі» [3, с. 429].

Основу прикордонного війська, за задумом Гваньїні, мали складати низові козаки. Слід зазначити, що Гваньїні не говорить про це прямо, але кожного разу, коли пропонує побудувати фортецю на тому чи іншому місці, зазначає, що там вже мешкають і несуть сторожову службу запорожці, тому

фортеці допоможуть їм у боротьбі з татарами. Але одного разу все ж таки радить «привернути» до себе козаків і, таким чином, досягнути свого, тобто захистити східні воєводства від татар [3, с. 430]. На нашу думку, «привернути» означає найняти на військову службу.

З фінансуванням такого масштабного проекту Гваньїні не передбачав жодних проблем, адже, на його думку, будівельною матеріалу вистачає на самих островах, де будуть зводитись фортеці, а козакам можна платити за службу татарськими упоминками. Безперспективним вважав і використання кварцяного війська у боротьбі проти татар, адже «кварти не вистачить для жовніра, бо його треба набирати більше, поки там (*на Дніпрі – ВП*) не постануть міста, як треба» [3, с. 430].

Таким чином, на сторінках «Хроніки Європейської Сарматії» Гваньїні виклав проект створення системи оборони проти татарських та турецьких нападів, агітував за використання низових козаків, як прикордонників. Основою оборони повинні мали стати фортеці на дніпровських переправах у безпосередній близькості біля татарських територій. Але автор змушений констатувати, що «ми воліємо боронитись проти татар біля Самбора», а тому «добре, що козаки є» і «потужно псують військовий лад поганських бусурман, за що нехай буде хвала Господу Богу» [3, с. 428, 434].

Проект Гваньїні – не єдиний план оборони Речі Посполитої від турецько-татарської небезпеки в історичних трактатах. Можливо, Йоахим Бельський (Joachim Bielski) використав його при доопрацюванні батькової «Польської хроніки», яку видав 1597 р. У праці Бельських майже дослівно зустрічаємо пропозиції, викладені Гваньїні у «Хроніці». Проект Бельського опинився у фокусі дослідження А. Стороженка та С. Лепявка, який вказував на схожість планів Бельського, Наливайка та Верещинського щодо оборони українських територій, а разом з ними і Речі Посполитої загалом від татар [142, р. 583]. Наразі нас не цікавить проблема першоджерела цього проекту. Більш важливо, що проект створення оборонної системи на Дніпрі і

використання низовою козацтва у цій системі поширювався разом з історичними творами Бельських та Гваньїні.

Про постійні сутички з татарами на території українських воєводств писав і Марчін Кромер (Marcin Kromer) у «Polska, czyli o położeniu, obyczajach, urządach Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego». Оглядаючи географічне положення королівства, історик зазначав, що Польща має природні кордони від своїх nepřиятелів: Дністер захищає від турків, а Дніпро – від очаківських татар. Але відразу визнає ці кордони ненадійними, адже, з одного боку, їх можна легко перейти, а з іншого – дуже важко утримати в безпеці через значну довжину [60, s. 22]. Постійні війни населення прикордоння з татарами він називає звичною справою. Автор пише, що на Поділлі багато «польських людей, вони тут охоче селяться не лише тому, що тут багато вільних земель і вони можуть використовувати родючість ґрунту, а й для воєн з татарами» [60, s. 56]. Щоправда, далі констатації фактів татарських нападів Кромер не пішов, він не став радити читачеві (урядникам), що і як робити.

Як бачимо, перше десятиліття королювання Жигмунда III на польському престолі було відзначено протистоянням прихильників та противників участі Речі Посполитої у Священній Лізі. Але ця проблема не була новою. Плани створення Ліги популяризувались у Польщі Габсбургами ще за часів Стефана Баторія. Ця агітація відбилась і у політичній публіцистиці, в якій можемо зустріти дві протилежні точки зору. Зрештою, Краків/Варшава так і не приєднався до Ліги через опір більшості шляхти, яка, з одного боку, традиційно не довіряла Габсбургам та їх починанням, а, з іншого, – не хотіла втягувати Польщу у війну з Портою, тим більше, платити за таку війну.

II.III. Обговорення «турецької» проблеми на сеймах і сеймиках другої половини XVI ст.

Діяльність вальних сеймів та повітових сеймиків у справі забезпечення південно-східного кордону Речі Посполитої є дуже важливим фактором для розуміння як самої проблеми, так і того, як шляхта – один зі станів держави, носій влади, розуміла проблему оборони держави від зовнішнього ворога. В нашому випадку – Османської імперії та Кримського ханату. Такий аналіз дозволяє простежити, як на вальних сеймах змінювались вимоги та постулати, виголошені на повітових сеймиках, ілюструє реальне ставлення шляхетського загалу до татарської та турецької небезпеки. За нашим задумом, аналіз діяльності сеймів та його рішень зможе підтвердити або спростувати робочу гіпотезу про незацікавленість шляхетського загалу (за виключенням шляхти прикордонних воєводств) в забезпеченні південно-східного кордону, про постійне нехтування шляхтою цими проблемами.

Об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) на Люблінському сеймі 1569 р. оголило перед польським політиками проблему оборони південно-східного кордону, вже безпосередньо території Корони Польської, оскільки при укладанні унії Волинь, Підляшшя та Київщина перейшли до складу Корони. Однією з головних причин, яка штовхала польських магнатів і шляхту до укладання унії, було прагнення приєднати українські території до Польського королівства. Але це ж прагнення несло в собі потенційні проблеми з обороною нових територій. Особливо це стосувалось Київщини. З одного боку, доцільність приєднання нових територій до Корони пояснювалась необхідністю нагальної оборони цих територій від татарської небезпеки, з іншого, – ці ж аргументи використовувались і противниками приєднання [171, с. 135].

У 1560-х рр. ВКЛ майже не займалось проблемою оборони українських земель від татарських нападів, зосередившись на північному сході, а приєднання Київщини та Волині до Корони давало можливість створити єдину дієву систему оборони. Але у цих планів були і противники. Так, краківський, сандомирський, каштеляни та краківський воєвода стверджували, що приєднання Київщини до Корони лише додасть Кракову проблем, адже Київ стане «воротами» до Речі Посполитої, які Корона буде змушена захищати самотійно. До того ж, з приєднаннями Києва, Кракову доведеться сплачувати упоминки татарам зі своєї казни. Раніше ж упоминки сплачувались з литовського скарбу [171, с. 138-140]. Зрештою, так і сталося. У майбутньому литовці неодноразово відмовлялись призначати податки для виплати татарських упоминок, мотивуючи це тим, що, оскільки українські території після Люблінського сейму належать Короні, вона і повинна платити. Проте Краків/Варшава так і не змогли організувати належну оборону новоприєднаних земель від татар.

Після приєднання до складу Корони Польської 1569 р. вальні сейми стали тією трибуною, звідки шляхта інкорпорованих земель могла заявити про свої проблеми та сподіватись на їх вирішення. Природно, що, займаючи прикордонні території, шляхта українських земель найактивніше переймалась проблемами організації надійної системи оборони південно-східного кордону Речі Посполитої. Увійшовши до складу Корони, українська шляхта сподівалась допомоги від своїх «нових братів» з етнічно польських земель та особисто від короля. Але відразу ж виникли протиріччя, пов'язані з оборонною діяльністю шляхти. За інкорпоративним привілеєм у випадку небезпеки українська шляхта повинна була входити до складу військ під командуванням гетьмана без скликання посполитого рушення. Таке підпорядкування шляхти гетьману викликало протест у волинської шляхти, але король відповів, що коронна шляхта (а волинська шляхта тепер могла так називатись) не звикла чекати скликання посполитого рушення, а сама збройно захищає свою землю від небезпеки [239, с. 257]. Це непорозуміння

було передвісником майбутніх проблем оборони кордону, що постійно виникали на вальних сеймах. Непорозумінь між шляхтою прикордонних українських воєводств, для яких оборона кордону була без перебільшення питанням життя і смерті, та шляхтою внутрішніх регіонів держави, яка значно менше відчувала результати татарської агресії, і не завжди підтримувала починання української шляхти.

У часи Стефана Баторія питання турецько-татарської загрози не стояло гостро. Король уклав із султаном мирну угоду, якої вони намагались дотримуватись. Мирні взаємовідносини Порти і Кракова влаштовували обох монархів: султан майже постійно воював з персами, а Баторій готувався до війни з Москвою. Але в історіографії побутує думка, що передчасна смерть короля Стефана Баторія не дозволила зреалізуватись планам створення антитурецької Ліги та приєднання Речі Посполитої до неї. Як доводять сучасні дослідження, «король звертався до планів антитурецьких починань лише тоді, коли вони були йому потрібні для досягнення інших цілей, що принесли б користь Речі Посполитій. Він був занадто обережний, щоб ризикувати зірванням приязні з Туреччиною для невизначених, туманних планів антитурецької війни» [204, s. 156]. Ці обставини зробили турецько-татарською загрозу меншою, але не зліквідували її повністю. З площини реального політичного життя, з сеймиків та сеймів ця проблема перемістилась до політичної літератури, публіцистики.

Ситуація почала стрімко змінюватись після зруйнування запорожцями Тягині 1584 р. Перед сеймом 1585 р. у королівській інструкції, розісланих на сеймики, в першому пункті говорилось про небезпечний південний кордон [38, s. 348-351]. Відповідно до легацій будувались і посольські інструкції. Так, в інструкції белзького сеймику від 31 жовтня 1584 р. наказувалось «обговорити небезпеку від татар і турків, щоб ми в своїх домах були безпечні», а кварта йшла на оборону «руських країв» [38, s. 354]. Люблінська шляхта наказувала своїм послам відкласти всі справи і зайнятись обороною. Також шляхта пропонувала королю побудувати нові фортеці, особисто

приїхати до руських країв і перевірити, в якому стані старі [38, с. 388]. Схожі пропозиції на вишенському сеймику озвучив львівський хорунжий Ян Гербурт, який закликав «не жартувати про оборону цього (*руського – В.П.*) краю, бо справа йде про власну шкіру». Хорунжий розвивав ідею приїзду короля до Руського воєводства і пропонував, аби той мешкав не лише у Львові, а й «в інших прикордонних замках: Кам'янці, Білій Церкві, Барі, Черкасах... То б не лише лякало ворога, а розвивало край, бо виникали б нові замки». На відміну від багатьох учасників сеймиків, львівський хорунжий бачив у діяльності козацтва не лише негатив і закликав шляхту «тих козаків шанувати, які є терором турків» [38, с. 413, 415].

З обранням на польський престол шведського претендента Сигизмунда Вази. Відносно спокійні польсько-турецькі взаємини закінчились. Стосунки Кракова та Константинополя почали погіршуватись. Сигізмунд мав репутацію проавстрійського та антитурецького політика, про що не раз згадували його політичні опоненти в часах елекції.

В 1590-х рр. питання протидії турецькій загрозі постало з новою силою. Сеймові дебати були пов'язані з активною пропагандою приєднання Речі Посолитої до Священної Ліги, яку організували Габсбурги. Пропаганда дала свої результати. На сеймі 1595 р. була створена спеціальна комісія, яка повинна була розглянути доцільність приєднання Речі Посполитої до Ліги, а на наступному сеймі – оголосити свій висновок. Реакцією на створення такої комісії стала поява кількох публіцистичних творів, в яких анонімні автори виказували своє ставлення до Ліги. Але жодних результатів діяльності комісії не було.

Після закінчення козацько-селянських війн кінця XVI ст. Річ Посполита, і, в першу чергу, українська шляхта могла більше часу приділити нагальній для неї проблемі оборони південно-східного кордону. Відразу по «наливайківщині» на цьому наголошувала руська шляхта у інструкції вишенського сеймику від 20 січня 1597 р. В той час Сигізмунд III активно пропагував приєднання Речі Посполитої до Священної Ліги для спільної

боротьби європейських держав проти османської агресії. Король відіслав відповідну пропозицію у легаціях на повітові передсеймові сеймики. Шляхта Руського воєводства відповіла королю, що слід уважно радитись з іншими послами щодо можливості приєднання до Ліги християнських держав, але й не відкидати можливості укладення мирного договору з Османською імперією. Загалом, на думку руської шляхти, сейму слід було потурбуватись про оборону держави в цілому. Для цього, перш за все, потрібно посилити обороноздатність Кракова; вирішити домашні проблеми у війську: знайти спосіб реальної протидії жовнірській сваволі [199]; втихомирити рештки козацького війська, змусити старост українних земель, аби вони у випадках небезпеки ставали до гетьманського війська. Щоб уникнути проникненню шпигунів на територію Речі Посполитої, шляхта пропонувала заборонити православним громадам самотійно відсилати послів до патріарха у Константинополь [16, s. 100-103]. Шляхетські послы від галицького сеймику просили «розробити ґрунтовну оборону» від небезпечних сусідів і наказали своїм послам радитись з іншими про можливість укладення миру. В інструкції містилось прохання до короля про допомогу в ремонті галицького замку та оборонних споруд міста, щоб підготувати його до можливих атак. Нагадування послів про королівську повинність – відбудовувати прикордонні замки згідно *pacta conventa* – вилилось в дискусію на сеймі. В ході обговорення монарху ще раз запропонували збудувати за свій кошт п'ять фортець або відремонтувати вже існуючі.

Зі схожими пропозиціями виступила великопольська шляхта. Згідно першого пункту посольської інструкції послы повинні були радитись про можливість створення християнської Ліги. Послы «не відмовлялись» від витрат на війну, але пропонували створити публічний скарб для таких цілей, не оминаючи ані цивільних, ані духовних осіб. Але паралельно не виключалась можливість укладення миру з Портою [18a, s. 199].

Загалом, за спостереженням Я. Жоньци, підіймати на сеймі питання безпеки південного кордону мали повноваження шляхетські послы не лише

від прикордонних воєводств. Проаналізувавши тексти посольських інструкцій, польський дослідник доходить висновку, що решта коронної шляхти мало турбувалась проблемою кордону і вимагала в основному вирішити суто місцеві проблеми [264, s. 24, 29-30].

Ситуація повторилась наступного року. До найважливіших проблем, які слід було розглянути на сеймиках і сеймі, король відніс борг конфедерації неоплачених жовнірів, налагодження оборони від турків і татар, просив шляхту прояснити стосунки з Кримським ханатом і дати відповідь у справі упоминок татарському посольству, що прибуло до Варшави.

Як і попереднього року, у делібераціях король писав про кордон, але цього разу не згадував про можливість приєднання до Священної Ліги [265, s. 9-10], хоча в шляхетському середовищі агітація велась як за приєднання, так і проти нього.

Загалом, шляхта висловлювалась за виплату упоминок татарам та звертала увагу на проблему оборони кордону. Цікаво, що литовська шляхта відмовлялась призначати податки для сплати упоминок, мотивуючи це тим, що, згідно з унією, українські землі перейшли до Корони і тепер це – проблема Польської Корони, а не ВКЛ. Частина сеймиків вважала, що татар можна утримати кварцяним військом і хотіла розмістити його на Поділлі, за цього зокрема, хотіла шляхта на вишенському сеймику [265, s. 18, 20, 21].

На сеймі наступного року ситуація з невирішеністю прикордонних питань повторилась. У половині посольських інструкцій на сейм зазначалось, що слід негайно зайнятись обороною кордону. Майже всі сеймики радили королю виплатити упоминки татарам. Посли Руського воєводства намагались привернути увагу до небезпечного кордону, відмовляючись платити податки, мотивуючи це тим, що їх території грабують татари. Натомість великопольська шляхта закликала провести люстрацію маєтностей з метою знайти гроші на військо, не оминаючи ані цивільних, ані духовних осіб. Говорили про проблему ремонту прикордонних фортець, особливо Кам'янця-Подільського [18а, s. 206].

Незважаючи на таку зацікавленість проблемами оборони, сейм так і не прийняв жодного конкретного рішення з цих питань [265, s. 20-21, 59, 69].

Як бачимо, інтерес сеймикуючої шляхти до питань оборони південно-східного кордону Речі Посполитої поступово зростав. Це було пов'язано із загостренням польсько-турецьких стосунків, особливо після обрання на польський престол Сигізмунда Вази. У другій половині XVI ст. піком інтересу до проблеми турецької загрози та можливої війни з Портою стали останні роки століття. В цей час шляхта активно виказувалась на сеймиках з приводу потенційної участі Польщі у Священній Лізі. Але всі проекти так і залишились нереалізованими.

Ситуація на сеймах в цілому відповідала сеймиковій. В часи Стефана Баторія проблема турецько-татарської небезпеки не стояла гостро, але це не означає, що її ігнорували. Так, в поборовому універсалі сейму 1577 р. вказувалось, що податки призначені для вирішення проблем оборони Речі Посполитої від різних небезпек: татарської та грабувань, які вчиняють гданьчани [99, s. 176].

На сеймі 1585 р. пропозицію від короля виголошував Ян Замойський. У промові канцлер наголошував, що найперше, чим слід зайнятись шляхті на сеймі, – «турецькими справами, бо турки дуже злі на знищення козаками Тягині» [38, s. 8].

Виступаючи на сенаторських вотах, львівський архієпископ Ян Соліковський, підтримав канцлера і, в свою чергу, закликав звернути увагу на татарську та турецьку небезпеку, адже першою вона торкнеться його регіону. Для покращення обороноздатності українських воєводств сенатор запропонував королю приїхати до Львова, «щоб ворог це бачив і не нападав». На незахищеність українських територій звертав увагу і подільський воєвода Миколай Мелецький (Mieliński). Ян Замойський у своїй наступній промові докладніше зупинився на способах убезпечення кордону. На його думку, на степовому кордоні слід було збудувати «замки малі і

великі для оборони» і залишити в них гарнізони. Ці замки мали б заспокоїти ситуацію на кордоні, адже мусили слугувати щитом від татарських нападів і, з іншого боку, стримувати низових козаків від нападів на татарські території [38, s. 21, 22, 25, 30]. Пропозиція набудувати на прикордонні замків повторилась і в листі на сейм від велуньського (wieluńskiego) підкоморія Радошовського. Він також пов'язав можливе загострення польсько-турецьких стосунків із укладенням турецько-перського миру: «але поки з війни персами, яку (султан) не закінчив, менше його боятись треба, лише після завершення перської війни про нас подумає» [38, s. 321].

Після смерті Стефана Баторія і з початком міжкоролів'я питання оборони кордонів постали з новою гостротою. Південно-східна ділянка польського кордону не була виключенням. Тому на конвокаційному та елекційному сеймиках 1587 р. поряд із процедурою обрання та коронації нового монарха посли намагались привернути увагу шляхетського загалу до цієї важливої теми. Оскільки обов'язки короля у часи міжкоролів'я виконував гнезднинський арцибіскуп (на той час це був Станіслав Тарновський), не дивно, що саме він одним з перших закликав шляхту не забувати, що для приготування вільної елекції важливою є безпека кордонів. Особливу увагу арцибіскуп звертав на татар [39, s. 234]. У виступах на конвокаційному сеймі сенатори постійно згадували про оборону держави. На жаль, щоденник сейму не дає докладної відповіді на питання, як саме сенатори пропонували налагодити оборону Речі Посполитої. Автор діаріушу дуже стисло занотував їх виступи. Так, львівський арцибіскуп закликав до оборони руських земель та запропонував розіслати послів до татар і турків для налагодження стосунків. Його повністю підтримав і перемишлянський єпископ. Кам'янецький єпископ висунув більш конкретні пропозиції: розділити оборону на зовнішню і внутрішню. Зовнішньою обороною він вважав оборону кордону, внутрішньою – укріплення прикордонних міст та фортець. На певний час сенатор навіть пропонував заборонити торгувати з турками і

татарами. Нам видається, що можливою причиною для такої заяви міг бути витік інформації з середини держави через іноземних та власних купців. Зрештою, як і на інших сеймах, були і наївні учасники, які не бачили жодних проблем на прикордонні. Так, волинський воєвода намагався переконати присутніх на сеймі послів у відсутності проблем у польсько-турецьких відносинах, оскільки, за його словами, турки воюють з персами, татари – між з собою, тому Польщі нема чого боятись [39, s. 223, 224, 224-225, 229].

Чи не найактивніше увагу до питань оборони кордону привертали подільські послы. При обговоренні проблем оборони на таємній нараді 17 лютого 1587 р. вони поцікавились, яка частина з планованих податків буде витрачена на оборону краю (Подільського). У стриманій відповіді зазначалось, що Поділля вже має тисячу кінних жовнірів і очікує дві тисячі, чого, на думку учасників наради, має вистачити для убезпечення воєводства. Натомість, подоляни виступили з погрозою та заявили, що вони залишать сейм і поїдуть додому, щоб самим оборонятись, бо «там постійна небезпека і коли всі будуть на елекції, то хто буде обороняти?», якщо їм не дадуть п'яти тисяч кінноти. Підбиваючи підсумки, автор діаріуша зафіксував, що перспектива миру з турками і татарами за нового короля багато обговорювалась на таємній нараді, але, на жаль, не пояснив, що саме «обговорювали» [39, s. 27, 33].

Після опису чергової сеймової суперечки про оборону Поділля, яка відбулась у посольській ізбі, автор діаріуша зазначив, що самі лише князі Острозькі можуть мати досить приватного війська для оборони українських воєводств. На нашу думку, це – показовий епізод, адже шляхта черговий раз хотіла віддати на відкуп місцевим магнатам проблеми, пов'язані з обороною від татар, і не мати з цим нічого спільного.

То ж бачимо, що проблема оборони посіла чільне місце на конвокаційному сеймі. В своїх пропозиціях майже всі сенатори хоча б частково торкалися питань оборони. Найактивнішими в прагненні створити

надійну систему оборони були учасники сейму від Подільського воєводства. Але далі прагнень на сеймі 1587 р. справа не пішла.

На наступному сеймі – елекційному – дискусія також часто торкалась тем оборони від татар і турків, але майже виключно у контексті польсько-турецьких стосунків при новому королі. Посли розмірковували, чи зможе новий монарх налагодити спокійні взаємини двох держав [39, s. 107, 110, 114, 131, 137, 140, 146, 147, 149, 150]. Така позиція шляхетських послів повністю співпадає з поглядом на «турецьке питання» політичних письменників та публіцистів у часи міжкоролів'я. Агітуючи за певного кандидата в своїх творах, вони намагались якнайвигідніше розіграти «турецьку карту», представити свого кандидата як єдиного, хто зможе утримати мирні стосунки з Портою.

З погіршенням стосунків столиці Речі Посполитої з низовим козацтвом та в умовах наростаючої загрози війни з Портою в наступні роки на сеймах все частіше звучали заклики активніше готуватись до оборони держави. У контексті оборони пропонувалось покращити стан прикордонних фортець (Любліна і Кракова), силою вигнати низовців із Задніпров'я та поставити там коронні війська, зокрема кварцяне. Шляхта постійно наголошувала, що кварцяне військо слід використовувати лише для оборони України [99, s. 310, 332]. Щоб відволікти козацькі сили від діяльності на волостях та переорієнтувати на оборону від турків і татар, на сеймі пропонувався проект набору 20 тисяч козаків та їх розміщення на південному прикордонні. Але шляхта найняла лише тисячу [174, с. 118]. На сеймі 1590 р. основною метою ухвалення нових податків було названо небезпеку війни з турками [99, s. 310].

Наприкінці 1590-х рр. парламентарі почали звертати більше уваги на питання оборони південно-східного кордону. Цьому сприяло закінчення перших козацьких повстань та посилення агітації за приєднання Речі Посполитої до Священної Ліги. Агітація дала протилежний ефект. Шляхта не лише не підтримала антитурецькі ініціативи Габсбургів, а почала

приділяти більше уваги безпеці власної країни. Так, на сеймі 1597 р. для покращення стану оборони держави королю пропонувались вже знайомі заходи: збудувати п'ять нових фортець або ж відремонтувати старі. Сенатори та шляхта розуміли, що для оборони кордону кварцяного війська не вистачить, тому пропонували створити список усіх, кого зарахують до війська з королівщин. Для збільшення чисельності війська по закінченню помірної реформи планувалось записати до війська одну людину з 20 помір земель. В залежності від заможності, на новонобілітовану шляхту лягав обов'язок протягом 10 років надавати до війська людей. Введення обов'язку, за яким кожне село виставляло одного озброєного воїна, за підрахунками послів, мало б дати 100 тис. війська. Великі міста самі мали б утримувати власні збройні сили. Щоб профінансувати найм війська, послы хотіли оподаткувати духовництво, держателів королівщин, євреїв. За їх планом, основний тягар лягав на короля. Шляхта, як завжди, не бажала витратити власні гроші на захист країни.

На сеймі обговорювалась можливість перемістити жовнірів до прикордонних воєводств, щоб військо могло швидко реагувати на атаки і здійснювати контрзаходи. Але це створювало ряд проблем. Не було визначено, хто мав платити такому війську – центральна казна чи воєводства, кому б підпорядковувались розквартировані у воєводствах жовніри – гетьману чи воєводі. На раді сенаторів звучала думка, що сильна армія на кордоні – запорука поваги з боку Османської імперії. Окрім того, добре контрольований кордон допоможе захиститись від татар і контролювати козаків.

Посольство кримського хана спеціально прибуло на сейм до Варшави. Після таємної наради із королем ханський посол виступив 2 березня 1597 р. з промовою, в якій просив допомогти у внутрішній політичній боротьбі у ханаті. Від сейму кримські послы вимагали ліквідувати козацтво, виплатити упоминки та вислати посольство для укладення миру. Їм відповідав канцлер Ян Замойський. Він наголосив, що знищити козаків неможливо, бо вони не

мають постійного місця проживання, а збитків завдають не лише татарам, а й королівським підданим, тому хан може сам покарати козаків, яких спіймає у власних володіннях [264, s. 64, 48, 91].

То ж у козацькому питанні сейм задовольнився підтвердженням *status quo*, адже і сенатори, і шляхта розуміли користь від козаків у обороні південно-східного кордону Речі Посполитої та від їх участі у війнах, що проводила Польща. Отже татарські послы отримали звичну відповідь.

Загалом сейм 1597 р. не прийняв жодного рішення, яке б допомогло покращити ситуацію на південно-східному кордоні. Шляхта хотіла, щоб за все платив король та вищий клір. Ухвалених податків було замало для організації надійного війська, а посполите рушення, про яке багато говорили послы та сенатори, давно вже втратило свої бойові якості.

Наступний сейм відкрився 2 березня 1598 р. Незважаючи на те, що головним питанням сейму мало стати обговорення королівського виїзду до Швеції, проблема кордону все ще стояла гостро. Так, сеймик Брацлавського воєводства просив звільнити Брацлавщину від податків у зв'язку зі втратами, яких зазнало воєводство від татарських нападів. Представники Руського воєводства заявили, що не зможуть допомогти королю грошима у поїзді до Швеції, бо їх також пограбували татари. На сеймі шляхта кілька разів просила короля відкласти свій виїзд до Швеції, у зв'язку з невирішеними стосунками з татарами і турками, і зайнятись проблемами прикордоння [265, s. 44, 58-59]. На сейм прибув чауш від султана. Його публічна аудієнція відбулась 7 квітня. Посланець переказав запевнення султана у прагненні притримуватись миру у стосунках з Варшавою. Канцлер Замойський відповів тим же – підтвердив мирні прагнення Речі Посполитої. Така «куртуазна» поведінка обох сторін, на думку дослідника сеймів 1597-1598 рр., могла справді свідчити, що на той момент між державами не було суттєвих конфліктів [265, s. 63-64]. Незважаючи на те, що було прийнято 91 конституцію, сейм так і не зміг наблизитись до вирішення питань пов'язаних з козацтвом, оплатою війська, подальших стосунків із турками і татарами.

Друга половина XVI ст. у польсько-турецьких стосунках була часом відносного спокою. Об'єднання Корони Польської з ВКЛ, довготривалі періоди безкоролівств та зміни монархів відволікали увагу шляхти від зовнішньої політики. Це відбилось на діяльності повітових сеймиків та вальних сеймів. Шляхетські зібрання звертались до «турецької» проблеми лише у випадках крайньої потреби: при обранні нового монарха та у зв'язку із загостренням відносин з Портою наприкінці XVI ст. В часи *interregnum* шляхта дискутувала про перспективи польсько-турецьких стосунків при обранні того чи іншого кандидата: чи зможе він утримати мир, чи зможе організувати при необхідності дієву оборону. Особливо активно привертати увагу до турецько-татарської небезпеки посли з українських воєводств Речі Посполитої. Наприкінці XVI ст. у діяльності сеймів та сеймиків відбувся «поворот» до турецької теми. Це було пов'язано з постійною агітацією Габсбургів щодо приєднання Корони до Священної Ліги та активізацією діяльності козацьких нападів на турецькі і татарські поселення.

РОЗДІЛ III «ТУРЕЦЬКЕ» ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

III.1. Ескалація конфлікту та його затухання: польсько-турецькі протиріччя 1600-1640-х років та політична публіцистика

Чергове загострення польсько-турецького протистояння припадає на початок XVII ст. Воно було пов'язане із посиленням інтересу Варшави до дунайських князівств і бажанням польської держави взяти їх під контроль. Польсько-турецькі суперечки відбилися у публіцистиці. Звертаючись до польської суспільно-політичної думки та літератури першої половини XVII ст., неможливо оминати творчості придворного проповідника та особистого сповідника короля Сигізмунда III єзуїта Пьотра Скарги (Piotr Skarga). Живучи і пишучи в час воєн, Скарга не міг не звернути увагу на проблеми солдата, війська і війни загалом. Значна частина його творчості присвячена цим темам. Найвідомішими творами на «воєнну» тематику є «Pobudki do Modlitwy czasu wojny» (1608 р.) та «Żołnierskie nabożeństwo»⁵ (1606 р.). Проте «воєнний дискурс» Скарги зовсім не вичерпується перерахованими творами. Згадки про війну знаходимо в багатьох творах автора. Сама персона Скарги, його політичні, філософські та історичні погляди користуються популярністю у істориків літератури, філософії, релігії, політології вже не одне десятиліття. З численного літературного спадку єзуїта-проповідника ми спробуємо виділити цікаві для нас сюжети, а саме погляд на проблему оборони від турецько-татарської агресії.

⁵ Цікаве порівняння твору Скарги та «Il Soldato» Антоніо Поссевіно зробив Стефан Херман: Herman S. Wojna i żołnierz w okresie kontrreformacji (do roku 1648) : szkice z dziejów literatury polskiej i obcej / St. Herman. – Zielona Góra : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1983. – s. 19-42, 71-87.

В одній з найвідоміших праць, яку часто характеризують як політичний маніфест у вигляді промов «Kazania sejnowe», проповідник неодноразово наголошував на турецькій небезпеці, що нависла над Корonoю. Хоча слід визнати, що єзуїта головним чином цікавили інші проблеми, аніж турецька. Як зазначають дослідники [83], «Сеймові казання» були написані Скаргою під враженням сейму 1597 р., на якому розгорнувся конфлікт роялістів та шляхти, що бажала «екзорбітації добр». У запалі взаємних звинувачень та вимог сеймуюча шляхта зовсім забула про прохання короля розглянути на сеймі питання, пов'язані з обороною держави від Османської імперії, тому придворний проповідник ще раз звернув на це увагу у «Сеймових казаннях».

Відразу ж на початку першого казання Скарга пише: «надходить небезпека. Турецька сила і шабля над голови ваші наступає, близьке і щороку ближче сусідство тирана вже заглядає в наші ворота» [83]. Автор риторично запитує у шляхти, в якому стані перебувають фортеці, чи приготовані до війни замки, чи є достатній запас худоби. Сам він із докором відповідає, що шляхта відповіді на ті питання знає краще, ніж він.

Але у ситуації, що склалась, Скарга хоче бачити лише «руку Бога» та наслідки відступу від католицизму. Автор використовує «класичний» приклад турецької агресії – Угорщину, але інтерпретує його у вигідний для себе спосіб. Причиною поразки Угорщини у війні з турками, за словами Скарги, є відхід від «дідичної» католицької віри, звернення до віри, якої не знали батьки. «Не турки у них (*угорців* – *В.П.*) костьоли спустошили і біскупства погубили, а вони самі», – пише письменник. Автор закликає польську шляхту не відвертатись від «фундаменту щастя і благословенства» своєї держави – католицької віри. Не дивно, що, на переконання Скарги, саме католицьке військо зможе перемогти турків і татар. Але католицьке військо – це не військо католицьких держав, а військо, складене виключно з католицьких жовнірів. Адже, за спостереженнями автора, турків перемагали

лише ті війська, в яких не було жодного єретика (в тому числі протестанта або православного) [83].

Усі згадки про турецьку небезпеку розпорошено по різних казаннях і не зібрано автором в одному творі. Це, на нашу думку, є свідченням, що вони не були першочерговим предметом для роздумів Скарги. Проповідник розглядав турецьку загрозу, перш за все, у провіденціалістському дусі, як Божу кару. Цей погляд на проблему автор зберіг і надалі, втіливши у наступних творах. У третій побудці до молитви часу війни Скарга детально розібрав «казус» війни з мусульманами. Так, на його думку, «якщо на турків і татар, то жодна потрібніше і справедливіше війна бути не може» [85, s. 230]. Ствердження справедливості війни з мусульманами у проповідника постає паралельно з критикою турецького способу життя, як його уявляв собі Скарга, та ісламу, як релігії. Зрештою, автор доходить висновку, що війна з «невірними» буде справедливою, навіть якщо поляки почнуть її першими. Адже це буде війна за збереження всього християнства, вона принесе вічну славу її учасникам.

Оборонну війну проти Османської імперії Скарга зображує, як кару Бога за гріхи полякам, але пояснює, що Бог не хоче «згубити, але лише покарати» Корону. Таке тлумачення було дуже популярним у політичній публіцистиці та політичній поезії і багато разів повторювалось. Такого покарання, на думку Скарги, має вистачити, бо поляки його «бояться, до нього готуються, на тій війні майно і здоров'я втрачають».

Розглядаючи обов'язки справжнього християнського солдата, Скарга вважає, що одним із трьох головних завдань – є оборона святої віри та Католицької Церкви від невірних поган, які повстають проти християнського бога і знищують його людей [84]. Зрозуміло, що до категорії «невірних і поган» відносились, насамперед, мусульмани, але, зважаючи на те, що автор належав до ордену єзуїтів і славився своїми ультракатолицькими поглядами, до цієї групи зараховувались і віряни інших християнських конфесій. У наступному розділі «*Żołnierskiego nabożeństwa*» Скарга пояснив своїм

читачам, чому війна з мусульманами не є гріхом для християнських воїнів. Автор відкидає всі геополітичні обставини польсько-турецьких взаємин, на яких часто акцентували увагу його сучасники, і пише, що війна з Османською імперією є справедливою і святою, бо «турки є неприятелями Христової віри і Святого Хреста, ... там, де отримують перемогу змушують людей християнських приймати мусульманство і тим гублять їх душі» [84]. У третій побудці до молитви часу війни була вміщена характеристика мусульман, як завойовників, які не мають «жодного права» на завойовані ними держави, та користуються незгодами між християнськими володарями, розширюючи, таким чином, свою імперію. За Скаргою, війна з таким ворогом принесе жовніру «вічну корону і тут, на землі, рицарську славу» [84].

Спеціально до сейму 1603 р. Станіслав Вітовський (Stanisław Witowski) написав коротеньку брошуру «Poseł na sejm Krakowski w roku 1603», в якій просив гетьмана, щоб той «відігнав татар з Покуття» [112, s. A3V]. Докладніше на питанні оборони зупинився автор анонімної брошури «Votum szlachcica pisane na seymiki u seym rok v Pańskiego 1606». Анонім роздумує над проблемами, якими повинен займатись сейм. Першою і головною серех них названо оборону, бо «оборони від ворога не маємо, татари плондрують Україну коли хочуть, їдуть, як до себе додому [102, s. A2]», – зазначає автор. Вітовський закликає послів працювати максимально ефективно, а не просто приймати чергові конституції про оборону: «яка користь від тих артикулів, що понаписували на сеймах?» [102, s. A3V]. Для оборони автором пропонується використовувати жовнірів та запорозьких козаків. Письменник розраховував і на допомогу московського царя, адже татари – спільна проблема.

Критикуючи посполите рушення за неефективність, анонім черговий раз озвучує пропозиції, які вже «висіли у повітрі»: закласти військову казну в кожному воєводстві, не відсилати щорічний податок Риму, а використовувати його на оборону. Автор посилається на твори

Верещинського і закликає створити рицарську школу для шляхетської молоді, яка б теж захищала державу від татар.

До питань небезпеки від південно-східних сусідів часто звертався і відомий поет Ян Юрковський (Jan Jurkowski). Автор кількох художніх творів, він гостро критикував магнатерію та виказував власну думку щодо актуальних проблем сучасного йому польського суспільства і держави [201] і, звісно, не міг оминати проблем оборони кордонів Речі Посполитої, тим більше, що був свідком рокошу Зебжидовського, коли більшість шляхти та урядників забули, що оборона держави – один з їх головних обов'язків.

Ми почнемо огляд творчості Юрковською з одного з найважливіших творів «*Lech wzbudzony u lament iego żalosny*» (1606 р.). Він написаний від імені міфічною предка поляків Леха, якого автор зустрів, гуляючи на природі. Прокинувшись від віковою сну, Лех побачив сучасну Польщу і дуже засмутився, адже не знайшов у ній нічого, за що століттями бились предки поляків. На думку автора, яку він вкладає в уста Леха, в Польщі загинула «Згода» і саме звідси походять усі внутрішні проблеми держави. Вірш сповнений критики на адресу шляхти, яка не хоче взяти за приклад своїх предків (алюзія Золотого Віку) та боронити державу.

Чи не найбільше уваги в творі приділено обороні Речі Посполитої від Османської імперії та Кримського ханату. Починаючи від присвяти літинському старості Петрові Лящу, в якій автор вихваляє його заслуги у боротьбі з турками та татарами, Юрковський не випускає цю проблему з уваги. Автор піддає гострій критиці внутрішні чвари шляхти та магнатерії, зазначає, що багато держав вже потрапили в залежність до турків через такі чвари: «Так взяв турок Сирію, так захопив Азію. // Так, користуючись роздвоєності підкорив Грецію. // Так, Угорщина розітнута недавно надвоє. Ти, поляку, бережи свої сили!» [49, s. B]. Автор закликає не повторити помилки греків, які «хотіли скарб всій в землю заховати, // краще згинуть хотіли, ніж на оборону гроші віддати» [49, s. B2]. Автор дослівно повторив цей вираз у одному з наступних творів «*Chorażew Wandalinowa*». Але,

незважаючи на те, що всі знають про існування загрози, ніхто не намагається її позбутись. Вустами Леха письменник риторично запитує: «Хто буде моїм сторожем, хто щитом, хто силою? // Хто зміцнить серця твої, хто посилить молодь?». Автор не бачить можливих захисників навіть у сенаті, скорботою зазначаючи, що «вітчизна почала помирати від серця» [49, s. B2V].

Зображуючи потужність Османської імперії, Юрковський використав образ міфічного циклопа Поліфема: «Вже турчин, як Поліфем, в небо лобом вперся, // Світ заступив плечима, боком землю закрив. // Однією ногою Азію, іншою Африку // топче. Лівою рукою хоче знищити Америку, // правою – здавна в Європі...» [49, s. B2-B2V]. Таке порівняння, з одного боку, повинно було підсилити враження про потужність ворога, але, з іншого, – дати уважному читачеві надію на майбутню перемогу Речі Посполитої над ворогом. Згідно міфологічного сюжету, Одисей осліпив Поліфема, тим самим врятувавши себе і свою команду від загибелі. Можливо, Юрковський відводив Польщі роль рятівника світу від ворога, який стоїть «однією ногою в Азії, а іншою в – Африці».

Інший відомий твір Юрковського, присвячений турецькій небезпеці, – «Choraǵiew Wandalinowa», може розглядатися як продовження «Lech wzbudzony». Але, на відміну від «Lech'a», де «турецька» тема виступає поруч із темами внутрішніх польських проблем, усобиць, в «Choraǵiew» вона, безсумнівно, є провідною. Весь твір є закликом готуватись до боротьби, яка неодмінно скоро розпочнеться. На нашу думку, цей вірш повинен був справити вплив на читацьку аудиторію не лише завдяки своїй емоційності й образності (автор використовував звичні для такої літератури мотиви та порівняння), а перш за все, завдяки красі художнього слова. На нашу думку, «Choraǵiew» – є одним з найкращих поетичних антитурецьких творів початку XVII ст. в польській літературі.

Титульна сторінка твору мала слугувати, з одного боку, своєрідним камертоном, який налаштовував читача на потрібний авторові настрій, а, з

іншого, – підтвердженням роздумів і висновків автора. На ній в алегоричній формі зображено ті небезпеки, які чекають на Річ Посполиту. Так, в центрі хоругви, яку тримає Вандалін, зображено жінку, яка тримає символи королівської влади – яблуко і берло – та має корону на голові. Це – алегорія Матері Польщі. Вона оточена ворогами. Поміж них зображені Туреччина (постать у тюрбані з гарматою та джгутом), татарин (фігура з вовчим тулубом, яка стріляє у Польщу з лука), а у верхній частині – дракон (Османська імперія), який зжирає голу жінку (Угорщина). Таке пояснення алегорій запропонувала Магдалена Гурська [215, s. 416-417]. Від себе додамо, що таке розміщення «ворогів» Речі Посполитої географічно співпадає зі справжніми загрозами держави. Так, Туреччина і татари зображені з лівої геральдичної сторони, тобто зі Сходу; Москва та Швеція (?) – з півночі та північного заходу. Вміщення «Босфорського дракона» у верхній частині малюнка може свідчити про усвідомлення автором (як Юрковським, так і автором деревориту) рівня/ієрархії загрози, адже те, що важливіше, знаходиться вище.

Послідовно привертав увагу своїх читачів до проблем безпеки Речі Посполитої і Северин Бончальський (Bączalski Seweryn). У передмові до коронних послів віршу «Ochrona koronna» (1606 р.) автор звернув увагу на неготовність війська Речі Посполитої до оборони в той час, як вороги «наші землі плюндрують завжди, мають наготовлене військо». Польське військо, за словами Бончальського, готове лише на 10%. Автор дорікає шляхетським послам, що на сеймах ніхто не хоче «рятувати Річ Посполиту» [20, s. AV]. Поет закликає шляхту згадати часи, коли українські староства відбивали 15-тисячні татарські напади, відновити потужність польського війська. Для цього на наступному сеймі Бончальський пропонує призначити два, а краще три побори, які дозволять найняти велике військо і організувати дієву оборону держави.

Частково Бончальський торкнувся теми оборони Речі Посполитої у вірші, який відносять до рокошової поезії «Przestrach śmiertelny». У вірші

поет запитує шляхту: «Обивателі всі нашої Корони, // Чому так недбалі і не хочете оборони? // Щоб у нас завжди був готовий жовнір?» [21, s. 333]. Але, відображаючи у вірші актуальні проблеми польського суспільства часу рокошу Зебжидовського, зазначає, що неоплачені жовніри гірші за ворога, тому закликає завжди вчасно платити війську. На думку Бончальського, рокош настільки послабив обороноздатність Речі Посполитої, що «якби неприятель до нас вторгнувся, // то як риба до сітей нас загнав би» [21, s. 336].

Ян Краєвський (Jan Krajewski) [230] використав татарські напади на Україну, зокрема, напад 1615 р., як привід для власних роздумів про сучасний стан Речі Посполитої та недовіру оборони країни. У вірші «*Ucisk koronny i wtargnienie tatarów do Podola*» (1615 р.) самі татарські напади, на відміну від багатьох інших творів з аналогічними назвами, не описуються, натомість, автор спробував розповісти своїм читачам, в чому ж причина неспроможності держави захиститись від татар. Розповідь поета важко назвати оригінальною, адже він не вийшов за рамки найпоширеніших сюжетів антитурецької літератури свого часу. Так, у передмові до читача Краєвський пише: «Варто тут згадати всім людям. // Згадати різні нелюдськості і різні непокої // Проти яких люди не хочуть діставати зброї» [59, s. A3]. Для того, аби викликати у читачів прагнення захищати вітчизну, автор подає досить розлогий опис страждань в'язнів у татарський неволі, які «Не можуть рухатись в'язні у кайданах. // Пізнають вони небаченого гніву. // Їх ганяють з гострим мечем, не дають одягу. // Так вони кожен день помирають у тій неволі, // А вмерти не можуть, що найбільше болить» [59, s. B]. Краєвський користується ще одним з улюблених прийомів поетів свого часу – порівнює «старі часи» із сьогоденням. Зрозуміло, що це порівняння – не на користь дня сьогоднішнього. «Подивіться чого ми досягнули, раніше слава нашої Корони була по всьому // Світові, а тепер вона пішла на спад. // Раніше ім'я хоробрих поляків було страшним // Поки не порядком своїм його не скинули. // А тепер погани з нас сміються, // То нам за гріхи», – пише Краєвський [59, s. B2V]. Причину нездатності Польщі ефективно оборонятись від татарських

нападів поет справедливо вбачає у внутрішніх усобицях: «Небезпека з усіх сторін // А готовності до оборони нема. // Була давня Любов, але згасла. // Незгода запанувала», – пояснює Краєвський [59, s. B3]. Автор закликає шляхту задуматись над можливими наслідками такого стану речей, адже «Не лише жаль, а дуже шкода. // Що при достатках стратимо свободу. // А спокій милий, спокій укоханий // Вже розірваний» [59, s. B3V]. Краєвський бачить єдиний вихід із такої складної ситуації: відкласти всі приватні справи і терміново зайнятись головним – захищати державу від ворога.

Ще одним поетом, який звертався до «турецької теми», був Станіслав Вітковський (Stanisław Witkowski). Свій вірш «Przestroga koronna terazniejszym opłakanym czasom y potomnym słuźacza. Na obżalowanie Braćiey paŕey od Pogan ŝwieŝo zagarnianych» (1613 p.) Вітковський ставить один ряд з іншими побудками попередніх авторів і прагне спонукати співвітчизників до оборони: «закликав нас це зробити Оріховський, Кльоновський (*мабуть автор мав на увазі Кльоновича – В.П.*), // теж саме робив в сатирах Кохановський» [111, s. A4]. Автор використовує ряд поширених мотивів антитуецької літератури. Так, Вітковський з перших строф стверджує, що Польща з усіх сторін оточена ворогами. До ворогів він зараховує татар, дунайських господарів, Угорщину. За словами автора, волохи допомагають татарам грабувати Польщу і дунайські господарі ставляться до Польщі вороже, а Угорщина, «як голодний лев притаїлась. // А виглядає як вівця. // Але не миру шукає. // Віроломним серцем хоче заманити Польщу // І великим мечем поширити свою тиранію» [111, s. A4]. Вітковський закликає всіма способами боронити вітчизну, бо, взявши волоську землю, ворог (Османська імперія) підійшов до Польщі і, скориставшись з внутрішніх чвар, може захопити державу. У дусі літератури часу контрреформації більшість негараздів сучасної Польщі автор вбачає в занепаді католицької віри та поширенні «різних сект» – протестантизму. Вітковський піддає критиці суспільний стан, коли світські порядки, традиції і звичаї домінують над

церковними. Турецька загроза Речі Посполитій пояснюється з провіденціаліської точки зору: це – бич Божий за гріхи.

Ще одним твором Вітковського, який присвячено турецькій небезпеці, є «Pobudka ludzi rycerskich przez nawałność pogańską w małej kupie, z żałością chrześcijaństwa zniesionych. Ku czułości i przestrodze dalszej wojny tureckiej panom chrześcijańskim nowo uczyniona» (1621 р.). Головною метою вірша, яку переслідує автор, є заклик до мобілізації не лише Польщі, а й усієї Європи проти Османської імперії [234, s. 76]. Але, незважаючи на домінування провіденціаліських поглядів, у творі Вітковського закладено кілька раціональних ідей. З-поміж них можна виділити засудження внутрішніх шляхетських уособиць та заклик до об'єднання шляхти для оборони своєї держави, заклик до наведення порядку в державі, ідею превентивного удару по татарам і туркам. Так, для перемоги над ворогом шляхті слід зводити «мури і твердині» та «не чекати ворога, // Який відкриє собі ворота до Польщі, // А вийти у поле і зустріти його там. // Приготуватись, щоб неприятель // Не застав нас неприготованими» [111, s. B2].

Реалістичний опис татарських нападів вміщено в анонімному вірші «Skarga utrapionej Ojczyzny Polskiej po nieszczęsnej klęsce i nieoszacowancj szkodzi przez Tatary. Anno Domini 1615». Автор пише: «Наступає поганин на рідні села // ... отруйне залізо топить в польських дітях // показує тиранство ... // брак під шаблю, а решту до неволі. // ...слабших стинає, голови підносить на пиках. // гострі коли обливає свіжим мозком // нутрощі плавають у червоних калюжах» [86, s. A4V].

Одним з найцікавіших авторів з-поміж тих, хто писав про турецьку небезпеку та агітував за війну проти Османської імперії на початку XVII ст., був Миколай Хабельський (Mikołaj Chabielski). Обставини його життя мало відомі. Дослідники навіть не знають точних років життя і послуговуються умовними кінцем XVI – початком XVII ст. Майже все, що відомо про Хабельського, знають з «перших вуст» – він сам писав про себе у своїх творах. Замолоду автор якийсь час провів у Європі, перебував на військовій

службі. За невизначених обставин потрапив у полон до турків, де, найімовірніше, служив у артилерії. За словами письменника, він «справжнім дивом» 1613 р. повернувся до Польщі та зайнявся активною пропагандою війни з Османською імперією [240, s. 245-246]. Мабуть, за точність інформації, яку Хабельський подає у творах, польський історик Богдан Барановський називав його найобізнанішим автором з тих, хто підбурював польське суспільство до війни з Османською імперією [185, s. 161].

Хабельський є автором двох коротеньких брошур на теми турецької небезпеки – «Pobudka Narodów Chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjaciełowi Krzyża świętego» та «Sposób rządu koronnego u gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być». Вони були видані разом 1615 р. У присвяті Жигмунду III автор виклав власне бачення необхідності польсько-турецької війни. Стимулом для написання твору, який би побудив християнських володарів на чолі з польським монархом розпочати Священну війну, за словами автора, були «визволення святих місць з поганських рук, кров невинних християн, які потерпають від неволі, звільнення християн з неволі». Автор не бачив іншого кандидата на роль лідера християн, окрім Жигмунда, який прославив своє ім'я перемогами над ворогами: «Вже Наливайко повністю знищений, // Вже Михайло з Валахії вигнаний, // Ледве встиг Карл за море від бою // Шукав спокою» [26, s. AV].

Після похвал королю Хабельський перейшов, за характеристикою Б. Барановського, до викладу плану війни з Портою, який відрізнявся від «шаблонних поглядів» [185, s. 161]. Автор закликає читачів вірити його порадам, бо «Бог мені, вбогому турецькому в'язню, показав багато поганських міст і я бачив їх оборону» [26, s. B]. Згідно власних спостережень, Хабельський стверджує, що Османська імперія не має достатньо міцної оборонної системи, адже «вся оборона на берегах моря і кордонах, а тим часом між морями Чорним та Білим оборони нема, бо ворога біля себе не чують» [26, s. B]. Саме цим і слід скористатись християнам. Автор розраховує на те, що християни вдарять першими з усіх флангів – «з

такою атакою мала б імперія впасти». За Хабельським, до планованої коаліції християнських держав мали увійти поляки, німці, угорці, серби, болгари, австрійці, іспанці, французи та Папа. Очевидно, що таку коаліцію мав очолювати найдостойніший з монархів – Жигмунд III.

На думку письменника, «п'ятою колоною» християнської коаліції мали стати християни, як раби, так і вільні, що мешкають в Османській імперії. «У кожному турецькому домі християнські невольники... Майже у кожному місті Знайдеться християнська вулиця», – пише автор. Хабельський хотів всіх їх задіяти у війні.

Автор не бачив перешкод для об'єднаної християнської армії на шляху до перемоги над мусульманами і зі свого досвіду давав поради, як краще діяти, щоб швидко перемогти ворога. За словами Хабельського, християнське військо не зустріне опору до самого Константинополя, та і саму столицю захопити дуже просто, адже місто «*nie obronne*», за виключенням султанського палацу [26, s. BV]. Від Константинополя війська слід розпустити до інших портів. У пригоді мають стати місцеві християни, які добре орієнтуються в державі.

Після захоплення Константинополя християнське військо, за Хабельським, повинно піти до Єрусалиму, адже це – святе місто, і звільнити його. Щоб убезпечити місто від майбутніх небезпек, у ньому залишиться половина війська, а решта буде продовжувати переслідувати розбитих турків [26, s. D2]. За проектом письменника, в результаті перемоги над турками на відвойованих землях виникне християнське королівство, яке буде розподілено на частини для управління європейськими монархами. Всі монархи будуть жити в мирі і при потребі збиратись на сейми у Константинополі [26, s. D3V].

Слід відмітити, що, незважаючи на ряд спільних рис з антитурецькою літературою початку XVII ст., «*Pobudka Narodów Chrześcijańskich*» має і суттєві відмінності. Так, Хабельський пропонує завоювати територію, яку займає Османська імперія, і створити на ній нову християнську державу, в

той час, як більшість побудок закликають лише розбити військо Порти. Автор «Побудки» наводить цікаві дані про географію мусульманських країн, визначає кращі шляхи сполучення, вказує на точні географічні місця для ударів по турецькому війську. Цього немає в більшості інших творів такого жанру, що, в свою чергу, робить «Pobudku Narodów Chrześcijańskich» дуже схожою на «Записки яничара».

Ідею війни проти Османської імперії Хабельський розвинув у черговому творі «Sposób rządu koronnego u gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być». Завданням брошури автор визначає сам: «мислити не про таку оборону, яка б тривала скількись років, а про таку, яка б тривала доки існує народ польський» [25, s. A2V]. Визначившись зі стратегічним завданням, Хабельський спробував проаналізувати негаразди в обороні Речі Посполитої. На його думку, головною проблемою була відсутність потужних замків і добре захищених міст. Тому польське військо змушене зустрічати ворога у відкритому полі і зазнавати від нього великих втрат. Використавши власний досвід (за твердженнями автора, досить багатий, адже «кілька років у молодості був у різних військах. ... потрапив у полон до турків і там бачив різні війська мусульманські зібрані з різних народів... Воював у різних мусульманських країнах, воював у Персії, брав там багато замків» [25, s. A2V-A3]), Хабельський виклав свої поради щодо покращення стану війська і ефективної оборони від турків і татар. Особливу увагу письменник приділив створенню артилерії для польської армії. Автор багато разів повторює думку, що добра артилерія – основа успіху у війні. Більше того, Хабельський дає рекомендації де, скільки і яких гармат повинно вироблятися в Речі Посполитій, як їх зберігати і транспортувати. Розглядає переваги одного типу гармат над іншими. Все це наводить на думку, що сам письменник служив у артилерійських підрозділах.

За Хабельським, основною лінією оборони від турків і татар мав стати Дунай. Польська армія повинна звільнити берег Дунаю від турків і надалі стерегти всі переправи, «аби турки не могли приступитись до берегів

польських» [25, s. C2]. Хабельський планував поширити вплив Польщі на Волощину, тим самим, ще надійніше убезпечитись від турків. Для цього при волоському господарі повинні завжди бути п'ять тисяч польських стрільців, а сам господар – призначатися із поляків.

Письменник приділяє увагу і вибранецькій піхоті. На його думку, всі коронні стани без винятків повинні долучитись до формування піхоти [25, s. B4]. Фінансовою основою таких реформ мали стати три побори від усіх воєводств. «Були б то щасливі три побори, які б відкрили дорогу до доброго управління та певної оборони», – пише автор [25, s. BV]. Воєводства мали складати побори і у мирний час. З них автор пропонував укласти казну для військових потреб, яка б зберігалась у Львові.

Таким чином, Хабельський запропонував покращити обороноздатність війська не за рахунок кількості жовнірів, а створивши ефективну артилерію. Як бачимо, в «Sposob rządu koronnego» автор відійшов від ідей, які пропагував у «Робудсе». Адже в другому творі письменник заглибився в утопічні плани загальноєвропейської (християнської) коаліції, натомість, в «Sposobie rządu koronnego» простежується більш реалістичний підхід до поставленого завдання. Хоча релігійний пафос і повна переконаність у перемозі польського війська над турецьким присутні в обох брошурах, як, зрештою, і в усій антитурецькій літературі.

Автором, який багато писав про актуальні проблеми Речі Посполитої на початку XVII ст., був Вавжинець Хлебовський (Wawrzyniec Chlebowski). Твори цього поета набули значного поширення, багато разів видавались за життя автора. Автор, який жив з прибутків від літературної творчості, був зацікавленим у продажі результатів власної праці, а тому часто перероблював твори відомих поетів свого часу. До «жертв» плагіаторської діяльності Хлебовського зараховують Кохановського, Стрийковського, Варшавіцького, Папроцького, Кльоновича, Пашковського, Рожнятовського та інших.

Із численного спадку поета спробуємо виділити ту частину, яка стосувалась польсько-татарського прикордоння та оборони Речі Посполитої. Цікавим прикладом турчинів, які вийшли з-під пера Хлебовського, є «*Trąba pobudki ziemie perskiey do wszystkich narodów Chrześcianskich, przeciwko Machometanow*» (1608 р.). Побудка складається з шести віршів, в яких автор закликає християн повстати проти nepřиятелів Святого Хреста – мусульман, в особі Османської імперії. У кожному вірші до читачів почергово звертаються персоніфіковані Християнство, Загальна Згода, Бог, підкорені турками християни. Автор неначе звинувачує Бога в тому, що він не захищає своїх дітей-християн від турків. «Твоя то кривда, коли і твоїх [вір'ян] мордують. // Бо тебе, Боже, над собою не відчувають», – пише Хлебовський [34, s. A3V].

Свій заклик поет адресує всім християнським державам Європи. На його думку, всі перебувають під турецькою загрозою. «Ти, французе, не співай, // Коли греків полонили. Сподівайся італійцю. // Вже захоплена Угорщина: ти теж не спи, німцю. // В тривозі Валахія: щоб не бути змитим // Стережися поляку. Іспанці хоч і на стороні, // Коли Африка захоплена, нехай сідлають коні. // Не довіряй морю, англійцю-брате. // Бо турок на морі - то зло для тебе... // І ви, дунці, хоч і далеко. ... // І, московити, які свою столицю // Поклали під самою Ведмедицею... // До одного стягуйтеся табору», – закликає автор [34, s. BV].

Таким чином, на папері Хабельський об'єднав у одному таборі для спільної боротьби і католиків, і православних, і протестантів, що було майже неможливо на практиці. Це зайвий раз продемонструвала Тридцятилітня війна.

Одночасно Хлебовський переконаний, що християнство повинно перемогти султанське військо, і у майбутньому буде: «Одна вівчарня і безпечні пасовиська. // На світі буде вічний мир».

Додатковим свідченням майбутніх перемог християн був рефрен усіх побудок у творі: «Вже згуба йде турецький столиці!». За спостереженнями

Ю. Новака-Длужевського, цей рефрен поети XVII ст. запозичили з «Пожежі» Себастьяна Кльоновича [245, s. 238].

В часи рокошів, як і в часи міжкоролівств, питання безпеки кордонів і зовнішньої загрози ставали одними з найважливіших у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої. Не дивно, що в поезії часів рокошу Зебжидовського поряд із проблемами, які безпосередньо спровокували рокош, часто згадується турецька і татарська загроза. Так, у вірші, який зараховується до рокошових, «*Lament żałosny Korony Polskiej*», написаному Хлебовським в 1606-1607 рр., яскраво простежується тема незахищеності Польщі від татар. Спочатку автор устами Угорщини нагадує Польщі, що внутрішні усобиці можуть привести до втрат незалежності: «Тепер поранена і без своєї слави, // Яку від народів відомих набула; // Через їх [угорських дворян] негоди і непослух // Прийшла в неволю» [32, s. 265].

Поет постійно наголошує на тому, то потрібно відмовитись від внутрішніх конфліктів і захищатись всім разом. «Сумний волох, бо від тих кордонів, // Що боронили мечі свої відвернули // На себе і на своїх синів // Не на турків... Ті, хто не наситився братською кров'ю, // небачені під сонцем злісники // Оберніть свою злість на поганців», – пише Хлебовський [32, s. 267]. Протиставляючи минулі часи і «золотий вік», Хлебовський писав: «Не такими були мої первородні // Як ці останні, // Не скупились [предки] на добрі справи, // А відбивали турецьких завойовників. // Били волохів і татар з луками, // Пишних яничарів» [32, s. 264].

Тему оборони Речі Посполитої від турецько-татарської загрози поет розвинув у вірші «*Krwawy Mars narodu Otomańskiego z królami i Cezarzami chrześcijańskimi*» (1620 р.), який складається з двох частин. Перша присвячена історії Османської імперії, її зміцненню та розширенню. Найвірогідніше, це – часткова переробка першої частини відомої поеми «Венеція». Друга – «Апостроф, або жалісне нагадування до всіх народів християнських, особливо поляків, щоб не вірили зрадливому миру з турками...» – є описом боротьби польських магнатів з татарськими нападами

та заклик до єднання в цій боротьбі. Сам «Апостроф» умовно можна розділити на три частини: опис татарських нападів на українські землі, похвала польським магнатам за добровільну участь у боротьбі з татарами та допомогу гетьману, заклик до європейських монархів об'єднатись у спільній боротьбі проти турків. Поштовхом для роздумів Хлебовського при написанні «Апострофа» є загальне переконання польських істориків і публіцистів, що турки не дотримуються укладених ними мирних угод і, «щоб про поляків не говорили, // що вони мудрі після неприємностей» [30, s. 27], не слід вірити туркам. Прикладами народів, які повірили султану, Хабельський називає сербів, боснійців, македонців, албанців, болгар. «Вони у домашньому спокої кохались // і на заклики сусідів про небезпеку не звертали уваги. // Тепер вони у неволі не можуть підняти голову під турецькою рукою, // Це здається їм карою пекельною», – пише поет [30, s. 28]. За Хлебовським, Польщу може очікувати така ж доля, бо «Рицарська молодь, яка готова вступати до бою, // Втрачає мужність у внутрішніх незгодах. Брат на брата йде // Замість рятувати – б'є. // Вітчизна лежить своїми синами покинута. // Україна і Поділля вогнем винищені» [30, s. 29]. Найбільшу частину «Апострофа» складають похвали магнатам. Автор не шкодує епітетів, щоб похвалити їх. Так, «Гетьман польний, дієвий чоловік, з дому Конецпольських // Сенаторів поважних і Гекторів польських. // Виходить з дому, не маючи достатньо людей. // Бачачи татарське військо, не раз нападав на нього // І бив його сміливо» [30, s. 32]. Рід Острозьких, і особливо Януш, названий «страхом поган і надією християн» [30, s. 33]. Збаразькі, Заславські, Корибути, Любомирський, Балабан, Стадницький та багато інших постають в описах Хлебовського справжніми героями.

Автор кілька разів повторює, що «Вічної слави гідний, хто здоров'я своє // За вітчизну віддав у кривавому бою» [30, s. 36]. Називає справжнім лицарем лише того, хто помер «Не на приватних війнах, не вдома в ліжку. // Віддав життя за вітчизну, // За що на небі отримав небесні покої» [30, s. 31].

Але, описуючи локальні сутички з татарами на польсько-татарському кордоні та на території України, автор вводить їх в загальноєвропейський контекст, закликаючи майже всі європейські держави «силу й згоду спільну на турків обрушити». В дусі антитурецької літератури Хлебовський змальовує далекі перспективи такого союзу: «Могли б тих поганців за світ вигнати // Якби ті королі на те погодились // Вже давно б турків не було // І Єрусалим святе місто // З гробом господнім забрали б з поганських рук. // І Константинополь, столиця поганська // Визволена була б мечем християнським» [30, s. 38-39].

Ще одним відомим поетом початку XVII ст. був Марчін Пашковський – автор понад двох десятків творів. Щоправда більшість з них мали обсяг не більше кількох сторінок [207, s. 124-127; 256, s. 93-95]. Значну частину його творчості займала проблема оборони українських земель від татарських нападів. 1608 р. Пашковський видав коротенький вірш під назвою «Ukraina od tatar utrapiona, Xiążąt i Panów pogranicznych o ratunek z żalonym lamentem prosi», а 1618 р. побачив світ інший твір аналогічного змісту «Podole utrapione Xiążąt i Panów pogranicznych o społeczny ratunek prosi» (На жаль, екземпляр, яким ми користувались, був пошкоджений і не мав закінчення. Скоріше за все, закінчення вірша не збереглося, адже і у Естрайхера теж відзначено брак закінчення [207, s. 126]). Таке повторення сюжетів на початку XVII ст. було звичайним явищем. За спостереженнями польських дослідників, це була доба найбільшого розквіту плагіату за всю історію польської літератури. Автори часто повторювали не лише своїх «колег по цеху», а й самих себе [245, s. 240].

В обох віршах від імені рідної землі (в першому варіанті це – Україна, в другому – Поділля) автор просить своїх синів (місцеву шляхту) «оказати їй синівську любов» і захистити від татарських нападів. Адже в минулому «славні шляхетські ватажки» Струсі, Претвич, Дмитро Вишневецький, Збаразькі, Острозькі гнали татар аж до Очакова. В обох віршах Пашковський закликає «синів» бути самаритянами і залікувати криваві рани батьківщини.

Як і у багатьох авторів, у творах Пашковського знаходимо описи татарських і турецьких погромів, яких зазнала Україна. Так, в «Герзаній Україні...» автор описує татарський напад на дністровські та білоцерківські землі. «Будуть їх (*татар* – В.П.) пам'ятати села наддністровські та білоцерківські... // Татар прийшло 40 тисяч, люди почали ховатись, // Але багато з них взято у полон // І разом з худобою погнано за Дунай... // Біля Брацлава міста та села знищені. // Львів, Покуття, Поділля кричать про допомогу», – пише поет [74, s. BV]. Особливо реалістичний опис татарського погрому знаходимо в одному з пізніх віршів Пашковського «*Bitwy znamienite. W roku terazniejszym 1620 przez Marcina Paszkowskiego spisane*». Автор навіть запитує музу трагедії Мельпомену, чи зможе вона таке стерпіти, «адже настали тривога, грабунки, вбивства, // Яких не було давно... // Важко описати ті жахи, жалістю наповнюється перо». Але поет вирішує «вести свій човен кривавим морем до кінця» і все ж таки описати погром (Напад татар описаний у «*Bitwy znamienne...*» відбувся восени 1620 р. після поразки польського війська, очолюваного гетьманом Станіславом Жулкевським, під Цецорою). За спостереженнями К. Завадського (Konrad Zawadzki), «*Bitwy znamienite...*» були написані з використанням реляції Теофіла Шемберга «*Relacya prawdziwa, o Wszciu Woyska Polskiego do Włoch y o potrzebie iego z Pogaństwem w Roku P. 1620*» про Цецорську битву, яка вийшла у формі ульотної газети [299, s. 74-75].

Реалістичність в описах кривавих сцен, яка просто вражає сучасного читача, була не лише ознакою жанру чи топосом. Можливо, за допомогою реалістичних описів Пашковський та інші автори намагались привернути увагу шляхти до ситуації у східних воєводствах Речі Посполитої і підштовхнути її до вирішення проблем польсько-татарського прикордоння.

Автор закликає шляхту надихатися славою «...хоробрих Потоцьких, Течинських, Острозьких, Ружинських, Чорторийських, Збараських, Вишневецьких, Заславських, Гербуртів, Струсів та Претвича», об'єднуватись у боротьбі проти ворога. Письменник малює загальний план об'єднаного

війська гетьмана, українських магнатів та шляхти. Майбутні перемоги такого об'єданого війська і відновлення минулої сили Польщі не викликають у нього сумнівів. Таке військо буде перемагати, як колись перемагали «славні предки, які, дізнавшись, що татари йдуть, самі брали їх у полон». До такого війська, на думку Пашковського, обов'язково приєднуються «славні язичники Агамемнон, Гектор і Троян ..., а Вулкан ... вже наготував куль для бою» [74, s. B2V].

Зображення терзаної і пограбованої України у Пашковською завжди поєднане із зображенням Речі Посполитої, з усіх сторін оточеної ворогами. Так, «...маємо татар, які грабують кордони, маємо шведів, які завойовують замки, турки готують щось зле. ...Старі кордони знищено: серби і угорці вже під турками». Часами до переліку ворогів інші автори додавали й Московське царство. Це залежало від військово-політичної ситуації, ті ж автори могли називати Москву та Швецію своїми союзниками у боротьбі з Османською імперією.

Висвітлюючи українські проблеми та проблеми оборони від татар, Пашковський довгий час жодним словом не згадував про запорозьке козацтво. Складається враження, що він навмисне не хотів їх помічати. На нашу думку, так і було, адже Пашковський жив з написання віршів для магнатів. Тому не хотів зайвий раз дражнити своїх благодійників, згадуючи про козацтво, бо в очах магнатів це були злочинці та бунтарі. Але, коли ігнорувати запорожців стало неможливо, автор продемонстрував власне позитивне ставлення до них. У вірші «*Rozmowa Kozaka Zaporoskiego z Perskim Gońcem, o sprawach wojennych Pogan z Chrzścćianamy*» (1617 р.) він підтримав ідею створення польсько-перської коаліції проти Османської імперії і ледь не головну роль у цій коаліції відвів козакам. У супровідній статті до публікації згаданого вірша В. Шевчук детально розповів про плани польсько-перської коаліції [14, с. 38-50], тому ми не будемо зупинятись на висвітленні цього питання. Але принагідно дозволимо собі не погодитись із деякими висновками дослідника. Зокрема, він стверджує, що Пашковський

був «втаємничений у проекти» польсько-перського союзу [173, с. 241]. Насправді ж, польські дипломати завжди озирались на Персію, коли справа торкалась можливої війни з Османською імперією. На загальне переконання, яке знайшло вираження у політичній публіцистиці, від війни з Річчю Посполитою Порту стримує лише Персія. Варто лише султану укласти мирну угоду з шахом, як він відразу нападе на Польщу. В такій ситуації, згідно класичного принципу «ворог мого ворога – мій друг», Персія виглядала досить реальним союзником Варшави. А участь козаків у такому союзі приносила відразу кілька переваг. По-перше, козаки були справді ефективними у боротьбі з турками. По-друге, залучивши запорожців до такої війни, польська влада виводила козацтво з волостей, знімаючи напругу в середині держави. На сеймі 1618 р. очікували прибуття офіційного перського посольства з пропозиціями військово-політичного союзу двох держав і шляхта повинна була знати про це. Посольство від шаха Аббаса прибуло, але король Жигмунд III був настільки задоволений укладеним напередодні миром з Портою (Бушевська угода була укладена 23 вересня 1617 р. між гетьманом Станіславом Жулкевським та Іскандером-пашею [155, с. 25-27]), що навіть не захотів слухати послів. Тому, нам здається, що ніякого «втаємничення в проекти» не було, а Пашковський просто написав вірш на актуальну тему.

Пашковський згадує запорожців вдруге у вірші «Bitwy znamienite». Але, слід відмітити, що за три роки, які розділяють попередні вірші, у Речі Посполитій кардинально змінилась ситуація. Польське військо зазнало нищівної поразки від турецьких військ, гетьман Станіслав Жулкевський загинув на полі бою, а у самій Польщі почати терміново готуватись до невідворотної війни з османами. У такій ситуації козаки стали бажаними і чи не єдиними можливими союзниками Варшави. У вірші Пашковський описав поразку польського війська під Цецорою, татарський напад, який відбувся відразу після цього, та подав останні новини з України. Автор розповів про козацькі напади на татарські та турецькі міста у відповідь на татарський

погром у прозовій формі. Згідно Пашковського, запорожці (саме так він їх називає) спалили турецькі міста Сороки, Бендери, Кілію, Очаків, Мендере і Білгород, захопили скарб та звільнили християнських невільників. Автор просить Бога допомогти запорожцям у їх прагненні знищити Стамбул та всіх бусурман. Ця частина вірша має інше емоційне забарвлення, що особливо контрастує з трагічним пафосом всієї поезії. Це коротке повідомлення про козацьку діяльність на морі, і особливо заклик до Бога про допомогу козакам, на нашу думку, демонструє справжнє, позитивне ставлення Пашковського до козацтва, принаймні на кінець 1610-х рр.

Пашковський пробував свої сили й у жанрі політичної публіцистики. Саме йому приписують авторство брошури «Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wŹech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej» (1613 р.), підписаної М. Простаком, шляхтичем з дому Задора. За оцінкою спеціаліста з історії польської військової думки К. Олейніка, це була чергова пропозиція реформування польського війська для створення ефективної системи оборони України [248, s. 127]. Але, як нам здається, проект Пашковського вирізнявся з-поміж аналогічних пропозицій сучасників, перш за все, своєю ґрунтовністю.

Окрім загальних положень (констатації небоездатності польського війська, необхідності посилити військову дисципліну та витратити гроші з кварти виключно на потреби війська) на сторінках трактату автор виклав власне бачення реформ збройних сил. Одна з його вихідних тез – необхідність прикордонного осадництва, тобто польської колонізації прикордонних територій. Думка про колонізацію Причорномор'я була досить популярною у політичній публіцистиці. Про різні варіанти такої колонізації писали ще з середини XVI ст. Моджевський, Варшевіцький, Верещинський, Грабовський та інші. Пашковський пропонував залучити до колонізації військових найманців (*milite mercenario*), призначити над ними старшим польного гетьмана і залишити їх на кордоні, а не в глибині країни.

Таким чином Польща зможе захистити «все християнство від поганської небезпеки і, боронь Боже, щоб ворог зміг перейти ці ворота [Річ Посполиту], бо тоді прийде кінець всім християнським державам». Як бачимо, автор використовує популярну на той час концепцію польського передмур'я християнства.

Разом із найманцями письменник планував використовувати і польську вибранецьку піхоту. Для цього він пропонував описати всі маєтності та землі Речі Посполитої і, в залежності від розмірів маєтностей, виставити з них солдатів до загального війська. У таку піхоту Пашковський пропонував відсилати одного спорядженого жовніра з 10 ланів землі. Якщо ж шляхтич не має 10 ланів землі, то виставляти жовнірів слід разом із сусідами, але пропорція (10 ланів – один жовнір) все одно мала зберігатись. Разом із такою піхотою кварцяно військо повинні складати додаткові допоміжні загони, які будуть задіяні, якщо головне військо на кордоні не справиться з татарами. Участь у війську шляхетських синів послужила б доброю рицарською школою для молоді.

Оскільки оборона держави вважалась справою кожного, Пашковський не робив винятків для жодного стану. Духовні особи, на думку письменника, повинні не лише молитись. Їм слід поміряти свої володіння і виставити жовнірів для захисту Речі Посполитої, тим більше, що свої землі духовні особи отримали від тієї ж держави. Ті, хто не мають землі і живуть з інших прибутків (міщани, ремісники, купці), повинні виставити одного кінного жовніра з тисячі злотих власності, або пішого – з п'ятисот злотих.

Припустивши, що створене таким чином військо буде справді велике, Пашковський запропонував розділити його. Всі 32 воєводства Речі Посполитої, за його задумом, мають бути розділені на чотири частини по вісім воєводств у кожній. Відповідно, кожному шляхтичу доведеться служити лише один рік, а потім три роки він буде вільним. Щовесни одна з частин буде виходити у поле, куди їм накаже гетьман або король. Головним у війську буде один із восьми воєвод, які виходитимуть у поле. Слід

зазначити, що при такому порядку залишається незрозумілою функція польного та коронного гетьманів. Навіть якщо ці уряди обіймає одна людина, невідомо, чи буде вона керувати вибранецьким військом, чи буде головною над найманим військом, яке базуватиметься па передових кордонах держави.

Пашковський ґрунтовно підходив і до вирішення головної проблеми – фінансування та оплати за службу. В одній з перших частин свого трактату він критикує пропозицію інших публіцистів встановити податок 15 злотих на кожну експедицію (так автор називає похід) на ворога, з умовою, що на першу експедицію потрібно сплатити 15 злотих з 10 ланів, на другу – з 20 ланів, на третю – з 30 ланів. На думку Пашковського, такі податки безпідставні і непродумані, вони принесуть лише «згубу добру Речі Посполитої». Платити податок слід не за даними люстрацій, від якої можна все сховати, а по совісті (*pod sumnieniem swoim*). Окремо слід простежити, щоб кварта з Пруссів витрачалась виключно на жовнірів. До оплати польського війська, на думку письменника, повинен долучитись і Папа Римський, адже Корона захищає все християнство. З євреїв слід збирати поголовний податок або один раз на чотири роки (яке воєводство йде у поле, ті євреї і платять податок), або по четверті кожного року, але з усіх воєводств. Особливо слід подбати, щоб плату за службу видавали вчасно, і, щоб ціни на продукти були фіксованими, аби жовнір міг купити собі пристойне харчування за невисоку ціну. Ніхто не повинен забирати у жовнірів право на награбоване майно, тоді вони знатимуть, що їх очікує винагорода, та з більшим бажанням йтимуть до битви, не втрачаючи військовий запал. Між іншим автор нагадував королю про його обов'язок збудувати п'ять фортець на прикордонні згідно *pacta conventa*.

Наслідком усіх цих заходів мало стати зменшення кількості татарських нападів на прикордонні території, оскільки ворог бачитиме, що Річ Посполита готова його зустріти, та зникнення конфедерації жовнірів, які завжди перебувати на службі, маючи постійну плату.

К. Олейнік стверджує, що «Traktat de offensivo bello» важко оцінити однозначно. З одного боку, і про це вже йшла мова вище, це справді просто черговий проект реформування війська, які на початку XVII ст. не були рідкістю, а, з іншого, він містить цікаві пропозиції. Перш за все, щодо системи двоступеневої оборони Речі Посполитої від татарсько-турецької агресії, коли першу лінію оборони складають війська, що знаходяться безпосередньо на кордоні Польсько-литовської держави, а у випадку потреби допомогу їм надають військові частини, які розміщені у внутрішніх районах. А ідея участі шляхти у обороні держави була лише модифікацією посполитого рушення, яке на той час вже віджило себе і поступилось місцем сталій армії. Симпатії автора до посполитого рушення були, радше, наслідком його політичних поглядів і переконань [248, s. 128]. У дослідженні історії повітового війська Д. Купіш (Dariusz Kupisz) помітив схожість ідей Пашковського та пропозицій від малопольських сеймиків, особливо сandomирського 1613 р., про створення повітового війська та відмови від використання кварцяних частин. Принциповою різницею двох проектів, на думку Купіша, є те, що Пашковський виказувався за ланове військо, а шляхетські послы – за повітове [235, s. 37]. Ця схожість вказує нам на двосторонній зв'язок політичної публіцистики, в даному випадку «Трактату про наступальну війну...» та реалій політичного життя регіону. Так, з одного боку, «Трактат...» відображав ідеї, пов'язані з реформуванням польського війська, що набували поширення у 1610-х рр., а, з іншого, – за допомогою таких трактатів ці ж ідеї і формувались.

До проекту загальнохристиянської антитурецької коаліції Пашковський повернувся згодом – 1620 р. В агітаційному вірші «Posiłek Bellony Słowienskiej...» поет у формі додатку подав інформацію, яка ніби-то щойно прийшла з Німеччини, розписавши склад такої коаліції. До неї увійшли імператор Священної Римської імперії, Папа Римський, німецькі держави (протестантські та католицькі), іспанський король, Чехія, Моравія, Сілезія, 72 вільних міста, Угорщина, Польща [73, s. A4-A4V]. За підрахунками

Пашковського, загальна чисельність війська повинна становити 715 тисяч. Звісно ж, і сам проект, і чисельність війська є повною вигадкою, але нас цікавить не «реалістичність» таких проектів, а їх присутність у публічному дискурсі.

1615 р. в Добромилію була надрукована невеличка брошурка Войчеха Кіцького (Wojciech Kicki) «Dialog o obronie Ukrainy, y robudka z przestroga dla zabiezenia incursiom tatarskim» (1615 р.) [6]. У ній автор спробував дати відповідь на питання, що робити з військом, щоб воно стало ефективним та могло захистити східні воєводства від татарських нападів. Біографічних даних про В. Кіцького майже не збереглося. Невідомо навіть точних дат життя, яке дослідники обмежують умовним періодом – кінець XVI – початок XVII ст. Вважається, що він походив з південно-східної частини Речі Посполитої, тобто з українських земель. Брав участь у шведських та волоських війнах, потім обіймав уряд ротмістра у кінноті, брав активну участь у боротьбі проти татар [256, s. 318]. Як бачимо, роздуми автора про оборону держави від татар не є «голою» теорією, вони підкріплені його власним досвідом та роками служби у війську.

Вже у передмові до читача Кіцький дає звичну для польської публіцистики оцінку геополітичному положенню Речі Посполитої. «Можу сміливо сказати, що жодної держави на землі нема найнебезпечнішої, ніж Корона Польська, яка правдиво будучи оточена ворогами..., що не практикують нічого іншого, тільки одне – як би Корону Польську знищити», – пише письменник [52, s. A2]. Кіцький стверджує, що нема жодної людини, яка б не знала про щомісячні татарські напади на Україну. Слід відзначити, що ці слова були близькими до істини. Починаючи з 1612-1613 рр., кількість татарських нападів на Україну значно зросла. 1612 р. татари щонайменше тричі грабували прикордонні воєводства. Напади повторювались наступного року. Восени 1615 р. велика орда напала на Поділля, а звідти пішла на Волинь і Полісся. Як вважає Фр. Сувара, різке збільшення кількості татарських рейдів було відповіддю на спалах козацької

активності на морі [279, s. 4]. Але, незалежно від причин нападів, польське військо не справлялось з обороною південно-східного кордону, тобто, не виконувало своїх прямих обов'язків.

На думку Кіцького, на сеймиках слід радитись про оборону краю, шукати шляхи для вирішення проблеми. В реальності все було навпаки, оскільки «сеймики керуються приватними інтересами, а не державними, а коли б хто про те (*оборону – В.П.*) хотів промовляти добре, не слухають. Сеймики за кілька годин відправляти хочуть... На сеймах легковажать те собі, хоча та оборона всім є *in universum incumbit* (загальним обов'язком)» [52, s. A2V].

Автор радить, перш за все, встановити дисципліну у війську, хоча відразу і зазначає, що на сеймах вже було прийнято багато суворих постанов, які не допомогли. Кіцький констатує факт, що на даний момент жовніри не захищають землю, а самі її грабують, «а коли приходять татари – ховаються, хоча самі досить про нього знають: коли вони збираються до Польщі, де буде обоз». Письменник намагається з'ясувати причину такого стану речей і як цьому можна зарадити. Головну причину відсутності дисципліни у війську він бачить у неоплаченому жовнірстві. Звинувачуючи жовнірів, автор зазначає, що вони не винні, що їм не платять. «Вони не мають грошей, щоб купити їжі, то змушені робити прикrostі людям (*грабувати – В.П.*)», – пише Кіцький. Раніше всі давали жовнірам стацію на однакових умовах, а тепер «відмовляються, а від того настає нарікання (*на грабунки жовнірів – В.П.*) і плач» [52, s. A3]. Ще один спосіб підтримати військову дисципліну – змусити ротмістрів мешкати при ротах. Автор доходить очевидного висновку, що з неоплаченим жовніром не можна захиститись від татар.

В наступному розділі брошури Кіцький викладає власні роздуми про способи формування польського війська для протидії татарським нападам. Автор вважає, що для захисту Корони вистачить чотирьох тисяч «прудких» жовнірів від південних сусідів. Автор радить набирати їх у Київському, Руському, Волинському і Брацлавському воєводствах. Вибір воєводств не

випадковий. Саме українські землі Речі Посполитої найбільше страждали від татарських грабунків. У кожному воєводстві повинен бути призначений капітан, який разом із ротмістрами буде керувати жовнірами у своєму воєводстві. Капітан і ротмістри повинні під страхом конфіскації майна і, навіть, смертної кари постійно перебувати на Україні. Для надійності автор пропонував закріпити цю норму сеймовою конституцією. Все військо мусило підпорядковуватись гетьману і діяти лише за його наказами. Слід відзначити, що процедура призначення ротмістра не була продумана автором, але, якщо прийняти його точку зору, то припускаємо, що вони повинні були призначатись за поданням гетьмана з військових українського походження, які добре знали місцевість.

Намагаючись вирішити проблему постачання, Кіцький радить не жаліти для жовнірів худобу, адже її забирає поганин, то ж краще нехай вона дістанеться охоронцям, аніж ворогам. За задумом автора, постачання війська всім необхідним лягало на плечі місцевого населення. Окремо відзначимо, що письменник залишився осторонь дискусії про уряд провент-майстра, яка багато років точилась на сеймах та сеймиках.

За Кіцьким, платити жовнірам потрібно як влітку, так і взимку, адже «жовнір злий, коли його взимку тримають без грошей і служби» [52, s. C2]. До того ж, татари взимку набагато швидші, бо пересуваються замерзлими річками і болотами, а отже і небезпечніші. А якщо жовнірам платити цілий рік, продовжує автор, то вони завжди будуть готові до захисту Корони. Плату за службу слід призначити у розмірі 10 злотих на квартал. За рік це складатиме 160 тисяч злотих, що Річ Посполита може собі дозволити «... для власної безпеки та слави» [52, s. C2V]. Автор припускав можливість зростання плати до 12 злотих і, щоб забезпечити потрібні кошти, слід призначити податок у розмірі 20 грошей з лану. Місцем отримання плати повинна була стати Вінниця, а не Львів, як було раніше. На нашу думку, вибір міста не випадковий, оскільки воно знаходиться значно ближче до кордону з ханатом, ніж Львів. Можливо у такий спосіб автор планував

«висунути» жовнірів до кордону держави і створити своєрідний щит від татарських нападів.

На сторінка «Діалогу» Кіцький двічі згадує польські «осади» та колонії, що, на нашу думку, свідчить про обізнаність автора з тогочасною політичною публіцистикою.

Не залишився автор і осторонь концепції передмур'я, яка набирала в ті часи популярності в Речі Посполитій⁶. Кіцький двічі називав українські землі «щитом і муром» Польщі, писав, що за колоніями «Польща сидить ... неначе за муром» [52, s. B4].

Перед сеймом 1618 р. побачив світ трактат Себастьяна Мічинського (Sebastian Miczynski) «Zwierciadło Korony Polskiej...». Свою працю автор писав для шляхетських послів на вальний сейм. Трактат мав антиєврейську спрямованість, але в одному з розділів Мічинський торкнувся проблеми оборони держави від Османської імперії. На його думку, однією з причин незахищеності Польщі від ворога є євреї, які живуть в державі та шпигують на користь Порти. Зокрема, автор звинувачує євреїв у тому, що 1617 р. вони передали Іскандеру-паші інформацію про польське військо, а відтак тому турки точно знали, коли і як нападати. Мічинський навіть вигадав кілька спільних рис, що ріднять євреїв із турками і підштовхують їх до співпраці з ворогом. Доказами, які доводять «провину» євреїв, Мічинський називає той факт, що вони щороку ніби-то платять султану 50 тисяч золотих, які можна було б використати на оборону Речі Посполитої, та згадує єврея, затриманого на шляху до Туреччини з текстами сеймових конституцій. На думку автора, ці універсали передбачалось передати туркам [61, s. G4]. Звинувачуючи євреїв, Мічинський навіть не задумувався над нелогічністю своїх тверджень, адже майже на кожному сеймі послі хотіли перекласти тягар оборони держави на когось іншого, лише б не платити самим, в тому

⁶ Докл. про концепцію польського передмур'я див.: Tazbir J. Polska przedmurzem Europy / J. Tazbir. – Warszawa : Twój Styl, 2004. – 215 s., Tazbir J. Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy : mity a rzeczywistość historyczna / J. Tazbir. – Warszawa : Interpress, – 1987. – 156 s.

числі і на євреїв, примушуючи платити їх збільшене поголовне. Автор також не зважає на те, що сеймові конституції вільно поширювались державою, не були таємницею і їх можна було купити.

Ми зупинились на цьому творі, незважаючи на те, що він не зовсім відповідає нашому завданню, аби продемонструвати, що в польській політичній літературі існувало й інше бачення проблеми турецької загрози та шляхів її вирішення. «Zwierciadło Korony Polskiej...» є спробою перекласти всі внутрішні та зовнішні проблем Речі Посполитої на когось іншого, в даному випадку, на євреїв, а не шукати шляхів виходу зі складної ситуації самотійно.

Твором, який «випадає» із загального звучання політичної публіцистики початку XVII ст., є «Diskvrs o Kazakach jeśli ich znieść czy nie» (1618 р.) Кшиштофа Пальчовського [188]. «Дискурс» часто згадується українськими та польськими істориками, як один з творів, присвячених проблемі обороні південно-східного кордону Речі Посполитої. Пальчовського ставлять в один ряд з більш відомими авторами: Верещинським, Грабовським, Старовольським, Конєцпольським [121, с. 128].

Твір був адресований послам на сейм 1618 р. Автор намагається розібратись у питанні, чи потрібні Польщі запорозькі козаки, і що з ними робити. На сторінках «Дискурсу» він демонструє добру обізнаність як із всесвітньою історією, так і з історією польсько-татарсько-турецького протистояння. Перераховуючи мирні угоди, укладені між Річчю Посполитою та Кримським ханатом і Османською імперією, зазначає, що жодна з них не була дотримана і татарські напади все одно тривають. На думку Пальчовського, татар не стримати мирними угодами, адже їх обіцянки «можна писати по воді і вітру» [66, с. 6]. Зважаючи на ненадійність південних сусідів, письменник вважає, що краще мати на кордоні надійних козаків. В існуванні козаків автор бачить беззаперечну користь, адже вони звільняють невольників християн із турецького ярма, завдають великих

збитків, нападаючи на турецькі і татарські міста і фортеці. Автор стверджує, що козацтво стало надійним охоронцем прикордонних територій і татари не лише не спустошують внутрішні райони східних воєводств, а навіть не кочують поряд з українськими землями. Слід зазначити, що останнє твердження є явним перебільшенням, що виникло через симпатії автора до козаків. За підрахунками М. Хорн, в період з 1600 по 1647 рр. татари напали на Річ Посполиту щонайменше 63 рази [220, s. 69].

В своїх роздумах Пальчовський керується трьома критеріями, яких, на його думку, повинні дотримуватись, вирішуючи будь-яку справу усі. Він називає їх почесне, корисне та можливе. Автор доходить висновку, що знищення козаків є неприпустимим з огляду на всі ці критерії. По-перше, знищувати своїх співвітчизників на вимогу ворогів, до того ж мусульман, не почесно. Як відомо, зазначає Пальчовський, умови диктує переможець, а Османська імперія не отримувала жодних перемог над Річчю Посполитою, щоб вимагати чогось від неї. У тоні турецьких вимог до Речі Посполитої автор вбачає образ. По-друге, знищення козаків є некорисним, адже вони є надійними захисниками Корони від агресії з боку татар і турків. По-третє, таке знищення є неможливим, бо чисельність козаків занадто велика, щоб їх можна було знищити просто так. На думку автора, не зможе цього зробити і Османська імперія, бо тоді їй доведеться вести війну на два фронти: проти Речі Посполитої та проти козаків [66, s. 10, 7].

Пальчовський пропонує співпрацювати з козаками на чітко визначених умовах. Гетьмана козакам призначає король. Гетьман разом із своїми ротмістрами присягає королю на вірну службу. Військо запорозьке не повинно нічого робити самостійно без відома короля чи сейму. Автор не конкретизував спосіб призначення ротмістрів, тож припускаємо, що їх повинен був призначати або король, або гетьман. Фінансову сторону співпраці із запорожцями Пальчовський пропонував вирішити просто – віддати козакам ті гроші, що уряд щороку відсилає до Кримського ханату як упоминки.

Умови, на яких пропонував співпрацювати із козацтвом Пальчовський, не нові. Приблизно такі ж вимоги ставив козакам на всіх переговорах і гетьман Жулкевський. Вони ж звучали майже на кожному сеймі з боку шляхти. Проте такі вимоги були абсолютно неприйнятні для козацтва. Отримати гетьмана і старшину від короля означало втратити свободу дій на кордоні і у волостях, відмовитись від принципу виборності козацької старшини. Такі умови не призвели б до бажаного результату.

Робота Пальчовського могла загубитися з-поміж інших «дискурсів», «діалогів» і «побудок», якби не відмінне від більшості польської шляхти ставлення до козацтва. Автор навіть не намагався приховати позитивної оцінки діяльності козаків на постійно небезпечному і найменш захищеному південно-східному кордоні Речі Посполитої. Фактично він запропонував польській шляхті змінити своє ставлення до запорожців. Традиційно шляхта і магнати характеризували козаків як злочинців, які живуть з грабунку, нікому не підкоряються і визнають лише силу. А Пальчовський запропонував використовувати козаків на військовій службі й формально узаконити вже існуючий стан речей, адже козацтво і без дозволу короля несло прикордонну службу. Розмірковуючи над причинами виникнення, зростання козацтва та фатальними наслідками козацької діяльності для Польщі, польський історик Вл. Томкевич (Władysław Tomkiewicz) писав, що в кінці XVI – на початку XVII ст. слід було створити такі умови, щоб козаки відчували себе обивателями держави, прив'язаними до неї і зацікавленими в її майбутньому, але шляхетський егоїзм та некомпетентність у питаннях державної політики не дозволили реалізувати ці проекти [287, s. 30-31].

Важко однозначно стверджувати, що автор «Дискурсу» саме так розумів роль українського козацтва у польсько-литовській державі та передбачав майбутню національно-визвольну війну українською народом під проводом козацтва, але, безсумнівно, він закликав шляхту не бути байдужою

до нагальних питань державного життя, у тому числі, пов'язаних із запорожцями, і вирішити їх якнайшвидше.

Того ж року Шимон Старовольський (Szymon Starowolski) надрукував коротеньку брошуру під назвою «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich», в якій охарактеризував «Дискурс», як вірну річ і мудру думку (*rzecz słuszną, zdanie mądre*) [94, s. 158]. В свою чергу, Старовольський пропонував розгорнутий план колонізації Північного Причорномор'я. Загалом брошура була написана у піднесено-патріотичному тоні, властивому для жанру побудки. Автор закликає сарматів, лицарів-патріотів знищити «перекопських псів, невірних поган». Але, незважаючи на агітаційний тон, твір містив ряд цікавих думок з актуальних проблем упорядкування південно-східних кордонів Речі Посполитої. Лейтмотивом «Побудки» є заклик до шляхти колонізувати причорноморські степи, адже «там росте все те, що продається в Гданську і, якби поляки осадили всі землі межиріччя Дніпра і Дністра, то мали б з того велику користь». Власне, автор лише частково торкається питання знищення перекопських татар. Більшість тексту присвячена способам колонізації «нічиєї землі» та майбутнім вигодам від неї Речі Посполитої. Татарська агресія та збитки від неї для Польської Корони є лише поштовхом для початку роздумів автора над майбутнім Причорномор'я. «Допоки татар з Таврики не виженемо і польськими колоніями не осадимо Херсонесу, не будемо мати спокою на Подільський Україні. А, поставивши там свої фортеці, не лише від татарських нападів захистимося, а й будемо небезпечні для турків і московітів... Якби ті всі пустки між Дніпром і Дністром осадити, то які б мали достатки?» [94, s. 160] – саме такі геополітичні задачі ставить перед польською державою Старовольський. Для підсилення драматичного ефекту автор використовує популярні в тогочасній літературі засоби – персоніфікацію та звернення до минулого. Від імені підкореної татарами української землі він просить поляків вирвати її з рук поганина, згадати, що колись вона була польською, і

саме польський Вітовт (?) не пустив на дніпрові береги Тамерлана (?), а князі Острозькі, Вишневецькі і Збаразькі громили тут поган.

Автор розуміє, що татари не підуть зі своїх земель просто так, тому пропонує розпочати наступальну війну проти них, хоча не виключає ймовірність захисної війни. Але, готуючись до війни, на думку автора, слід завжди пам'ятати про керівництво, гроші та харчування. Так Старовольський підходить до найболючіших проблем польської армії першої чверті XVII ст.: постачання армії та оплата за службу. Платити війську Старовольський, як і Пальчовський, пропонує з упоминок, адже Польща щороку відправляє їх татарам і не отримує від них за те жодних послуг. Натомість, татари за ці гроші озброюються і знову грабують коронні землі. До упоминок слід додати один-два побори і цього, за словами Старовольського, має вистачити на військову кампанію проти татар. Слід відзначити, що це був занадто оптимістичний погляд на речі, адже автор не міг не знати, з якими труднощами королю доводилось випрошувати у шляхти податки на продовження Московської війни, та які проблеми останніми роками створювали конфедерації неоплаченого жовнірства.

Щоб Польща могла надійно закріпитись у Причорномор'ї, автор радить побудувати міста над Дніпром і Дністром і, за прикладом англійців, укріпити морський берег. Витрати на ці роботи Старовольський планував покрити за рахунок тих же упоминок, які слід було заплатити ремісникам за роботу. При цьому він передбачав можливість використання місцевого матеріалу для економії. В оптимістичному запалі автор навіть відмовився від мурів навколо містечок, вважаючи, що вистачить і валів. Села при новозбудованих містечках та самі містечка можна заселити, не чинячи ніяких витрат для казни, досить взяти кожного 20-го повнолітнього селянина з родиною і переселити у приміські села, а кожного 20-го ремісника з міст слід переселяти у замки. Щоб стимулювати переселення селян та дати можливість переселенцям налагодити господарство, їх слід на кілька років звільнити від податків. При цьому ремісників із пруських міст слід селити у

приморських містах, як людей звиклих до моря. До моря слід прокласти мережу каналів аби полегшити доставку товарів. Самі приморські міста пропонувалось використати для створення мережі міжнародної торгівлі та відібрати у турків монополію на торгівлю у Чорному морі. Про флот, який необхідний для морської торгівлі, Старовольський не згадав жодним словом.

Автор приділив багато уваги організації війська на нових територіях. На його думку, має бути сформовано два війська: постійне та допоміжне. Постійне має стояти на кордоні «на славу державі і воротам на пострах». Допоміжного ж війська має бути більше, ніж постійного. В часи небезпеки воно повинно приходити на допомогу основному, в мирний – працювати по господарству вдома. Щоб допоміжне військо завжди було у хорошій формі, воно мусило ставати до військовою огляду у визначений час. Такий огляд повинен відбуватись на св. Войцеха (23 квітня), а св. Мартина (11 листопада) військо повинно «виходити в поле» для військових вправ.

Особливо слід пильнувати дисципліну у війську, слідкувати, щоб воно не чинило шкод населенню, не розпускати його на стації. За задумом Старовольського, жовніри самі мали привозити собі харчування «на возах, як бувало у батьків».

Щоб заохотити шляхту до служби на прикордонні, слід було заборонити шляхтичам одружуватись до того часу, поки вони не пройдуть службу на кордоні. Свідченням такої служби мав бути спеціальний документ, виданий воєводою.

Таким чином, у Шимон Старовольський виклав план господарського освоєння Північного Причорномор'я, його заселення та способи оборони від татар. Порівнюючи цей твір з «Дискурсом» Пальчовського, фіксуємо кілька принципових відмінностей. По-перше, Пальчовський пропонував спосіб влаштувати стосунки з козацтвом на умовах співпраці, а Старовольський жодним словом не обмовився про низове козацтво, хоча запорожці могли прислужитись для колонізації Причорномор'я. По-друге, складається враження, що Старовольський не помічає Османської імперії за спиною

Кримського ханату, не припускаючи можливості опору польській колонізації з боку Бахчисараю та Стамбула. Письменник значно перебільшував можливості використання упоминок, адже хотів із цих грошей заплатити найманому війську за службу, ремісникам – за роботу та спробувати налагодити систему міжнародної торгівлі. Ще однією відмінністю творів Пальчовського та Старовольського є ідея обов'язкової служби шляхти на прикордонні. Насамкінець, про «знесення перекопський татар» як по про військову акцію, що потребує певної підготовки, витрат і може мати далекосяжні наслідки, взагалі не згадується. Основний акцент у творі зроблено на господарчий колонізації Причорномор'я та включенні цих територій у міжнародну торгівлю у чорноморському басейні.

Твори Пальчовського, Старовольського та Мічинського були спрямовані на сейм 1618 р., але на ньому, як і на попередніх, шляхта не змогла вирішити ані козацького питання, ані проблеми кордону. Сеймуюча шляхта не прислухалась до порад публіцистів і діяла перевіреними методами – прийняла чергову недієву конституцію, яка мала встановити «добрий порядок» для козаків. Насправді ж, як зазначає Я. Середика, ця конституція була написана, аби справити добре враження на посла султана, який прибув на сейм зі скаргою на козаків [269, s. 181].

Старовольський повернувся до «турецького» питання в історико-географічному описі Польського королівства «Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego» (1632 р.). Хоч «Polonia» задумувалась, як географічний нарис, автор вийшов далеко за межі власне географії і представив своїм читачам цікаві роздуми про устрій, політику та історію королівства. У тексті автор часто згадував про татарсько-турецьку небезпеку, якій протистоїть Варшава. Так, з першої сторінки твору, з листа автора до папи Урбана VIII, Старовольський визначає виняткове положення Польщі в Європі, користуючись концепцією польського передмур'я християнства, «тому ми (поляки) є так відомі, що постійно воюємо з варварськими народами не лише за свої вогнища, а й за цілий світ християнський» [96, s. 57]. Старовольський

охарактеризував геополітичне положення Речі Посполитої, як дуже небезпечне, адже вона «оточена ворогом з усіх сторін». До ворогів автор зарахував майже всіх сусідів Корони: татар, турків, Московське царство, Швецію та Німеччину [96, s. 42].

Даючи характеристики кожному історичному регіону Корони, Старовольський писав про Поділля, що воно славне своїми багатствами, яким можуть позаздрити Італія та Угорщина, а також постійними нападами татар. Міста на Поділлі добре обладнані проти ворога, а люди завжди готові до війни і «вірні Марсу» [96, s. 94-95]. Таку ж характеристику дає автор і мешканцям Київського воєводства. Населення ж міст Сяноцької землі змушене постійно покращувати оборонні споруди перед загрозою татарських нападів [96, s. 93]. Загалом, автор характеризує фортеці українських міст, як добрі та надійні. На нашу думку, це свідоме перебільшення Старовольського, адже автор, як особа, що орієнтувалась в сучасних йому внутрішніх і зовнішніх політичних подіях, не міг не знати, наскільки часто українська шляхта на сеймах просила відремонтувати прикордонні фортеці. Інша справа, що текст «Polonii» був виданий за кордоном і відразу був зорієнтований на іноземного читача, тому писати про обороноздатність своєї держави погано, перед тим заявивши, що ця держава обороняє все християнство від мусульман, не випадало.

Але автор все ж таки вказує на слабкі місця Корони. Таким місцем є військо. Військову слабкість Польщі Старовольський пов'язує з надмірними привілеями шляхті та її небажанням служити у війську. Натомість, письменник позитивно характеризує діяльність запорозьких козаків в обороні південно-східного кордону проти татарських нападів в той час, коли війська «на кордоні мало загонів стоїть на Русі на сторожі перед татарами» [96, s. 141]. Козаки, за Старовольським, йдуть на турків і татар, куди скаже король або за власною ініціативою, і не беруть за це гроші, компенсуючи власні витрати виключно з військових трофеїв. Автор пише, що в Київському воєводстві проявляється військовий дух, бо люди самі

збираються у війська і осідають на островах Дніпра, називаючи себе козаками. За старим звичаєм вони, ходять на татар пішо, або на турків – морем. Їх чисельність, за даними історика, досягає 40 тисяч у літній сезон. На зиму майже всі вони повертаються додому і лише маленька частинка залишається «стерегти острови від варварів» [96, s. 97]. Зазначимо, що інформація з приводу 40 тисяч козаків може відповідати дійсності, адже автор добре знав про ту кількість запорожців, яка прийшла під Хотин. Для Старовольського козацьке військо, у порівнянні з коронним та посполитим рушенням, до якого «ліниво йдуть шляхтичі», є прикладом дисципліни і порядку, бо «в обозах має дисципліну старих римлян, а мужністю і знанням військової справи жодній нації в світі не уступить» [96, s. 145]. Шляхта ж, коли дізнається про небезпеку, довго радиться на сеймиках, а потім, після оголошення рушення, повільно йде до місця збору [96, s. 144]. В такій оцінці якості посполитого рушення Старовольський не один. Критика рушення, як неефективного і навіть небезпечного для оборони держави, була дуже поширена. Автор навіть пропонував відсилати до козаків молодь з усієї країни, аби там вчитись «військовому мистецтву». Тоді б «жоден християнський монарх у світі не мав би такої сили» [96, s. 145]. Такі позитивні характеристики та високі оцінки бойових якостей запорожців, незважаючи на постійні козацькі повстання [175], які створювали багато клопоту державі, отримали логічне продовження у пропозиції офіційно використовувати низове козацтво в обороні кордону та можливій війні проти турків, яку автор вмістив у наступному творі «Discvrs o wojnie Tureckiej» (1633 р.).

В цій брошурі Старовольський спробував проаналізувати шанси Польщі на перемогу у війні з Османською імперією та виклав власні думки щодо підготовки до цієї війни. Старовольський наголошує на тому, що, незважаючи на постійну загрозу з півдня, Корона до війни не готова, хоча має для цього всі ресурси. За умов активної підготовки, турки, можливо, б «злякались і відійшли від війни» [93, s. A]. У підготовці до війни

Старовольський розраховував використати міжнародну обстановку. Він звернув увагу читачів на той факт, що турки не будуть починати війну з Польщею, доки не укладуть миру з персами. Зі свого боку, перси тільки й чекають, щоб султан ввів війська у Причорномор'я, а потім самі відразу вдарять з тилу [93, s. AV, A4V].

Що ж пропонує публіцист у контексті підготовки до війни з Туреччиною? Найперше, це зібрати «всіх разом», тобто, скликати посполите рушення та задіяти козаків-запорожців [93, s. A2V]. Останнє відзначимо особливо, адже в «Побудці або раді на знищення перекопських татар» Старовольський жодним словом не обмовився про запорожців. Зміна ставлення автора до «низового рицарства», скоріше за все, пов'язана з усвідомленням польською елітою боєздатності козацтва та їх користі у обороні держави, особливо після Хотинської битви. Неодмінною складовою успішної війни з турками Старовольський називає укріплену прикордонну лінію, але відразу ж вказує читачеві (можливо, це можна розцінювати як дорікання військовим урядникам) на відсутність належної кількості оборонних споруд на польсько-татарсько-турецькому кордоні. Автор ще раз наголошує на необхідності не просто побудувати замки, а й обжити (колонізувати) прикордонні степи [93, s. A3]. Старовольський не розуміє, чому Польща, маючи всі умови для успішної оборони, нічого для цього не робить. Адже, «...Дністер як добрий мур, і якщо захочемо, то можемо там за два місяці насипати вали і затримати поган... Аби ми так вчинили, то татари не нападали б на Поділля. Не знаю, в чому причина того, що ми не хочемо так зробити. Бо маємо і дерево, і каміння для будівництва замків, і людей для роботи. Єдине, чого не вистачає – бажання. Чому, коли наступає війна з турком, ніхто не хоче ставити замки?» [93, s. A3V]. На думку письменника, перш за все, необхідно збудувати замки на Дніпрі та в гирлі Дністра. Таке розташування замків матиме стратегічне значення, адже надасть Польщі ряд переваг у протистоянні з османами і татарами. По-перше, татари будуть змушені більше думати про захист, а не про напади на українські землі. По-

друге, ці замки дозволять контролювати, з одного боку, вихід до моря, а, з іншого, – замкнуть татар на півострові. Вихід до моря дасть можливість Речі Посполитій приєднатись до міжнародної торгівлі у чорноморському регіоні. Користь від таких фортець для оборони держави видається беззаперечною, але твердження про перспективу торгівлі на Чорному морі здається нам явним перебільшенням, адже море контролювали турки.

Говорячи про проблеми, пов'язані з формуванням війська, Старовольський відзначає кілька важливих, на його думку, моментів. По-перше, не потрібно наймати військо за кордоном, адже такий жовнір «не любить батьківщини, а турбується тільки про вигоду. Можемо мати власної піхоти скільки захочемо» [93, s. B2]. По-друге, слід добре спорядити військо. Тобто підготувати необхідну кількість харчів, худоби та возів, адже Корона вже мала гіркий досвід голодних армій. По-третє, потрібно щоб вальний сейм ухвалив мінімум шість військових податків для плати жовнірам. Всі ці заходи, а також уважне прочитання самої брошури зможуть, на думку автора, нівелювати переваги турецького війська у чисельності. Щоб остаточно переконати читача у силі польської зброї, Старовольський подає досить розмиту, але на той час вже «класичну» характеристику турецького війська: турецьке військо слабе, бо не вміє воювати пішки, тільки на конях; бо не може довгий час перебувати на полі; бо не веде військових дій взимку [93, s. B2].

Письменник був автором ще кількох творів антитурецького змісту. Коли Польща готувалась до можливої війни з Портою, Старовольський видав твір «Wyprawa u wyjazd Wojska, z Sułtana Amurata, Cesarza Tureckiego terazniejszego na Wojnę do Korony Polskiej» (1634 р.), в якому закликав християн до єдності та вихваляв військові здібності поляків [98].

Отже, Шимон Старовольським у своїх творах закликав читачів (шляхту) не бути пасивними спостерігачами наступу Османської імперії, пропонував способи протидії. Зокрема, колонізацію Північного

Причорномор'я та активне використання заропозького козацтва для оборони прикордоння.

1618 р. у Кракові невеличкий твір «Pobudka na expeditiā wojennā, Wielmożnego Pana, Jego Mci, P. Stanisława Hrabie na Wiśniczu Lubomirskiego, Sandomirskiego, Spiskiego, Dobroczyckiego etc. etc. Starost» із закликом до шляхти боротись проти турків видав Ян Францизціадес (Jan Francisciades) з Пільзна. Згідно з авторською ідеєю, лише любов до власної держави принесе успіх шляхті. На думку Я. Кучиньської, з тону твору можна припустити, що першопочатково це була промова перед якимсь зібранням шляхти про їх обов'язки [234, s. 78]. 1621 р. із закликом до шляхти приступити до боротьби виступив Мачей Солецький (Maciej Żołęcki/Solicki) «Pobudka abo napominanie wzbudzające żołnierza koronnego do potrzeby z Turkami» (1621 р.). Як і інші автори побудок, Солецький ідеалізував минулі часи і шукав приклади, гідні для наслідування сучасній шляхті. Для Солецького прикладом мудрого вождя є Ян Карол Ходкевич, який повинен перемогти ворога (турків). Від інших творів аналогічного змісту «Побудка» Солецького, на нашу думку, відрізняється меншою емоційністю та кращим підбором історичних аргументів. Автор зосередився не на голослівному вихвалянні польської зброї, а на прикладах, коли менші армії перемагали більших. Акцентування цих фактів не випадкове, адже на той час шляхта вже усвідомила, що зібрати військо більше від турецького не вдасться, тому слід було знайти історичні аналогії, що й зробив Солецький. Між іншими автор використав приклади Скандербєга, який, «не маючи рівної з турком сили, ні військового люду рівної кількості, часто брав щасливі тріумфи». Надихати військо на перемоги мали б і приклади вдалих битв поляків з турками. З посиланням на промову Кромера на похоронах Сигізмунда Августа, автор говорить, що турки вже знають силу і мужність поляків, адже 3 тисячі служилих поляків розбили в Німеччині 12 тисяч турків [88, s. A3V].

Ще одним автором, хто намагався своїми творами допомогти політикам і військовим реформувати військо та підготувати його до війни з

Османською імперією, був Гжегож Чарадзький (Grzegorz Czaradzki). В 1621 р. у Познані ним була видана брошура «Робудка na wojnę Turecką». Цей текст відрізняється від творів 1610-х рр. тим, що на час його написання вже справдилися найгірші прогнози публіцистів. Порта не дотрималась чергової мирної угоди, напади татар не припинились і Річ Посполита все-таки вступила у війну з Османською імперією. Те, про що в попередні десятиліття абстрактно писали публіцисти (Варшава не готова до війни з турками), тепер можна було стверджувати напевне, маючи гіркий досвід Цецорської битви. В цей час змінились геополітичні обставини. В Європі розпочалась перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна. Сусідні з Річчю Посполитою держави стали ареною дій для багатотисячних, добре вимуштруваних армій. Варшава такої не мала, як не мала і грошей, щоб її найняти. Тому на порядок денний суспільно-політичного життя знову виходить питання реформування війська, хоча б того, яке було.

Чарадзький закликає всіх єднатись у боротьбі з турками, адже «краще померти з честю, ніж потім звинувачувати один одного у лінощах». Поляки повинні захистити те, що їм передали предки, і віддати це своїм нащадкам. Враховуючи досвід попередніх воєн, письменник радить, готуючись до війни, зажди думати про три речі: постачання і амуніцію війська, людей та поради (керівництво). До війни слід ретельно готуватись: гроші – отримати з повинностей, худобу постачатиме війську місцеве населення. «Хто не дасть війську худоби – без меча його погубить» [35, s. V]. Особливо слід подбати, на думку автора, про дисципліну, бо «поганий жовнір більше заважає». Дисципліну необхідно підтримувати покараннями та спеціальним відбором жовнірів на службу.

Найцікавішою деталлю брошури Чарадзького, на нашу думку, є запропонований поділ військ на постійні та допоміжні частини. Постійні частини або *ordinarii* повинні існувати, як в мирний, так і у військовий час. У мирний час вони мають бути «окрасою вітчизни, а у військовий – порядунком» [35, s. BV]. Допоміжні ж частини – *subsidiarii* – повинні

формуватись лише на час війни. Їх обов'язок – допомога постійним військовим частинам. Вони також зобов'язані прикривати тили та фланги від несподіваної атаки ворога. Використовуючи сучасні терміни, Чарадзький пропонував поділити військо на регулярну та резервні частини, які мусять швидко мобілізуватись при необхідності.

Перед Хотинською битвою із закликом до лісовчиків приєднатись до боротьби з турками виступив вже згаданий нами М. Солецький (*Copia listu utrapionej Ojczyzny do rycarstwa lissowskiego.* – 1621). Автор покладав єдину надію на перемогу на лісовчиків, риторично запитуючи, чому вони боронять свободи в чужих країнах, а не хочуть боронити в своїй, чи «своя сорочка не ближче до тіла?» [87, s. A2-A2V].

«Хронологічний пік» антитурецької літератури в Речі Посполитій припав на переддень Хотинської битви та кілька років після неї. Причини цього зрозумілі. Після Цецорської битви в Польщі запанував майже панічний страх перед наступом ворога, що відобразилось у художніх творах. Натомість після перемоги під Хотиним настрої у суспільстві кардинально змінились. Заклики до остаточного розгрому Османської імперії, у слабкості якої автори навіть не сумнівались, почались ширитись з новою силою. Таким настроєм просякнтий анонімний твір, виданий у Познані 1622 р. «*Perspektiwa na upatrzenie sposobów woïowania kraïow nieprzyiacol Krzyza Swietego, y nawalenia snadnego tyranstwa poganskiego...*». Це – ще один із творів про Османську імперію, в якому інформація подається «з перших вуст». Автор називає себе колишнім турецьким в'язнем, який за роки полону «бачив багато способів як напасти і завоювати поган... Пишу, щоб побудити Польщу до тієї справи щоб сила і міць тієї семиголової бестії була повністю знищена і нанівець обернута, і наша Річ Посполита нестерпну славу здобула» [75, s. A]. Твір складається з двох частин: віршованої побудки до нападу на Османську імперію та прозової розповіді про особливості формування турецького та татарського війська.

У першій частині твору – віршованій побудці – автор намагається переконати читачів у тому, що Османська імперія не зможе витримати наступу об'єднаного християнського війська. На чолі цього війська обов'язково повинні стати поляки. «Славні в усіх народах. Ляхи, // Своєю мужність, стійкістю і чеснотами коронні сини. // Покажіть гарний приклад всіх чеснот християнських // Зупиніть пожежу від стріл поганських», – пише поет [75, s. BV].

Щоб переконати читачів у неодмінній перемозі, анонімний автор повторює популярну легенду про султана Мурада, якому астролог напророкував, що його імперія буде непереможною, доки не почне воювати з народом із півночі [75, s. B3V]. Під цим народом поляки розуміли себе.

Мабуть, найоригінальнішою рисою «Перспективи» є порівняння Османської імперії з семиголовою бестією з пророцтв Іоанна. «Святий Ян у одкровеннях написав, // Що бестію страшну колись бачив. // Вона мала сім голів і десять рогів на них, // Через неї силу турецьку завжди розуміли. // Бо сім голів – то сім родів турецьких цезарів, // Роги - то десять королівств силою підкорених», – пише поет [75, s. B3V].

Схожі мотиви (Османська імперія, як бестія з «Апокаліпсису», та передбачення астролога) автор також використав у прозовій частині твору. Побудка завершується традиційним заклик до переможної війни. «Постань, повстань з охотою обраний народе, // І вижени з Волох і Мультян непристойних бусурман, // Які людей у ваших країнах жорстоко вбивають, // На волості українські постійно нападають», – звертається до читачів автор [75, s. A2V].

Проаналізувавши віршовану частину побудки, зупинимось докладніше на прозовій частині твору, яка, на нашу думку, є цікавішою. Автор пропонує своїм читачам розповіді про татар, які збираються на війну. Чарадзький оповідає, як вони розбивають табір і здійснюють грабіжницькі походи, пояснює структуру їх війська. Джерелом інформації автору слугує власний досвід та «писання поважних авторів і розповіді багатьох людей, які ті краї

(*Османську імперію – В.П.*) добре знають». Говорячи про оборону кордону Речі Посполитої, автор з повагою відгукується про діяльність запорожців на Чорному морі, адже окрім козаків турки не відчують небезпеки ні від кого [75, s. C2V]. Низовці зображуються Чарадзьким, як справжні борці за віру, що готові загинути за християнство. Така характеристика запорожців відрізнялась від офіційного трактування їх діяльності Варшавою, але повністю відповідала «духові моменту», коли козаків на чолі із Сагайдачним вважали ледь не головними героями Хотинської війни.

Розмірковуючи про можливу війну християн з мусульманами, автор доходить висновку, що християни обов'язково переможуть. Він вбачає це у Біблії, зокрема у «Апокаліпсисі» Іоанна, який передбачає загибель семиголової бестії – Османської імперії – у трактуванні анонімного автора. Щоб досягти перемоги, автор радить християнському війську відразу напасти на Єгипет та арабські землі, з яких турки отримують більшість прибутку. Флоти християнських держав візмуть під контроль Середземне море і заблокують будь-які військові маневри ворога. Таким чином, Османська імперія неодмінно програє війну. Автор пропонує об'єднаному християнському війську два можливі шляхи наступу. Перший – на Анатолію. Письменник описує Анатолію, як територію не захищену військом, адже там немає небезпеки від ворога. Вона в основному заселена ремісниками та купцями, які не зможуть чинити опору наступаючому війську. Там багато християнських в'язнів і рабів, які обов'язково приєднаються до війська. Другий шлях наступу – через Дунай до слов'янських народів, які перебувають у залежності від турків. Автор застерігає від погоні за турками, які втікатимуть від війська до Константинополя, адже так завжди можна спійматись на військову хитрість, які дуже добре знають турки. Письменник радить стати табором у Сербії і дочекатись, доки до війська приєднаються всі балканські слов'яни та задунайські князівства, а не форсувати військові дії.

Таке військо повинно захопити Константинополь без жодних перешкод. Автор «Perspecetiwa», як і Хабельський в «Sposob rządu koronnego», говорить, що султанська столиця, на відміну від султанського палацу, слабо захищена (це може бути пряме запозичення з Хабельського). За планом автора, після захоплення османської столиці християни зможуть повернути собі Єрусалим. Таким чином, збудуться пророцтва священних книг, передбачення астрологів султану Мураду і Річ Посполита здобуде собі вічну славу.

То ж, можемо констатувати, що «Perspectiwa na uparzenie sposobów woіowania...» – ще один утопічний проект боротьби об'єднаного християнства з мусульманським світом, який виник на хвилі піднесення загальноєвропейських антитурецьких настроїв після перемоги польського війська під Хотиним. Від більшості творів такого ґатунку його різнить лише прагнення автора відшукати у Священному Письмі знаки майбутніх перемог християн.

Агітаційні можливості літератури використовували не лише професійні поети та письменники. Іноді до сили друкованого слова звертались і найвищі урядники, чийм безпосереднім обов'язком був захист Речі Посполитої. Через слово вони намагались вплинути на рішення, які приймає шляхта на сеймах, ще раз привернути увагу суспільства до актуальних проблем. Прикладом найвищого урядника, який звертався до пропагандистських можливостей літератури, є гетьман Станіслав Жулкевський. Так, 1618 р. вийшла друком анонімна брошура «Z Swazoriej Seneki Philozofa, y innych niektorych authorow zebrał żołnierz jeden w Obozie pod Tatarzyszczami z mężnych przykładów. Pobudkę do cnoty». Видавець листів Жулкевського А. Беловський (Aleksandr Bielowski) стверджує, що цей «екстракт» з античних авторів гетьман написав ще 1612 р. і розсилав у рукописному вигляді до війська, аби гідними наслідування прикладами підняти бойовий дух війська. За твердженням дослідника, текст був відомий історику в кількох рукописних варіантах [79, s. 458]. Особливістю, яка

вирізняє твір Жулкевського з-поміж інших побудок і на яку звертає увагу дослідниця польських поетичних побудок Я. Кучиньська, є відсутність безпосередньої згадки про Польщу і її проблеми. Проте текст був надзвичайно актуальним для свого часу. Приклад трьохсот спартанців, які протистоять численному ворогу, повинен був надихнути на боротьбу і польських жовнірів [234, s. 84].

Після Хотинської війни польські публіцисти і політики частіше і сміливіше почали говорити про використання запорожців для оборони південно-східного кордону. В трактаті «De bello Moscovitio» (1634 р.) до цього сюжету звернувся Юрій Немирич. Щоправда, головним чином письменника цікавили питання вдалої війни з Московським царством. Молодий автор (на час написання «Роздумів» Немиричу було всього 22 роки) звертає увагу, що у війнах Речі Посполитої можна використати «численні пограбовані юрби людей поблизу Дніпра і Буга, які терляче, наче ні до чого нездатні і безправні, переносять життя, пов'язане з розбійними нападами і спустошенням» [8, с. 139]. Нам видається, що в цьому конкретному випадку автор мав на увазі покозачений люд польсько-татарського прикордоння, але не відкидав і можливості співпраці з козацтвом, яке вже давно засвідчило свою боєздатність. «Придасться і козацька сила, що допомагає регулярному війську у боротьбі проти наскоків татар», – зазначає автор. На його думку, «це було б підтримкою не гіршої якості за вишколене військо («De bello Moscovitio» [8, с. 139]. Немирич пропонував розмістити ці «юрбиська» по провінціях в укріплених місцях. Міста, за Немиричем, повинні самі потурбуватись про власну оборону. Власне кажучи, це повинно створити постійну надійну систему оборони кордонів держави.

Польські урядники добре розуміли, що домовитись з татарами не вдасться, адже хан не зважає на мирні угоди і керується лише власними інтересами. Через це Немирич пропонував загітувати кримців до спільної боротьби з Московією. «Спонукає татар до такого союзу може тільки

майно тих мешканців (*населення Московського царства – В.П.*), багата здобич, здобич легка і незахищена, від ворогів не убезпечена», – пише автор. Підштовхував до союзу з татарами і спільний досвід війни проти московитів, і історія козацько-кримського союзу 1624-1628 рр. [120, с. 161-180]. Але автор відразу ж попереджає, що «звичай татарів майже нічим не відрізняється від турецького: пильнувати свою вигоду, коли дві сторони люто сваряться» [8, с. 148]. Це твердження можна трактувати як заклик бути дуже обережним у стосунках з ненадійним південним сусідом.

Відзиваючись на актуальні питання політичного життя, шляхта писала звернення до сеймів. 1643 р. був виданий анонімний «*Dyskurs szlachcica polskiego o niektórych punktach które się na terażniejszym traktują sejmie*». Автор звертав увагу на невирішеність питань оборони південно-східного кордону. За кращий спосіб оборони він вважав «осади» – колонізацію. За умов закладення таких колоній, «кочувати при кордоні поганин не буде, бо боятиметься удару з тилу» [40, s. B-BV]. Шляхта продовжувала нагадувати королям про їхню повинність – згідно *pacta conventa* вони повинні були збудувати на прикордонні фортеці. Автор слушно пропонував не концентрувати військо в одному місці, а розподілити його по кордону: 700 жовнірів залишити на Кодаку, 800 – пильнувати запорожців, 200 – направити до Кам'янця. Решту ж розставити в кількох місцях «проти швидкого ворога» – татар [40, s. C2V].

Ще одним твором, присвяченим турецькій загрозі, є «*Trąba wojenna na pobudkę do sławy mężnym bohaterom sauromatskim. Ku chetnieńey obronie Oyczyzny przeciwko nieprzyjacielowi koronnemu*» Станіслава Ольковського 1630 р. (Stanisław Olkowski). Як і його попередники, Ольковський зображує наслідки татарських нападів на українські землі. «Волинь, Поділля, руська і покутська сторони, земля перемишльська, // Підгірці і Белз спустошені. Замки, міста і фільварки знищені. // Не побачиш ніде в околицях цілого села, // А далі при кордоні все порожньо.// Все знищили своєю шаблею погани, такої шкоди вони нам завдали» [65, s. A4], – так в описі автора виглядає

Україна після татарського нападу. Але письменник переконаний у легкій перемозі польської зброї над «поганами» (*Mogli w rychle zatykać bluźniercom pańszczyki*), якщо шляхта зібереться у військо. Доказом того, що польські війська сильніші за татарські, і завжди були такими, є попередні перемоги відомих польських військових ватажків. «Сучасні приклади, що нам залишили Збараські і Струсі, // Княжата Вишневецькі з Лянцкоронськими, // Семашки, є свідками і Роженські», – пише Ольковський [65, s. A3V]. Слід відзначити, що «пантеон» переможців татар у Ольковського класичний для першої половини XVII ст., але він вводить до нього нового персонажа – коронного регіментара українських військ Стефана Хмелецького (Stefan Chmielieski). «Потрібно пригадати тут і справи Хмелецького // У справах війни чоловіка дуже поважного, // Який для слави працював. // Як вдячний син Корони, здоров'я не жалів», – характеризує Хмелецького поет [65, s. A3V]. Згадка про регіментара свідчить про те, що Ольковський стежив за ситуацією на польсько-татарському кордоні, адже Стефан Хмелецький був одним із героїв «прикордонної війни» 1620-х рр.

Із затуханням польсько-турецького конфлікту антитурецька література стала з'являтися в обігу все рідше. Так, 1637 р. Валеріан Пьонтковський (Walerian Piątkowski) видав вірш «Otucha na pogany wszystkim potentatom Chrześcijańskiin». Автор вирішив відмовитись від закликів до шляхти і присвятив вірша всім європейським монархам. З-поміж адресатів автора були імператор Священної Римської імперії Фердинанд III, польський король Владислав IV, московський князь Федір Михайлович, іспанський король Філіп IV та венеціанський сенат. Пьонтковський вважав, що настав найкращий момент для спільного удару по спільному ворогу. Вигідну зовнішньополітичну кон'юнктуру забезпечили, з одного боку, перси, які вели вдалі війни з османами, а, з іншого, – антитурецькі повстання у дунайських князівствах. Кожному зі своїх адресатів автор намагався пояснити користь від вступу у війну з Османською імперією та чітко визначав, що той повинен робити. Так, Фердинанд повинен відразу відправити свої війська на

Константинополь. Дорогою до султанської столиці його підтримають інші християнські володарі. Автор закликає польського короля «в ім'я Боже розпустити Орлу крила, // Від яких відразу впадуть поганські пси» [76, s. A4V]. Авторіві очевидна користь для Польщі від перемоги над турками і татарами: «турки хитро почали з того королівства // Збирати постійним грабунком податки // Мало того, ще й татари // Часто почали вислати в Польщу за дарами // Брили, налили, пустошили твої Подільські краї» [76, s. A4V]. Філіпу IV поет пропонував вислати у Північну Африку іспанські війська, де завоювати Єгипет і Туніс. Венеціанську державу, одну з найпотужніших морських країн Європи і зятятого ворога Османської імперії, Пьонтковський хотів спокусити можливістю контролю над омріяними Далматією та Грецією. «Не жалійте ні життя, ні грошей витрати, // Можливо це навіть достатки зубожить, // Але вас скоро це може винагородити, // Коли вам у Далмації і Греції ніхто // Заважати не буде», – пише Пьонтковський [76, s. B2].

Характерною рисою такого роду творів є заклик до шведів і московитів спільно боротися з турками. Водночас у польській політичній літературі дуже поширеним було уявлення про ці держави, як про ворогів Польської Корони. Окрім геополітичних конфліктів, боротьби за Прибалтику зі Швецією та територіальні претензії до Московського царства, ці держави вважались не повністю християнськими, адже Швеція була протестантською, а Московія – православною. Яскравим прикладом такого подвійного ставлення польських публіцистів до своїх сусідів – є «Otucha na roganu», в якій автор звертається до Московського царя, як до правдивого християнського володаря.

Прикметною рисою, що відрізняє твір Пьонтковського, – є позитивне ставлення автора до запорозьких козаків та розрахунок на них у боротьбі проти Османської імперії. Пьонтковський визнав, що козаки завдають значних втрат туркам і татарам та прагнув використати це («Шкодять їх

(туркам – В.П.) насправді вторгнення Козаків, // рицарських юнаків, на море» [76, s. A4V]), плануючи посилити польське військо запорожцями.

Дивує, і це відзначав Ю. Новак-Длужевський, майже повна відсутність *okolicznościowych* текстів у часи королівської пропаганди планів війни з Османською імперією 1644-1646 рр. [244, s. 72-73]. З тих часів до нас дійшов лише один короткий анонімний сатиричний текст «Zaciąg powu za objęciem buławu nowego hetmana», який дослідник повністю наводить у своїй монографії та «Głos wołającej Ojczyzny. Projekt wydany na publicum, gdy król Władysław IV z Wenetami alians uczynił podnieść wojnę na Turczynu a nie dołożyła się w tym Rzeczpospolita» [244, s. 74, 77] із закликами відмовитись від планованої війни.

З часу підготовки та сеймових дебатів над проектами короля походить документ, який зажив слави цікавої пам'ятки політичної думки 1640-х рр., – «Дискурс про знесення кримських татар і лігу з Москвою» гетьмана Ст. Конєцпольського. Достеменно не відомо, коли саме був написаний «Дискурс». За версією польського історика Вл. Томкевича, твір був написаний гетьманом 1636 р., але поданий королю до розгляду значно пізніше – взимку 1644 – навесні 1645 рр. [286, s. 150]. Цього датуванні дотримується і В. Брехуненко [118]. Натомість, польський дослідник В. Маєвський вважає, що «Дискурс» постав на переломі 1644-1645 рр., найвірогідніше у листопаді – грудні 1645 р. [237, s. 271-272, 278-280]. У «Дискурсі» гетьман пропонує поглянути на безпеку Північного Причорномор'я і, відповідно, убезпечення південно-східних кордонів Речі Посполитої від татарської агресії по-новому. Конєцпольський не говорить про необхідність зібрати величезні армії та знищити ханат, не складає утопічних планів загальноєвропейської військової коаліції, натомість, пропонує укласти угоду з Москвою і колонізувати Таврику. Заклик колонізації Причорномор'я – не новий, але у такий формі, яку пропонує Конєцпольський, він з'являється чи не вперше. Виглядає на те, що лише на

трьох сторінках тексту гетьман виклав результати власних багаторічних спостережень за геополітичною ситуацією в регіоні.

Автор пропонує віддати Таврику для «осадження» Москві, яка «за своїм звичаєм запровадить колонії» [57, s. 302]. У такий спосіб гетьман намагається відвернути можливу війну з Османською імперією від території Речі Посполитої, адже, якби Крим отримала Польща, війна відбувалась би на її території. Поділивши таким чином Причорномор'я, гетьман планував приєднати до Корони придунайські князівства. Після таких здобутків «вітчизна наша була би безпечна і вільна від неприятеля і контрибуцій» [57, s. 302], а кордони Корони були б надійно захищені Дунаєм.

Проте гетьман розумів, що стосунки Варшави і Москви дуже далекі від гармонійних, а постійні війни між двома монархіями заважають їх налагодити. Тому Конецпольський не безпідставно остерігався, що перехід Криму до сфери вливу Московського царства у майбутньому спричинить «відривання» від Корони козаків, а «потім і всієї Русі». Щоб уникнути такого розвитку подій, слід укласти династичний шлюб між королевичем Яном Казимиром та представницею московської правлячої династії. Натомість, коли з'ясувалось, що Ян Казимир планував вступити до монастиря, гетьман змінив кандидатуру на Кароля Фердинанда [257, s. 414].

Характеризуючи «Дискурс про знищення татар...», Л. Подгородецький писав: «На той час то була надзвичайно смілива програма, яка свідчила про далекоглядність гетьмана, який вміє реально дивитись у майбутнє. Не тимчасовий антитатарський союз, але тривале перемир'я ціною відмови від здобутків на кресах – це головна думка Конецпольського» [257, s. 413]. І ця думка була результатом детального аналізу зовнішньополітичної ситуації, в якій опинилась Польща в 1630-1640-х рр. З іншого боку, плани військово-політичного союзу Москви і Варшави мали довгу історію, а «Дискурс» Конецпольського був продовженням проектів об'єднання двох держав, які виникли ще за часів Івана IV Грозного, і з того часу особливо активно обговорювались у часи безкоролівств в обох державах [167].

Натомість, в пропозиції гетьмана «віддати на відкуп» Московії Таврику, Приазов'я та донсько-волзько-яїцький терен В. Брехуненко вбачає відсутність геополітичних інтересів еліти польсько-литовської держави в цьому регіоні [121, с. 130]. На нашу думку, відмова гетьмана від колонізації Північного Причорномор'я свідчить або про небажання Варшави робити це, або ж про усвідомлення нездатності здійснити такий сміливий геополітичний проект.

Специфічною групою друкованої продукції, за допомогою якої поширювалась інформація, зокрема про ситуацію на кордоні, та яка мала виконувала функцію інструмента пропаганди у шляхетському середовищі, була тогочасна польська преса. Коротко зупинимось на огляді польських «газет», в яких йшла мова про турецьку і татарську небезпеку. Відразу зазначимо, що основою для нашого огляду стали дослідження з історії польської ульотної преси К. Завадзького та Я. Пірожинського [299; 255]. Ми скористаємось визначенням ульотної преси, яке запропонував Конрад Завадський. Це – написаний прозою або віршем невеликий за об'ємом друк, в якому йдеться про одну або кілька актуальних новин з держави або закордону, переважно політичного, релігійного або сенсаційного змісту, виданий після важливих або незвичних подій і який може збудити подальший інтерес читача. Важливою характерною рисою ульотної преси дослідник називає її пропагандистську функцію [299, s. 21].

Події Хотинської війни були широко відбиті у тогочасній пресі. Першою була «газета» Франциска Цезаря «*Poseł z Wołoch z Obozu Polskiego Roku 1621*». Наступною публікацією на тему війни був діаріуш Прокопа Збігнєвського «*Adversaria Abo Terminata sprawy Woienney, która się toczyła w Wołoskiej Ziemi z Tureckim Cesarzem*». Власну реляцію про Хотинську війну видав і Ян Остророг. «Газети» мали тенденційний характер, що повністю зрозуміло з огляду на важливість події для всієї Європи. Але, одночасно з глорифікацією Речі Посполитої, в ульотках зустрічались антипольські та антипапські закиди.

Іншою темою ульотних газет були перемоги польського війська над татарами. Так, перемога під Мартиновим 20 червня 1624 р., яка в сучасній історіографії вважається однією з найкращих операцій польського війська в першій половині XVII ст., отримала значний розголос у тогочасній пресі. Реляції про перемогу користувалась великим попитом, про що свідчить шість перевидань: перші три рази під назвою «Pogrom Tatarski albo Relatia krotka zwyciestwa nad Tatarami przez [...] P. Hetmana Polnego Koronnego dnia 20 Miesiaca Czerwca w Roku 1624...», два рази – з незначними змінами невідомий друкар та останнього разу газета отримала назву «Diaryusz Prawdziwy Zwyciestwa Nad Tatarami Otrzymanego Roku 1624...» [299, s. 86]. Наступна велика перемога польського війська над татарами також стала темою для газети-реляції «Relacya Prawdziwa Pogromu Pogaństwa Pod Białą Cerkwią Roku 1626 dnia 7 Octobra...», видрукованої у Львові.

То ж, можемо стверджувати, що проблеми польсько-турецько-татарських стосунків були добре представлені в політичному дискурсі першої половини XVII ст. Аналізуючи публіцистичні тексти цього періоду, можна помітити «пік» популярності такої літератури – 1610-1623 рр. Це, насамперед, пов'язано з міжнародним становищем Речі Посполитої, загостренням польсько-турецьких стосунків, яке призвело до Хотинської війни. Починаючи від середини 1620-х рр., обсяг антитурецької літератури поступово зменшується, що відповідає актуальному стану стосунків Варшави і Константинополя. Найпопулярнішим мотивом антитурецької літератури першої половини XVII ст. був заклик до польської шляхти розпочати війну з Османською імперією, в переможному завершенні якої автори закликів не сумнівались. Одночасно в політичній публіцистиці були присутні й аналітичні тексти, але їх кількість була значно меншою, у порівнянні із побудками та закликами до війни. Особливістю антитурецького політико-публіцистичного дискурсу першої половини XVII ст., у порівнянні з попереднім етапом, були часті заклики активнішого

використання українського козацтва для оборони південно-східних кордонів Речі Посполитої.

III.II. «Турецьке» питання на сеймах і сеймиках першої половини XVII ст.

В перші роки XVII ст. кількість татарських нападів на українські землі, а значить і збитки від них значно зменшились. Історики пов'язують це з тим, що Річ Посполита й Османська імперія змогли знайти спільну мову у питаннях Дунайських князівств і султан почав стримувати хана. Дослідники фіксують значно менше повідомлень про татарські рейди на українські землі. За спостереженнями М. Горн, у період з 1600 до 1605 р. немає однозначних тверджень про татарські напади [220, s. 6.]. Але відсутність достовірних даних про них не дає нам підстав однозначно стверджувати, що таких не було. 1600 р. галицька шляхта ухвалила на сеймику податки на оборону і просила, аби вони були витрачені саме на оборону кордону [16, s. 15]. Посольські інструкції з початку століття дають досить одноманітний матеріал до вирішення питань оборони від татарсько-турецьких нападів та протидії їм: утримувати мир з татарами і турками; стримувати козаків; збудувати на прикордонні нові фортеці та відремонтувати старі тощо. Але навіть поміж одноманітного матеріалу зустрічаються цікаві думки. Так, в посольських інструкціях від шредзького сеймику зазначено, що Польща має мир з татарами, «поки їх голод не погнав їх на нас» [18a, s. 251]. Аналогічне твердження зустрічаємо в інструкціях того ж сеймику через чотири роки [18a, s. 269]. Таке пояснення шляхтою природи татарської агресії не лише як інструменту політичного тиску Порти та Бахчисараю на Корону, а суто життєвої необхідності напівкочового населення ханату, для якого грабунок часто був єдиною можливістю вижити, цікаве саме по собі. Але навіть такі непересічні заяви не змінюють суті проблеми – кордон слід було боронити, а шляхта не могла вирішити, як це робити краще та ефективніше.

Поступово проблема безпеки з півдня знову набирає актуальності. У легаціях на передсеймові сеймики 1605 р. король досить туманно висловився про оборону кордону. Говорячи про зовнішні проблеми, він згадував про татарські упоминки і про необхідність шукати гроші, щоб виплатити їх [277, s. 47]. Показово, що король просив у шляхти грошей, щоб черговий раз відкупитись від татар, а не на те, щоб найняти військо чи відремонтувати прикордонні фортеці. В тон королівській інструкції частина сеймиків проігнорувала проблему кордону. Шляхта черговий раз нагадала королю, що він не виконав своїх обіцянок і не побудував на Задніпрів'ї фортеці, не дбає про поточну оборону. Зовнішніх проблем белзька шляхта не бачила, адже Річ Посполита мала мирні угоди з усіма сусідами. Від татар уже черговий раз пропонували відкупитись упоминками [277, s. 53, 56, 59]

Активність шляхти у питанні безпеки зростає, починаючи з 1606 р. З цього часу листування короля з воєводськими сеймиками наповнюється постійними згадками про татарську безпеку, убезпечення кордону, необхідність бути готовими захищати державу тощо. В свою чергу, король у легації на посеймовий сеймик Краківського воєводства у Прошовіцах 3 червня 1606 р. вказував, що готовий побудувати замки на кордоні за свої кошти [17, s. 288]. Але, читаючи цю легацію, виникає враження, що розмовами про безпеку рідної землі, про допомогу «українським братам» король намагався відвернути увагу шляхти від рокошу, що вже набрав обертів.

Але шляхта все ж таки відгукнувшись на заклики короля впорядкувати південно-східний кордон. Багато уваги обороні приділено у інструкції Познанського воєводства від 9 лютого 1606 р. Окрім традиційних вимог – якнайшвидше укласти мирну угоду з Османською імперією та обов'язково сплатити татарам упоминки – посли вимагали негайної побудови замків на кордоні, обов'язкового квартирування кавалерійських жовнірів на Україні. Цікавою є ідея (пункт 23) передачі до казни на оборонні витрати щорічних виплат Короні від Бранденбургу та щорічних виплат, які польський клір

відсилає до Ватикану [18a, s. 275]. Аналогічні заклики про перенаправлення коштів щорічного податку Ватикану на оборону держави довгий час перебували у сфері політичної публіцистики, обговорювались на сторінках численних брошур, присвячених татарсько-турецькій загрозі. Перехід цих ідей до площини політичної практики можна розглядати, як приклад впливу публіцистики на сферу політики.

7 липня 1606 р. шляхетське коло Львова запропонувало на наступному сеймі прийняти новий податок на оборону і разом стати проти ворога Святого Хреста. За три тижні у люді Руського воєводства послам було наказано радитись з королем та представниками інших воєводств про забезпечення Речі Посполитої [16, s. 116, 117]. З початком рокошу Зебжидовського українська шляхта, розуміючи, що у короля з'явилися більш нагальні справи, все більше переймається проблемою оборони кордонів власних воєводств. За спостереженнями К. Мазура, в цей час київська і волинська шляхта найчастіше звертається до короля з проханням навести лад у війську та забезпечити прикордонні території від татарських набігів. Прибувши під Сандомир до табору рокошан, київська та волинська шляхта уклали власні артикули, в яких, перш за все, звернули увагу на необхідність відновлення системи оборони південно-східних кресів, а вже потім висунули свої вимоги до монарха [239, s. 296].

На думку української шляхти, сейм 1607 р. мав би приділити більше уваги питанням оборони. На такі накази часто натрапляємо в інструкція повітових сеймиків. Так, в люді галицького сеймику та інструкції послам повторюються пункти про призначення нового податку для порятунку вітчизни як від рокошан, так і від зовнішнього ворога [16, s. 20-21]. Посли вишенського сеймику звертали увагу, що на час внутрішніх негараздів у державі ворота для зовнішнього ворога залишаються відкритими, і просили короля відправити військо на оборону Руського воєводства [15, s. 122]. Звертала увагу на часті напади татар на українські землі і волинська шляхта [1, с. 83]. Побоювання української шляхти щодо незахищеності перед

новими нападами виявились не марними. Наприкінці 1607 р. на львівський повіт, незважаючи на мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією, напали татарські чамбули.

З початком Московської кампанії Сигізмунда III основна увага шляхти була прикута до подій у Московії. Значна кількість шляхти з українських земель взяла активну участь у «Димитріадах». До польського війська подалась і значна кількість українських козаків, які в очах короля, султана і хана були основним каталізатором польсько-турецького конфлікту. Як наслідок, кількість татарських рейдів у 1608-1610 рр. значно зменшилась і проблема оборони південно-східного кордону не стояла так гостро. Але це зовсім не означає, що небезпека зникла. Про неї постійно пам'ятали. Так, шляхтичі Лівської землі у своїх інструкціях на сейми 1604 та 1608 рр. ще раз акцентували увагу на врегулюванні сталої системи оборони. Паралельно лівська шляхта виступала проти кварцяного війська і особливо проти збільшення його кількості [278, s. 32]. Згідно ухвали шредзького сеймику 19 вересня 1609 р., усі гроші на кварцяне військо слід витратити виключно на оборону України [18а, s. 394]. Того ж року краківська шляхта просила видати гроші люблінському та кам'янецькому старостам, щоб вони змогли найняти піхоту для захисту від татар [17, s. 331].

Ситуація почала стрімко погіршуватись починаючи з 1612 р., коли козаки повернулися додому з Московії. Вони відновили свої напади на Крим, а татари не втрачали жодної можливості напасти у відповідь. Небезпека з півдня, а разом з нею і оборона кордону, знову вийшла на перший план з-поміж проблем місцевої шляхти. Про наслідки татарських нападів можна судити з того, що у 1613 р. і руська, і галицька шляхта просила короля звільнити їх від податків у зв'язку з розореннями від татар. Волинська шляхта навіть направила до короля спеціальне посольство, яке мало пояснити монарху масштаби збитків [239, s. 288, 198]. Руська шляхта пропонувала скликати посполите рушення виключно для захисту кордону [15, s. 137]. Малопольська та Великопольська шляхта в один голос закликали

учасників вального сейму «протидіяти турецький хитрості» та знайти спосіб убезпечити державу від всіх небезпек [17, s. 343-344; 18a, s. 415]. Тема татарсько-турецької небезпеки не зникала з королівських легацій і наступного року, зокрема була зафіксована в легації до шредзького сеймику.

Докладніше про можливі оборонні заходи виказалась руська шляхта в інструкції від 19 січня 1615 р. У відповідь на королівські легації, в яких монарх звернув увагу на незахищеність кордону, шляхта просила короля захистити їх від небезпеки. Для цього було запропоновано радитись з іншими воєводствами про дієву оборону кордону; привести до порядку козаків, яких шляхта вважала провокаторами татарських нападів; самим татарам обов'язково заплатити упоминки; відремонтувати кам'янецький замок. Особливо руська шляхта просила, щоб були відремонтовані прикордонні фортеці, що стоять на татарських шляхах [15, s. 144-149]. Про посилення безпеки львівського замку короля особисто просив гетьман Жулкевський у листі від травня 1614 р. [79, s. 524]. На сеймиках 1615 р. решта шляхти Речі Посполитої, на відміну від шляхти українських земель, майже не звернула уваги на королівські легації. Так, литовська шляхта заявила, що король лише хоче замаскувати прагнення зібрати гроші на продовження московської війни, а найкращою обороною для Речі Посполитої буде навести порядок в середині держави [246, s. 48]. Незважаючи на активну прокоролівську агітацію канцлера Фелікса Криського, коронна шляхта теж не підтримала короля. Яскравим прикладом ставлення коронної шляхти до татарської загрози є посольська інструкція сеймику Познанського та Калішського воєводств на сейм 1615 р. Незважаючи на те, що у легації на сеймик король і гнездинський арцибіскуп у промові на цьому ж сеймику наголошували на татарській небезпеці (король писав, що «стан речей нас переконав, що і на наступне літо будемо мати з турками і татарами клопіт»), шляхта дійшла до питань татарської небезпеки лише у 29, 30 та 33 пунктах інструкції, обмежившись виключно постулюванням заборони починати війну проти турків і татар [18a, s. 445,

454]. З іншого боку, пишучи на сеймики, король не пропонував нічого конструктивного, а обмежувався лише «туманними» попередженнями та загальними побажаннями.

Скликаючи сеймики наступного року, король знову акцентував увагу на проблемах оборони. Він бажав, аби сеймики розробили дієвий план захисту Речі Посполитої [246, s. 132]. Цього разу шляхта прислухалась до побажань короля. Передсеймові сеймики 1616 р. звернули на проблеми оборони значно більше уваги, ніж сеймики переднього року, можливо, тому, що в пам'яті був свіжий напад орди. Загалом, план заходів, що пропонували повітові сеймики, був наступний: щоб захистити кордон, слід розмістити на Україні жовнірів; на допомогу їм віддати реєстрове козацтво; в майбутньому осадити українні замки. Щоб запобігти новим нападам, слід відіслати татарам упоминки, а до Константинополя відправити посла. Особливою активністю вирізнялась шляхта українських воєводств [15, s. 152]. Активну позицію зайняла і шляхта краківського воєводства. Окрім вище перерахованих постулатів послы повинні були домагатись на сеймі, аби кварта витрачалась лише на оборону Корони. Вони мусили вияснити, куди поділась кварта, зібрана в Україні минулого року [17, s. 356]. Незахищеність південно-східного кордону держави до певної міри була одним із факторів, що підштовхував шляхту прикордонних воєводств Речі Посполитої, і не лише українських, а й етнічно польських (особливо Малопольських та частково Червоної Русі) до створення повітових військових формувань. Саме для оборони від можливих татарських нападів було здійснено «затягнення» повітових жовнірів у 1613-1619 рр. В 1610-х рр. українська шляхта робила «ставку» на коронне війська, натомість малопольська та хелмська шляхта продовжувала пропагувати створення повітового війська, про що й писали в інструкціях на сейм. Але під тиском короля та найвищих урядників, «бунтівні» сеймики були змушені передати гроші, вже зібрані на повітові війська, підскарбію і перепідпорядкувати частково набрані війська гетьману [235, s. 43, 48]. Прикладом того, як шляхта власними силами прагнула

захистити кордон, є дії сандомирської шляхти на оказованнях 1616 р. Тоді шляхетське зібрання призначило спеціальні податки, щоб найняти повітових жовнірів. Для війська було вибрано три ротмістра. Кожен з них отримав у підпорядкування по сто вершників і мав обороняти південно-східний кордон Речі Посполитої від татар і турків. У випадку відсутності небезпеки війську було дозволено йти до Москви і продовжити службу під керівництвом королевича Владислава [290, s. 161].

Після підписання Бушевської угоди між Річчю Посполитою і Османською імперією у вересні 1617 р. напруга у стосунках Варшави та Константинополя тимчасово спала [129, с. 358-359], але українська шляхта не переставала просити короля про допомогу в обороні власних земель від татар. Так, перше, що просила київська шляхта у короля через власних послів на сеймі – вирішити проблему татарської і турецької небезпеки. Для цього, на її думку, потрібно скликати посполите рушення на чолі з королем, укласти мирний договір з султаном, заплатити татарам упоминки. Шляхтичі також просили знищити козаків, як головних винуватців і провокаторів татарських нападів на українські землі. Шляхта радила королю не вести війну на два фронти (з Московським царством та проти татар) і укласти мир з однією зі сторін [1, с. 118-119]. 2 січня 1618 р. руська шляхта просила допомоги з трибуни вишенського сеймику, а 17 серпня сяноцька шляхта повторила це ж прохання. Шляхтичі жалілись, що «змушені втікати зі своєї землі, щоб врятуватись від наступаючих поган». Також послі мали звернути увагу короля і гетьмана на незадовільний стан сяноцького замку, який «повинен захищати у боротьбі від татар і має лише сімох людей» [15, s. 164, 171].

Із загостренням стосунків із південними сусідами і краківська шляхта почала приділяти значно більше уваги проблемам південно-східного кордону. На передсеймовому сеймику 2 січня 1618 р. вона зобов'язала своїх послів радитись із воєводами про оборону. На випадок крайньої потреби було дозволено провести превентивний напад польського війська на

татарські орди, але лише, якщо турки будуть зайняті війною з Персією і не зможуть напасти у відповідь. Паралельно шляхта вимагала виплатити упоминки татарам та тримати свого постійного представника у Константинополі. Для покращення обороноздатності держави краківська шляхта вимагала, щоб ротмістри не виходили з прикордонних територій, привели до бойової готовності повітове військо, а старости якнайкраще уфортифікували Кам'янець-Подільський [17, s. 374]. Через півроку, в серпні 1618 р., краківський воєводський сеймик прийняв спеціальну ухвалу, в якій наказував шляхті провести оказування та підготуватись до оборони.

У передчутті турецької небезпеки чи не найцікавіше відбувався сеймик у Шредзі 2 січня 1618 р. До його початку король прислав познанський шляхті листа-легацію, в якому виклав найбільш актуальні, на його думку, проблеми Речі Посполитої та попросив поради у їх вирішенні. До цих проблем належала і незахищеність кордону, на якому «татари без труда знищили Україну і відкрили туркам ворота до Польщі [19, s. 15-21]. Король повідомляв шляхту про умови нової польсько-турецької угоди⁷ та звертав увагу на вимогу султана знищити ряд прикордонних фортець. Жигмунд III просив шляхту обміркувати, як «Річ Посполиту звільнити від небезпек, що її оточують з усіх сторін». Окрім посла від короля на сеймик прибули й сенатори Вавжинець Гембіцький (гнєзненський арцибіскуп), Анджей Опалінський (познанський біскуп) та Анджей Пежхлінський (ставишенський староста), які у своїх виступах повинні були детально роз'яснити шляхті, що від неї хотів король.

Безперечно, найцікавішим був виступ гнєзднинського арцибіскупа Вавжинця Гембіцького [19, s. 31-40]. Сенатор розпочав його з аналізу зовнішньополітичної ситуації, в який опинилась Річ Посполита. Він підтвердив думку монарха, що держава оточена ворогами, головні з яких Османська імперія та Кримський ханат. З огляду на це, Гембіцький у своїй

⁷ Докл. про угоду див. [155, с. 25-27], текст угоди [225, р. 249-253].

промові приділив значну роль проблемі зміцнення південно-східного кордону. Сенатор наголосив, що система оборони – недієва. Посполите рушення не зможе справитись з татарами, адже воно збирається не відразу і далеко від кордону, а поточна оборона розосереджена по стаціях, а не на шляхах татарських нападів, і не встигає за швидкими татарами.

На його думку, змінити ситуацію на краще можна кількома способами. По-перше, сенатор радить, аби шляхта на сеймі прийняла конституцію, яка б забороняла кварцяному війську розходитись на лежі, а лише перебувати в обозі. Це дозволило б оперативніше реагувати на татарські напади та швидше організовувати війська для захисту, адже, перебуваючи разом, вони створюватимуть більшу силу. Але основною і найбільш цікавою ідеєю виступу Гембіцького була колонізації південних степів. Прикладом для такої колонізації, на думку арцибіскупа, можуть слугувати військові поселення римських легіонерів, які виконували окрім суто військових функцій, ще й важливу господарську місію, включали прикордонні землі у систему господарювання, тим самим надійніше прив'язували периферію держави до її центру. Для досягнення мети слід створювати села і містечка, а на місцях татарських переправ будувати замки. Такі колонії повинні створювати жовніри на місцях, які вкаже гетьман. Вони мусять заселятись жовнірами, реєстровим козацтвом та добровольцями. Але, наголошував сенатор, колонії повинні бути створені саме на тих місцях, де часто проходять татари, тільки тоді це може прислужитись справі оборони держави.

Щоб не виникло майнових конфліктів, спеціально створена комісія повинна перевірити документи на прикордонну землю у її власників. Якщо їх не виявиться, земля буде використана в оборонних цілях. Слід відзначити, що ідея створення такої комісії – тонкий дипломатичний хід. З одного боку, земельні відносини на південному прикордонні не були добре впорядкованими і, при бажанні, вилучити їх на користь держави не складало великої проблеми. А, з іншого боку, потужні українські землевласники не мали своїх земель безпосередньо на прикордонні. Їх основні володіння були

на території Волинського та Київського воєводств [239, s. 138-139] і не створювали опозиції, можливо, вони навіть сприяли б оформленню такої «буферної зони» між небезпечними татарськими кочовищами та власними володіннями.

Сейм міг зобов'язати Волинське, Подільське та Руське воєводства створити такі поселення. Ці ж воєводства мали б постачати прикордонні містечка продуктами за чітко встановленими цінами та у встановлені строки. Окрім оборонних функцій, такі поселення, за задумом сенатора Гембіцького, повинні ще виконувати функції школи (кампусу) для шляхетської молоді.

Важко однозначно стверджувати, що промова сенатора вплинула на перебіг сеймику, але Гембіцькому вдалося привернути увагу шляхти до проблеми оборони держави від татар і турків. У посольській інструкції на вальний сейм 1618 р. перші три пункти були присвячені саме цим питанням [19, s. 46]. Шляхетські послы на сеймі повинні були домагатися створення окремої казни на випадок війни з Османською імперією, виплати упоминок татарам та боргу козакам. Все це, на їх думку, мало б зробити прикордонні території безпечнішими.

«Татарсько-турецька» риторика у королівському листуванні з воєводськими сеймиками тривала і надалі. У легації на надзвичайний сеймик Познанського і Калішського воєводств 30 липня 1618 р. король писав, що «незважаючи на трактат, погани великим військом під кордон наступають... Не варто говорити, в якому становищі перебуває наша вітчизна від того ворога, який хитрістю під приводом знищення козаків підійшов до кордону» [19, s. 53-54]. Але прагнення захистити державу від татар на цьому вичерпується. Далі король майже виключно говорить про потребу призначити нові податки на війну з Московським царством для допомоги королевичу Владиславу. Доказом того, що шляхта черговий раз легковажила татарською небезпекою, на нашу думку, є ухвала цього ж сеймику, в якій жодним словом не згадуються татари, а податки, на які погодиласть місцева

шляхта, повністю відповідають проханням короля і були призначені виключно для війни у Московії.

Надія на мирне співіснування двох сусідів остаточно зникла після поразки військ гетьмана Жулкевського від татар під Орином у вересні 1618 р. Коли стало зрозуміло, що війни не оминуть, в інструкції на наступний сейм від 11 грудня 1618 р. шляхта Краківського воєводства запропонувала проект підготовки до війни: призначити відповідні побори; українським містам відправити до війська людей; укріпити і наново заселити всі українські замки; зміцнити краківський замок; королю приїхати до Львова, щоб власним прикладом заохочувати шляхту йти до війська [17, s. 391-392]. Того ж дня відбувся сеймик і у Шредзі. На ньому від імені короля виступав королівський дворянин Ян Роздражевський та гнезднинський арцибіскуп Вавжинець Гембіцький. У своїх виступах обидва наголосили на турецькій небезпеці. Арцибіскуп пропонував визначити на сеймі місця, де стоятимуть кварцяні війська в очікуванні ворога. При цьому Владика не робив виключень для приватних володінь, адже «краще пустити в свої володіння жовнірів, ніж татар», укріпити Кам'янець та інші українські фортеці. Гембіцький закликав шляхту служити у війську, як служили громадяни Риму, і «боронити українські землі, як свої» [19, s. 65-69].

Хотинська війна, до якої Річ Посполита виявилась не готовою, стала перевіркою держави на міцність. У час найвищої напруги сеймики та сейми займались майже виключно питаннями оборони. Після закінчення воєнних потрясінь польсько-литовська держава постала перед новою небезпекою – можливою війною зі Швецією. Кілька років у державі панувало передчуття цієї війни. Це відбилось на діяльності сеймиків та сеймів, проблемах, що вони розглядали. Проте напруга у відносинах зі Швецією не зменшувала актуальності питань оборони південно-східних кордонів. Татарські напади на Україну тривали, тому руська і белзька шляхта ухвалила посполите рушення спеціально для оборони від татар. Руська шляхта звернулась до короля з проханням допомогти захиститись від спустошливих татарських

нападів. 15 серпня 1623 р. у Ловічі королю були передані прохання шляхти. Монарх обіцяв вислати військо на чолі з Владиславом для забезпечення України. Небезпека відчувалась не лише у руських землях. Краківський біскуп видав універсал про небезпеку від татар і закликав населення збиратись в укріплених містах [205, s. 16].

Зовнішня небезпека була головним мотивом в універсалах на скликання сейму. Шляхту повідомляли про турецьку та шведську небезпеку, але в легаціях на сеймики все було узагальнено до зовнішньої загрози. Саме польсько-шведські проблеми зайняли провідне місце у королівських листах на сеймики.

У легаціях король черговий раз звинуватив козаків у провокуванні татарських нападів. Він писав, що грошей, які держава витрачала на утримання козаків, було замало, комісія з козацького питання не зібралась вчасно і визначав татар головною загрозою України [205, s. 23, 38].

Частина посольських інструкцій наказувала послам розпочати сейм із обговорення питань оборони (опатовська, вишенська, белзька), а руські послы отримали повноваження залишити сейм, якщо він не розпочнеться з обговорення татарської загрози. В частині сеймикових інструкцій вказувалось, що умовою миру з татарами – є мир із турками. Шляхта прагнула зменшити кількість приводів для нападів татарам і стримати козаків, але не обговорювалось, якими коштами це можна зробити. Вимагали, щоб козацька комісія все ж таки зібралась і поїхала до козаків. Дослідник сейму 1624 р. Я. Доробиш (Janusz Dorobisz) зазначав, що шляхта не хотіла змінювати політику щодо козацтва, одночасно не розуміючи, яку еволюцію пройшло козацтво [205, s. 39]. Частина шляхти (шрецька, вишенська, опатовська, шерацька, белзька) хотіла, щоб на оборону України йшла ціла кварта. Дехто вимагав збільшення кількості кварцяного війська. Шляхта черговий раз нагадала зобов'язання короля збудувати замки на прикордонні. Також озвучила прохання, щоб король надіслав військо на чолі з королевичем на Україну та змусив прикордонних старост постійно

перебувати в своїх староствах. Підсумовуючи зміст посольських інструкцій, дослідник зазначив, що в текстах інструкцій переважало пацифістичне ставлення до Османської імперії та татарської загрози [205, s. 40-41].

Після закінчення сейму турецько-татарська загроза не зникла. На реляційному сеймику сандомирського воєводства князь Збараський виголосив промову, в якій виклав проект оборони воєводства. Згідно планів князя, коронні міста воєводства повинні виставити від 50 до 100 легкоозброєних вершників. Дати гроші на оборону повинні і духовні особи, в тому числі краківські біскупи, які мають великі володіння у Сандомирському воєводстві. За рахунок місцевого ланового побору планувалось найняти 200 козаків, розділити їх на чотири частини, призначити кожному підрозділу окремого ротмістра. Такі загони мали б виконувати функцію охорони. Князь пропонував платити козакам по 30, а ротмістрам по 100 злотих на квартал, але за умови, що вони «не грабуватимуть» [290, s. 161]. Цей проект, як і багато інших, залишився нереалізованим.

Перед початком сейму 1626 р. у листах на сеймики король писав, що головною темою сейму буде небезпека від татар та турків. Наполягав, що на сеймі слід вирішити, як бути із татарськими нападами. Але насправді, головною проблемою для короля лишалась втрата Інфлянт і необхідність вступати у війну зі Швецією. Це була остання можливість для Жигмунда повернути собі шведську корону. У відповідь на королівські пропозиції на сеймики шляхта зазначала, що сейм, який скликається, є екстраординарним, а тому головним, і єдиним питанням, яким слід займатись на ньому, є оборона держави. Велика кількість воєводств надала своїм послам широкі повноваження в ухваленні нових податків на оборону, зазначивши, що кількість таких податків не повинна бути більше двох. Шляхта традиційно наголошувала на необхідності платити податки на оборону церковним ієрархам та держателям королівщин. Сеймики кількох воєводств зазначали

необхідність посполитого рушення проти турецької небезпеки, хоча у королівських легаціях про рушення не згадувалось. Узагальнюючи сеймикові інструкції, Я. Середика зазначав, що вони були не оригінальними і недієвими [268, s. 29, 31, 36-38, 40, 41, 42].

Очікувалось, що питання оборони кордону гостро стоятиме на сеймі 1627 р., адже тих податків, що ухвалив попередній сейм, не вистачило навіть на перший квартал. Шляхті були розіслані легації, в яких король наголошував, що сейм скликається для оборони держави. Король писав, що на військо не вистачає грошей, пропонував, аби всі воєводства платили рівний податок на оборону, самі організовували оборону власного воєводства і при потребі допомагали сусіднім [270, s. 10].

В делібераціях до сенаторів король робив наголос на необхідності податків для війська та на небезпеці кордону, щоправда від Швеції, але згадував і про Туреччину [270, s. 15-16].

У більшості виступи сенаторів на передсеймових сеймиках були присвячені обговоренню миру зі Швецією та егзорбітацію прав. На посольських сеймиках основна увага була приділена прусській війні і лише три сеймики (відомих інструкцій – 17, а сеймиків відбулось 60) – вишенський, опатовський та люблінський – ждали організації оборони України через направлення туди частини військ з Прусс чи найму нового. Вишенський сеймик вказував, що хоча турки і зайняті війною з Персією, вони почали ставити замки на Дніпрі і лише козаки завдавали їм шкоди, що потягне за собою відповідь татар. У відповідній інструкції пропонувалось скликати рушення руського воєводства й усіх українських воєводств [15, s. 244-249].

Зі смертю короля Жигмунда III Річ Посполита вступила у період чергового безкоролівства. Цей час можна назвати стресовими, перевіркою на міцність всіх структур держави і суспільства. У порівнянні з попередніми, міжкоролів'я по смерті Жигмунда III було значно спокійнішим. Питання престолонаслідування не стояло гостро, оскільки місце вже було

«зарезервоване» для Владислава. Але всі формальності обрання нового короля були дотримані. Як було продемонстровано в попередніх розділах, в часи міжкоролів'я проблема оборони держави, в тому числі України, набувала особливої актуальності. Аналізуючи перебіг елекційних та коронаційних сеймів (в даному випадку нас цікавлять сеймики, що відбувались перед згаданими сеймами), зазначимо, що питання турецько-татарської небезпеки піднімалось в основному на передкоронаційних сеймиках. Про оборону України до них писав королевич Владислав. Але на його заклики відгукнулась лише шляхта тих земель, які найбільше потерпали від татар (руська, сандомирська, хелмська). Вони проновували підтвердити мирну угоду з Портою, виплатити упоминки татарам, використовувати кварцяне військо лише на південно-східному кордоні, до кварцяного війська додати реєстрових козаків і вибранецьке військо та залишити це збірне військо на самому кордоні. Загалом, шляхта черговий раз висловлювались за мир з татарами та турками [280, s. 84-85].

На необхідність уважніше ставитись до прикордонних проблем вказував барській шляхті у листі від 12 квітня 1634 р. гетьман Ст. Конєцпольський (Stanisław Koniecpolski). Він зазначав, що турецький наступ на Річ Посполиту триватиме, тому слід радитись про безпеку вітчизни, щоб «ярма поганського на шії не носити» [58, s. 230-231].

Тему необхідності покращити оборону від південних сусідів король Владислав IV підняв на сеймиках 1637 р. Король писав і до сенаторів, і до шляхти, що першим питанням повинна була оборона кордону, зокрема, від турецької небезпеки. Згідно легації, належало «потурбуватись про прикордонні замки, бо якщо про них не дбати, то краще взагалі не мати». Король пропонував вирішити питання виплат війську та придумати, як затримати козацькі виправи на море [223, s. 72].

Увагу до оборони мав привернути і Конєцпольський, який написав листи на «преднейші» сеймики. Гетьман інформував про бажання кримського хана перейти на бік короля, пропонував скористатись моментом

і знищити буджацьких татар. Для ефективної оборони кордону він просив кількадесят тисяч війська. Також Конецпольський пропонував співпрацювати з Персією у боротьбі проти Порти, тим більше, що турки на той час розпочали чергову війну з персами.

Під час проведення передсеймових сеймиків з'явився лист коронного конюшого Костянтина Вишневецького (Konstanty Wisniowiecki) «List koronnego koniuszego, jakoby rebelliej tatarskiej ku dobremu Rzeczypospolitej zażyć». Конюший пояснював, чим війна хана з султаном корисна для Речі Посполитої, але не пропонував розпочинати війну проти Криму, натомість, радив шукати користі у ситуації, що склалась. Можливу підтримку Короною татар він називав небезпечною справою, бо у разі перемоги над турками перебування такої потужної армії біля польського кордону може бути небезпечним. Найкращим виходом із ситуації авторові бачилась допомога татарам козаків. Він пропонував дозволити козакам виходити на Чорне море, давши трохи грошей. Турки, які зайняті у Персії, не змогли б оборонити столицю від об'єднаного війська татар і козаків. Автор радив попросити допомоги в Римі, аби Папа домовився про участь іспанського, мальтійського та флорентійського флотів у цій неоголошеній війні. У самій Речі Посполитій потрібно оголосити посполите рушення, збільшити власне військо до 20 тисяч. Можливо, цей лист був написаний на замовлення двору, щоб підштовхнути шляхту до потрібного рішення [223, s. 69]. В будь-якому разі, це була ще одна утопія про створення загальноєвропейського війська. Але для нас особливо цікавою була пропозиція використати у цій боротьбі козацтво.

Гетьман Конецпольський застосовував різні шляхи для того, щоб «навернути» шляхту до «потрібних» питань. Перед сеймиками він писав примасові Пьотрові Гембіцькому (Piotr Gembicki), щоб той сприяв, аби сеймики зайнялись організацією оборони [58, s. 386]. Невдовзі після цього гетьман просив короля скликати сейм виключно для вирішення питань оборони [58, s. 419].

Загалом шляхетські зібрання дуже обережно поставились до проектів наступальної війни проти татар, за виключенням шляхти Белзького воєводства, яке часто зазнавало татарських атак. Черговий раз сеймики заборонили збільшувати кількість війська, незважаючи навіть на загрозу на кордоні. Одноголосно шляхта підтримала побудову Кодака та вимагала стримати козаків [223, s. 85, 86-87, 90].

Оскільки сейм 1639 р. закінчився без ухвал, то перед шляхтою, що збиралась на передсеймові сеймики, стояли важливі завдання. Передусім – визначитись із податками на оборону. Про це король писав гетьману в листі від 30 квітня 1639 р. Монарх інформував Конєцпольського, що пояснив сеймикуючій шляхті всі небезпеки, які стоять перед державою, а через деякий час писав, що пам'ятає про поради гетьмана щодо роботи нового сейму – зосередитись на обороні [58, s. 535, 578-579].

Безпосередньо перед сеймиками 1640 р. король просив гетьмана виступити там з промовою про турецьку небезпеку [58, s. 587]. Перед сеймиками 1641 р. у листі до шляхти король звернув увагу на прикордонні проблеми. Монарх пропонував «не ганятись за тією сараною по полю, а в гнізді при дітях і дружинах зламати» [58, s. 53]. Влітку 1641 р. король кілька разів писав гетьману, що попередні сейми нічого не зробили для оборони, тому він багато очікує від наступного і для цього розсилає листи на сеймики [58, s. 615, 619]. Але шляхта проігнорувала ці заклики короля.

Початок XVII ст. був відзначений заспокоєнням польсько-турецько-татарських стосунків, що відбилося на діяльності сеймів. До питань турецько-татарської безпеки почали звертатись рідше. У промовах сенаторів та шляхтичів на сеймах вони вже не посідали перших місць. За спостереженням А. Стжилєцького (Adam Strzylecki), на сеймі 1605 р. тема турецької безпеки, яку король Жигмунд III пропонував обговорити першою, була лише способом відвернути увагу шляхти від критики королівських методів управління державою [277, s. 84]. Фактично, король ще

раз продемонстрував другорядність південно-східного напрямку політики Речі Посполитої для нього особисто, використавши справді важливу «турецьку» проблему, як відволікаючий маневр.

Незважаючи на таке ставлення монарха, на сеймі досить багато уваги приділили темі оборони від татар і турків. Під час своїх виступів сенатори часто звертали увагу на турецьку небезпеку, але не пропонували нічого нового. Більшість пропозицій зводилась до регулярної виплати татарам упоминок, ремонту прикордонних фортець, стримання запорозьких козаків під контролем держави та дозволу скликати посполите рушення у випадку нагальної потреби [277, s. 91, 100, 106, 110-111].

Сейм 1605 р. був останнім, на якому виступав канцлер Ян Замойський. Його виступ неодноразово привертав увагу дослідників. Історики тлумачать його, як політичний заповіт канцлера. Натомість нас цікавить, як надзвичайно досвідчений політик і дипломат оцінював польсько-турецько-татарські стосунки, що він радив королю та шляхті у своєму політичному «заповіті». Першою темою його виступу була турецька небезпека. Канцлер зазначив, що ніколи ще не був так стривожений турками, як 1605 р. Замойський радив завжди бути готовими до війни з ними, але застерігав, що така війна не буде рівною, бо ворог дуже сильний. Канцлер зазначив, що шляхта лише говорить про турецьку небезпеку і нічого не робить, а такі речі слід обговорювати не тоді, коли ворог стоїть біля порога. Одночасно канцлер радив не давати Порті приводу для ворожнечі, відправити з сейму посла до Порти для вирішення виключно питання мирного договору. Замойський вважав, якщо турків не вигнати з Угорщини, то наступною жертвою «Босфорського дракона» може стати саме Польща [114, s. 472].

Іншим ворогом, який загрожує Короні, згідно виступу канцлера, є татари. Замойський зазначив, що вони значно слабші від турків, але їх все одно не потрібно ігнорувати, а заплатити упоминки. Канцлер назвав татар «голодними слугами», які просять плати у свого господаря. Їх слід тримати на паску, як хортів, але і відпускати, коли потрібно. Лише з таким

ставленням до татар, від них можна отримати якісь вигоди. Даючи таку характеристику татарам, канцлер нагадав шляхті, що не завадило б вислати посла і до хана [114, s. 472-473]. Порівняння татар зі слугами у виступах Яна Замойського та познанського воєводи Яна Остророга дуже схожі та виглядають, як спроба «зберегти гарне лице при поганій грі». Адже, незалежно від того, чи бачити в татарах ворогів, чи «голодних слуг», Корона не мала можливості захиститись від їх нападів. Таке зверхнє ставлення до татарської небезпеки проявилось і в тому, що посольства турків і татар просто не заслухали на сеймі. Вони виступали вже по закінченню сейму перед радою сенату і королем 7 березня. Турецький посол передав запевнення султана у прагненні до миру з Річчю Посполитою, але на умовах стримання козаків королем. У відповідь султан обіцяв стримати татар та бажав, аби король не втручався у молдавські справи. Згоду хана на мир за умови стримання козаків виразив і кримський посол [277, s. 182-183].

У сеймових конституціях не пропонувалось нічого нового і дієвого для вирішення східних проблем Варшави. Затримати татарські напади шляхта планувала кварцяним військом, яке розмістить за Дніпром. Опорними пунктами такої оборони мали стати замки, які король обіцяв збудувати на Задніпров'ї за свої гроші під час елекції. Дослідник доходить висновку, що сейм скінчився безрезультатно. На ньому не були прийняті постанови, які могли б утримати безпеку на південно-східному кордоні [277, s. 168,175].

З початком інтервенції до Московського царства польських урядників займали питання успіху війни на Сході. Незважаючи на те, що проблеми безпеки південно-східного кордону відійшли на другий план, гетьман Ст. Жулкевський своїми універсалами постійно закликав шляхту всієї держави, і особливо українських воєводств, допомагати кварцяному війську в боротьбі з татарами [79, s. 180, 181-182].

Для посилення обороноздатності держави, на сеймі 1607 р. король ще раз окремою конституцією підтвердив свої зобов'язання відбудувати київський замок та збудувати три нових [99, s. 435]. 1609 р. шляхта черговий

раз наказала кварцяному війську залишатись виключно на території України, «щоб бути страшними ворогам» [99, s. 463].

Обидва сейми 1613 р. вирішували питання жовнірської конфедерації та майже не займались обороною південно-східного кордону. Незважаючи на заклик короля зайнятися убезпеченням кордону, зокрема південного, сеймики не приділили цьому питанню належної уваги. Так, шляхта краківського воєводства категорично заборонила своїм послам підіймати питання південного кордону, бо не бачила жодної загрози для Речі Посполитої. Натомість, литовські сеймики вважали єдиною проблемою південно-східного кордону невдалу виправу Стефана Потоцького до Молдавії [191, s. 38, 74-75]. Її критикувала як шляхта, так і король, хоча сама виправа була усно ним дозволена [260, s. 103, 111]. Незважаючи на те, що у вступному слові канцлер наголосив на потребі посилення кордон, у своїх виступах сенатори в основному зосередились на московській війні, виказували підтримку королеві та критикували його радників. На сеймі гетьман радив королю залучати всіх охочих до кварцяного війська та якнайшвидше вислати до султана посла, аби залагодити неприємний для Польщі інцидент із походом Ст. Потоцького.

Після закінчення сейму литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич (Jan Karol Chodkiewicz) в листі до короля писав, що для оборони нічого не зроблено [191, s. 85-86, 134]. Таку характеристику діяльності сейму з вуст високого урядника можна назвати запальною, але вона не надто розходиться з дійсністю. Так, все, що зробили шляхетські послы для оборони на двох сеймах 1613 р., – черговий раз наказали кварцяному війську стояти в полі, там, де накаже гетьман, та прийняли постанову проти козацьких свавільств, в який закликали діяти проти запорожців, як проти ворогів держави [100, s. 81, 122]. Тим часом татари продовжували нападати на українські землі Речі Посполитої. Один із нападів відбувся незадовго до початку сейму, вже після того, як король розіслав передсеймові листи, а ще один – між сеймами.

Ситуація змінилась на гірше за кілька років. Жовніри і козаки почали повертатись з Московського царства. Напруга у прикордонних воєводствах зросла, адже козацтво відновило напади на Крим, а жовніри вимагали негайної оплати власних послуг. Відносини з Османською імперією були все ще неврегульованими, а постійні напади козаків на турецькі та кримські міста їх значно ускладнювали. 1614 р. Жулкевський спробував силою примусити козаків коритись [129, с. 350-352]. Все це зробило питання оборони кордону одним із головним на сеймах 1615-1616 рр.

Перед сеймом 1615 р. шляхта нагадувала королю, що він обіцяв збудувати флот і утримувати військовий апарат на свої гроші, тим самим убезпечити південний кордон, збудувавши там п'ять фортець [246, с. 35]. Але далі розмов справа не пішла.

Перед початком сейму король зібрав сенаторів до Варшави з метою обговорити з ними головні питання, які планувалось вирішити на сеймі. Король акцентував увагу на прикордонних проблемах. Польща стояла перед загрозою війни з Портою, а на Україні було мало війська. У легаціях на передсеймові сеймики монарх робив наголос на небезпеці з боку Туреччини і просив шляхту знайти кошти на оборону. У відповідь, частина сеймиків запропонувала створити спеціальну казну на випадок війни, але послы не погоджувались призначити для цього спеціальні податки.

Протягом 1615 р. татари тричі нападали на східні воєводства Речі Посполитої [220, с. 66]. А, коли весною 1616 р. татари знову прийшли на Україну, король розтлумачив цей напад, як наслідок бездіяльності шляхти на сеймі. Шляхта так і не наблизилась до вирішення проблеми оборони, незважаючи на те, що вона активно обговорювалася.

Перед сеймиками 1616 р. монарх розіслав листи-легації до шляхти, зробивши наголос на незахищеності України. Король звертав увагу, що під приводом заспокоєння козацтва султан намагається заволодіти південними замками Речі Посполитої. Щоб уникнути небезпеки з боку Туреччини,

шляхта пропонувала ряд заходів: віддати надвірні війська «окраїнних» магнатів під керівництво гетьмана, посилити гарнізони прикордонних фортець. Також пропонували обороняти кордон силами кварцяних жовнірів та реєстрових козаків.

У своїх виступах сенатори радили королевичу Владиславу піти з військом на південний кордон. Тим самим він міг би стримати турків від нападу та контролювати козаків. Шляхта традиційно покладала всю провину за погіршення польсько-турецько-татарських стосунків на запорозьке козацтво. Сейм радив збільшити кількість жовнірів і розквартирувати їх на Україні, скликати посполите рушення та посилити прикордонні фортеці. Все це могло б допомогти вирішити проблему, але було вже запізно. Гетьман Жулкевський застерігав сенаторів і шляхетських послів, що сили козаків значно зросли, а тому за ними потрібно уважно стежити. Попонувалось вислати до козаків нову комісію і врегулювати з ними стосунки, а не намагатися їх залякати.

На сеймі із сенаторів була створена комісія, що займалася проблемами оборони (до її складу входили сенатори Мартин Шишковський, Станіслав Жулкевський, Лев Сапєга). Результатом діяльності комісії стала розробка кількох документів, що були присвячені обороні кордону від татар і турків та мали рекомендаційний характер. На думку комісарів, для вдалого відбиття атак на Річ Посполиту потрібно 10 тисяч війська: 5 тисяч гусарів, 2 – козаків (легкої кінноти) та 3 – піхоти. До цього війська повинні додатися добровольці та війська магнатів. Щоб оплатити таке військо, потрібно призначити по два побори на два роки.

У своєму трактаті на сеймі гетьман Жулкевський писав, що кварцяні жовніри повинні перебувати на Україні не лише для оборони від татар, а й для контролю над козаками. На переконання гетьмана, якби хоч невелика кількість жовнірів постійно була на Україні, татари б не нападали, бо боялись б отримати удар з тилу. Головний військовий вважав, що для захисту від татар достатньо двох тисяч вершників [291, s. 288-289]. За умови,

що із кварти залишиться трохи грошей, можна буде найняти піхоту. Особливо активно гетьман домагався фінансування війська у повному обсязі, щоб воно не було змушене грабувати, та пропонував ввести особливу посаду провент-майстра, який би займався виключно забезпеченням війська [246, s. 46, 126-127, 131, 165-166, 181].

Дискусії довкола проблем війська, його постачання і дисципліни не дали результатів. Під кінець сеймових нарад остаточно стало зрозуміло, що шляхта знову не хоче витратити власні кошти на оборону держави, а прагне перекласти цей тягар на плечі короля, церкви, іногородців, іноземних купців тощо. Посольська ізба погодилась лише на два побори з тих, що просив король. Була прийнята конституція, в якій шляхта давала згоду на скликання посполитого рушення у випадку небезпеки від «поган», та призначала оказованне, щоб продемонструвати потенційному ворогу потужність війська Речі Посполитої [100, s. 132, 136]. Нагальною небезпекою війни з «поганями» пояснювалось і призначення нових податків [100, s. 153].

1617 р. поставив Річ Посполиту перед лицем війни на два фронти: внутрішньої (з козаками) та зовнішньої (з Османською імперією). Ціною великих втрат гетьман зміг домовитись із Портою і у вересні 1617 р. був підписаний Бушевський мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією. Через місяць гетьман уклав угоду з козацтвом. Угоди, що повинні були розв'язати проблеми Варшави, насправді лише відкладали їх вирішення, адже не задовольняли жодну зі сторін [162, с. 186]. Татари продовжували грабувати прикордонні українські землі, а козаки – кримське узбережжя.

Одним із переломних етапів польської історії XVII ст. була Хотинська війна. Річ Посполита виявилась не готовою до неї, незважаючи на те, що політики і військові попереджали про її наближення. Варшава виявилась затиснутою між двох ворогуючих угруповань Тридцятилітньої війни та була змушена брати участь у цій першій загальноєвропейській війні проти власної волі. Офіційно Річ Посполита не вступила у Тридцятилітню війну, але її

локальний конфлікт із Османською імперією, що вилився у Хотинську війну, на нашу думку, слід розглядати, як органічну складову загальноєвропейських процесів. У першій із двох битв війни – Цецорський – польські війська зазнали повного розгрому. Турками було знищене майже все жовнірство, що брало участь у битві, загинув гетьман Жулкевський.

Сейм 1619 р. відбувався у передчутті війни. Король хотів від шляхти призначення значних податків на оборону держави від турецько-татарської небезпеки, яку і монарх у пропозиції від трону, і сенатори у виступах називали головною проблемою Речі Посполитої. На відміну від послів, від сенаторів часто звучала думка, що не слід чекати нападу ворога, натомість напасти першими самим (коронний підканцлер Ян Ліпський (Jan Lipski) активно агітував за такий превентивний напад) [262, s. 26-27]. Але більшість сенаторів сходилась на думці, що найкращою обороною від турків буде велика добре організована армія. Для того на сеймі створили спеціальну комісію, яка повинна була займатись виключно справами оборони. Комісія запропонувала сформувати 100-тисячну армію, зайняти межиріччя Дністра і Буга та захопити турецькі порти на північному узбережжі Чорного моря [262, s. 47-48]. Фактично, комісія знову і знову поверталась до ідеї польської держави «від моря до моря». Звісно ж, грошей для такої армії у польській казні не було. Тому після переробки комісія представила інший проект, цього разу більш реалістичний. За основу оборони було визнано кварцяне військо. Йому мали допомагати вісім тисяч вибранців із королівщин і церковних земель, війська, які повинні виставляти міста, та чотири тисячі запорожців [262, s. 53-55].

Зрештою, на обговорення питання оборони посли витратили 15 днів та 45 % робочого часу сейму, але, як зазначив Я. Жоньца, «з дивною впертістю делегати ізби не хотіли допустити до своєї свідомості правдоподібності війни з Туреччиною» [262, s. 84, 51]. Саме тому кількість призначених податків була замала і всі проекти, оприлюднені на цьому сеймі, як і на всіх попередніх, розбилися об стіну небажання шляхти оплачувати витрати на

війну. Реальними результатами роботи послів стали конституції, в яких наказувалось тримати поточну оборону протягом року. Повітових жовнірів планувалось долучити до поточної оборони, а найнятих козаків – до гетьманських загонів. Оголошувалось оказованне та виражалась згода на скликання посполитого рушення [100, s. 169-171].

Війна з Османською імперією ще раз вказала польським політикам на необхідність убезпечити південно-східний кордон держави. У листах до сенаторів у березні 1620 р., вже після Цецорської поразки, король вказував на необхідність зосередити сейм виключно на проблемах оборони. У легаціях на сеймики Жигмунд III стверджував, що скликає сейм виключно для складання ґрунтового плану оборони держави [253, s. 30, 33]. Посли їхали на сейм із дозволами на певні побори для війни, але якогось закінченого проекту оборони на майбутнє не пропонували.

Під час виступів сенаторів лунали різні пропозиції, але всі вони зводились до скликання посполитого рушення, додаткового оподаткування та найму жовнірів за кордоном. Для розгляду проблем оборони на сеймі була створена спеціальна комісія. На її засіданні князі Єжи і Кшиштоф Збараські представили меморіал на тему, як воювати з Османською імперією. На думку князів, спочатку потрібно розбити татар, для цього слід відправити козаків на Крим. Військо Іскандера-паші, що зимує під Тягинєю, радили розбити ще до кінця грудня. Для такої виправи слід упевнитись в участі козаків (їх можна ангажувати свободою православ'я), адже саме їх найбільше бояться татари. Про допомогу слід попросити патріарха Теофана, який має вплив на православних козаків. За задумом князів, на Дунай повинні піти щонайменше 5 тисяч кінноти і 10 піхоти. Війську відразу слід виплатити 100 тисяч злотих. На думку авторів меморіалу, до війни варто залучити і донських козаків. Разом з ними слід відправити коронне військо. До нього мали б увійти приватні війська польських магнатів: краківський воєвода Станіслав Любомирський, за планом князів, мав додати до війська чотири козацькі роти і 200 піхотинців; великий литовський гетьман Ян

Кароль Ходкевич і віленський воєвода Кшиштоф Радзивілл могли б відправити по 400 козаків і по 200 піхоти; король – 1000; біскупи – по 200 чол.; примас – 300; решта духовних сенаторів – по 50. Рештки армії Жулкевського (1000 жовнірів) та війська від сенаторів і «кресових» магнатів теж повинні приєднатись до новоствореної армії. Керувати виправою мусить людина лицарська, можливо Олександр Зборовський.

У ході подальшої роботи комісії було створено ще два документи – «Про початок війни з поганством» та «Про посполите рушення». Є. Петжак припускає, що автором першого були Збаразькі. У документі мовилось, що для війни з Туреччиною потрібно три армії. Перша повинна відбити атаку турків на Молдавію і протидіяти можливій переправі турецького війська через Дунай. Дністер мала перекрити 60-тисячна армія, що буде зібрана на цілий рік. Набирати військо потрібно як у Європі, так і вдома. При цьому слід встановити, яких солдатів даватиме кожне воєводство: хто гусарів, хто козаків. Загалом, армія мала складатись із 15 тисяч гусарів, 10 тисяч кінноти, 20 тисяч козаків, 10 тисяч іноземної піхоти і 5 тисяч польської піхоти. Наголошувалось на дисципліні та проблемі постачання армії.

За планом, друге військо буде допомагати першому у випадку його поразки. Це військо буде сформоване із посполитого рушення. Збирати його потрібно на конкретно визначений день, запровадити списки, вибрати ротмістрів. Третє військо буде займатись диверсіями на Чорному морі до Константинополя. Збаразькі хотіли використати для цього до 80 тисяч козаків. Їх вихід на море мав відбутися, коли перше військо своїм наступом на Білгород змусить турків вислати військо із Константинополя, тим самим залишивши столицю без надійного захисту. Головною проблемою, з якою зіткнулись сенатори, стала відсутність 7 млн. злотих на оплату війська. Адже, навіть при чотириразовому податку, на який погоджувались послы, неможливо було назбирати таку суму.

На сеймі з'явився твір анонімного автора «Дискурс про оборону коронну». Автор документу жорстко критикував плани боротьби з турками

за допомогою посполитого рушення, яке він вважав неефективним і таким, що лише завдасть шкоди державі. Анонім стверджував, що існують і інші способи оборони, але шляхта не хоче нічого робити для захисту вітчизни. Король сам не зможе вирішити таку проблему, адже вона вимагає великих грошей, великого війська, а, за відсутності допомоги від сусідів, розраховувати доводиться виключно на власні сили [253, s. 61-64]. Нічого принципово нового «Дискурс про оборону коронну» не пропонував. Автор обмежився закликом до шляхти підтримувати короля та платити податки.

Якщо відкинути незначні розходження в питаннях, звідки взяти гроші та скільки війська наwerbувати, то всі плани зводились до того, щоб провести наступальну війну і закріпитися на Дунаї.

Дискусії про військо, способи його збільшення та оборону кордону тривали й надалі. 18 грудня сандомирські послы озвучили план найму 60-тисячної армії. Головну увагу в плані приділили податкам на армію. Загальна сума податків за проектом складала 2,82 млн. злотих, за які мало б набратися 15 тисяч гусарів, 16 тисяч кінноти, 20 тисяч козаків, 10 тисяч піхоти і 20 тисяч запорожців. Решта грошей мала йти на артилерію і додаткові витрати.

24 грудня на виступах Кш. Радзивілл запропонував ще один варіант військової реформи. За нею, країна мала бути поділена на округи по 10 повітів у кожному. Князь порахував, якщо на сеймі ухвалять 8 поборів, це дасть можливість набрати по 700-1000 гусарів у кожному окрузі, а разом буде до 7 тисяч вершників. Королю та духівництву пропонувалось утримувати піхоту й артилерію. Але пропозиції так і залишались пропозиціями, вони не вирішували головного питання, – де за короткий час знайти велике військо. Після довгих дебатів у конституції сейму 1620 р. було затверджено вісім податків.

За сеймовою конституцією, при королі і гетьмані створювались спеціальні військові ради, до яких входили сенатори і послы. Комісари підкорялись спеціальній інструкції, що була ухвалена сеймом. Їх завданням

було стежити за дисципліною у війську та податками, що сплачувались на військо, та їх витратами [253, s. 70, 82, 105-106, 108]. Сейм дав згоду на посполите рушення та оказованне, прийняв конституцію про посилення обороноздатності прикордонних міст та військову дисципліну [100, s. 176, 181-182].

Мабуть, жоден сейм XVI – XVII ст. не приділив стільки уваги посполитому рушенню, як сейм 1621 р. Парламентарі докладно зупинились на термінах, місці зборів та організації рушення. Для порівняння можна сказати, що конституція «*Sposób polskiego ruszenia*» є чи не найдовшою конституцією за означений період [100, s. 198-204].

Виснажливе для обох сторін протистояння під Хотиним 1621 р. закінчилося перемир'ям. Переговори про перемир'я між сторонами розпочалися у кінці вересня – на початку жовтня після невдалого останнього штурму турецькими військами польсько-козацького табору 28 вересня і завершилися офіційним підписанням перемир'я 9 жовтня.

Сейм, що відбувався після Хотинської війни, був не менш конфліктним, ніж сейм під час війни. Війна загострила протиріччя між королем і роялістами з одного боку, та прихильниками реформ з іншого. Цей конфлікт у повній мірі розгорівся на сеймі 1623 р.

Після перемир'я під Хотиним, яке представлялось польськими політиками і дипломатами, як блискуча перемога польського війська над Османською імперією, лише найдалекоглядніші політики продовжували говорити про необхідність посилити військо Речі Посполитої та вирішити всі проблеми, пов'язані з ненадійним південно-східним кордоном. Частина сеймиків 1623 р. пропонувала поставити земельну політику Жигмунда III на службу оборонним цілям. Прецедент вже існував: схожа політика проводилась на Чернігово-Сіверщині після її приєднання до Речі Посполитої [139, с. 193]. Щоб покращити обороноздатність південно-східного кордону, сеймики пропонували надавати старостинські вакансії лише «лицарським

людям» та не роздавати маєтки жінкам, бо це не сприяє обороні. Більшість шляхти погоджувалась із необхідністю тримати військо на Україні.

Загалом сейм, що планувався для «ремонту» Речі Посполитої, пройшов у бурхливих дискусіях – хто винен у війні з Османською імперією та як зменшити повноваження короля. Він закінчився безрезультатно, окрім питань пов'язаних із конфедерацією неоплаченого жовнірства.

Рішення сейму не принесли спокій на українсько-татарське порубіжжя – татарські напади тривали. У своїй промові на сеймі 1624 р. київський воєвода Томаш Замойський поряд з іншими важливими проблемами Речі Посполитої назвав і оборону від татар. Так, татарські напади сенатор назвав проблемою, для рішення якої потрібен Олександрівський меч (натяк на легенду про гордіїв вузол та спосіб, в який Олександр Македонський його розв'язав) [117, s. 186]. Фактично він пропонував зупинити татар силою. У виступі київський воєвода стверджував, що при належній попередній підготовці та використанні нових і старих методів оборони, татарських нападів можна не боятися. Але при цьому усвідомлював, що захиститись від них повністю буде важко, бо Польща має «широкі ворота» – занадто довгий спільний кордон. У своєму виступі сенатор намагався провести слушну і логічну думку: якщо польські війська зазнають постійних поразок від татар, а упоминки також не допомагають стримати ворога, потрібно шукати інших способів оборони. Т. Замойський наводив приклад діянь свого батька – Я. Замойського, який силою зброї зміг змусити татар дотримуватись мирних угод.

Вже вкотре з вуст київського воєводи на сеймах прозвучала ідея створення на території українських воєводств оборонної лінії. Сенатор наводив приклад китайського імператора, який побудував великий мур (сама згадка про китайський мур та причини його побудови є дуже цікавою, адже свідчить не лише про освіченість Т. Замойського, а й про поширення інформації про Далекий Схід у Польщі XVII ст.) для захисту від зовнішнього

ворога. Замойський дав пораду, яку начебто дав польському королю Казимиру кримський хан Кази-Гірей, – забудувати замками Україну, щоб татарські орди не могли нападати на ці землі і, тим самим, дотримувалися мирних угод. Сенатор розумів, що східні воєводства Речі Посполитої не мають надійних природних перегон, як то ріки чи гори, тому у функціонуванні оборонної лінії великого значення надавав містам: Каневу, Черкасам і особливо Києву, бо «з нього можна одним оком дивитись на Бахчисарай, а іншим на Краків». Натомість, воєвода не без сатири зазначив, що «маємо конституцію, яка наказує, щоб воєвода завжди сидів у замку, а в Києві замку не маємо». На думку Замойського, просто набудувати замків не достатньо. Слід взяти під контроль переправи на Дніпрі та межиріччя Дніпра і Бугу. На Україні сенатор пропонував тримати належну кількість війська, бо «поки в Києві, Каневі, Черкасах було достатньо піхоти, доти Україна була безпечна. Тільки піхоти не стало – всі бачимо, що сталось» [117, s. 186].

На сеймі 1624 р. частина сенаторів прихильно поставилась до ідеї війни з татарами [205, s. 43]. Кш. Збаразький виголосив дві промови про оборону України. Він пропонував стаціювати на Україні збільшену до 11000 армію та 600 козаків від ординації острозьких і по 600 козаків від українських старост. Князь пропонував укласти нову угоду з козаками і найняти на службу 5 тисяч низовців. За розрахунками князя, 15450 жовнірів обійдуться казні в 1 млн. 300 тисяч злотих. Місцем постійного розміщення війська мала стати Київщина, Брацлавщина та Поділля. Це військо планувалось використовувати проти татар лише у випадку, якщо ті збираються біля кордонів Речі Посполитої. Але все це здалось сенаторсько-посольський комісії занадто ризикованим і черговий проект оборони кордону залишився на папері.

За спостереженнями польського історика Я. Доробіша, сейм 1624 р. мав велике значення для покращення стану оборони південно-східного кордону Речі Посполитої, адже податкові ухвали були одними з найбільших за часів Жигмунда (за винятком Хотинської війни), але це було лише на один

рік [205, s. 45, 46-47]. Ми погоджуємось із дослідником щодо оцінки розмірів призначених на оборону податків, але окремо зазначимо – з 1624 р. кількість татарських нападів поступово зменшується, що могло створити оманливе враження, ніби сейм убезпечив кордон. Аналіз сеймових конституцій лише підтверджує нашу точку зору, адже нічого нового не пропонувалось. Загалом, сейм прийняв кілька конституцій, які стосувались оборони південно-східного кордону Речі Посполитої. Згідно них, кошти від кварта повинні були йти виключно на оборону України, а вибранецькі війська повинні доповнювати кварту [100, s. 176, 181-182].

Після закінчення гарячкових сеймів часів Хотинської війни та заспокоєння ситуації стало зрозуміло, що турецька загроза хоча б тимчасово усунута. Натомість, татарські напади тривали і надалі. До проблем гетьмана та короля додалась участь козаків у міжусобних війнах династії кримських ханів Гіреїв та підготовка до війни зі Швецією.

На початку торунського сейму 1626 р. король повідомив про те, що війська, очолювані гетьманом і підсилені козаками, відбили напад татарської орди. Але, незважаючи на це, небезпека війни залишається, тому на сеймі слід радитись про оборону. Монарх просив створити таємну комісію, яка б займалася виключно питаннями оборони [268, s. 65]. У виступах сенатори визначили татарську небезпеку як тимчасово ліквідовану після розгрому під Білою Церквою. За неї дякували Стефану Хмелецькому та Станіславу Конєцпольському. Лунали голоси, що тепер татар можна буде стримувати лише упоминками. Сходились на думці, що кварцяне військо слід залишити на Україні, можливо збільшивши його кількість. [268, s. 75-76]. Такий оптимізм сенаторів щодо татарського питання, на нашу думку, підтримувався ще й тим, що в самому ханаті розпочались династичні усобиці, а претенденти на владу – брати Мехмед і Шагін Гіреї – досить добре ставились до Речі Посполитої, бо потребували її підтримки або підтримки українських козаків. Щодо Туреччини, то сенатори раділи продовженню дипломатичних контактів. Деякі сенатори, наприклад Філіп

Волуцький, вважали, що небезпеки немає і радили використати в іншому місці війська, які збирались на випадок турецького нападу [268, s. 77].

Загалом, готуючись до війни зі Швецією, сенатори намагались розійтись миром з усіма сусідами. Розуміючи, що одними поборами оборону країни не налагодити, вони піднімали питання створення окремої казни для оборони. Як відзначив Я. Середика, фактично дискусія між сенаторами розгорнулась не про те, як організувати оборону, а про те, як реформувати казну, щоб знайти гроші. Була створена спеціальна комісія для вирішення питань оборони, але її діяльність завершилась безрезультатно.

По дискусіях Кш. Збаразький виголосив чергову промову на тему реформування війська. Так, князь радив завжди мати на Україні не менше чотирьох тисяч війська. Сенатор звернув увагу на помилку, якої завжди припускаються послы на сеймах, – планують набирати військо, виходячи з кількості зібраних податків, в той час, як слід робити навпаки – призначати податки у відповідності до необхідного війська. Він рекомендував набирати іноземну піхоту, бойові якості якої цінував вище, ніж польської. Загалом на військо князь пропонував витратити 8,5 млн. злотих [268, s. 112-113]. З-поміж конституцій, що приймав сейм, деякі частково торкались України. Так, у конституції «Кварцяний жовнір» зазначалось, що кварта повинна бути відправлена на Україну для найму нового війська взамін того, що пішло до Прусії. Зазначалось, що окрім кварта на оборону України повинно піти і реєстрове козацтво, також послы дали згоду на скликання посполитого рушення у разі потреби [100, s. 251].

Сейм наступного року був присвячений проблемам оборони. Річ Посполита черговий раз опинилась у складній ситуації – заборгувала всім своїм військам (коронному, литовському, війську в Прусії, козацькому). За задумом короля і гетьмана, сейм 1627 р. мусив бути цілковито присвячений актуальній війні зі Швецією. Тому турецько-татарські проблеми залишили на потім. Щоправда, кілька пунктів у сеймових конституціях все ж торкались проблем оборони України. Конституція «Оборона України від

поган» затверджувала кварту для війська на Україні. За розрахунками Я. Середики, грошей теоретично вистачало на дві тисячі жовнірів, не рахуючи козаків, яким Варшава була винна за попередній рік. Конституція «Кварта» була логічним і необхідним подовженням конституції про оборону України, адже призначала другу кварту, згідно з постановами 1620 р.

Незважаючи на заклики прийняти більше поборів, загальна сума жолду на військо складала 5,2 млн. злотих, а 10 призначених поборів мали б принести до казни трохи менше 2 млн. У той час як, за підрахунками Я. Середики, казна потребувала як мінімум 30 поборів [270, s. 105,110].

Загалом, починаючи від 1624 р., у роботі сеймів відчувається помітне зменшення страху перед Османською імперією і, як наслідок, спад інтересу до «турецького» питання. Свідченням цього є майже дослівне переписування сеймових конституцій, які стосуються оборони України, на сеймах другої половини 1620-х рр. [100, s. 260, 278, 311]. Це підтверджується і дослідженнями скарбу Речі Посполитої, які проводила А. Філіпчак-Коцур (Anna Fillipczak-Kocur). Згідно її висновків, «сейм 1624 р. закінчив період часу, який тривав від 1619 р., коли фінанси Речі Посполитої призначались в основному на потреби оброни від Туреччини і татар». Загальну суму витрат дослідниця визначає в 5 млн. злотих [209, s. 147].

Із початком правління Владислава IV на польському престолі всі очікували, якщо не на вирішення «східних» проблем Варшави, то принаймні на активізацією східного напрямку зовнішньої політики держави. Адже молодший Ваза мав репутацію короля, більш зацікавленого в східній політиці, ніж його батько – Жигмунд III. На першому ж сеймі Владислава – коронаційному – в пропозиції від трону йшлося про війну з Москвою та непевність миру з турками і татарами [280, s. 39].

У своїх виступах сенатори і послы згадували про оборону, але відбувались загальними фразами і не пропонували чогось конкретного. З-поміж інших були звичні пропозиції навести дисципліну, заборонити кварцяним частинам вступати у межі коронних володінь [280, s. 84-86]. 8

березня члени депутації у посольській ізбі представляли свій проект, згідно якого, кількість військ, що стаціюється на південному кордоні, повинна бути рівною силі ворога. Жовнірів планувалось залишити на Україні на цілий рік і заборонити їм розходились по різних частинам Корони. Комісари також звернули увагу, що для потрібної кількості жовнірів кварти не вистачає. Обговорення конституцій, як завжди, спровокувало дискусії. Так, послы з Великопольщі виразили свою згоду на лежі, лише за умов, що вони будуть надаватись виключно для оборони від татар і лише на Україні [280, s. 87]. В *pacta conventa*, що подали королевичу на сеймі, частина пунктів стосувалась безпосередньо оборони південно-східних кордонів. Наприклад, податок, що повинен збиратись у Кам'янці і витрачатись на утримання належного стану обороноздатності фортеці. Особливо на цьому наполягали українські послы. Король обіцяв проконсультуватись з підскарбієм і гетьманом і визначитись із сумами і способами зміцнення фортеці [280, s. 97]. У конституціях сейму згадувались чотири замки (без назв) на українському кордоні, які слід зміцнити королю [100, s. 364].

З кінця 1630-х рр. король почав поступово реалізовувати в життя давні плани антитурецької війни. У зв'язку з цим інтерес до оборони південно-східного кордону посилювався. Незважаючи на те, що Польща і Туреччина уклали мирний договір 1634 р. [225, s. 448-458], король все одно не переставав розраховувати на початок війни. Сейм 1634 р. дав згоду на скликання посполитого рушення проти «поган» [100, s. 394-395]. Але монарху цього було замало і під час переговорів з французьким послом 1636 р. король говорив про війну з Османською імперією, але без конкретних дат і цифр [223, s. 26]. У інструкціях сандомирському воєводі Єжи Оссолінському (Jerzy Ossoliński) перед виїздом до Ратибора був заклик швидко закінчити війну з Москвою і розпочати – з Портою.

Але несправедливо буде стверджувати, що король «сліпо» рвався до бою з Портою, думав він і про убезпечення власного кордону. У листах до

гетьмана Конецпольського монарх жалівся, що сейм 1636 р. не ухвалив податків на оборону, хоча король «старався на сеймі, щоб від поган була організована дієва оборона» [58, s. 286, 284]

12 березня 1637 р. король розіслав листи з попередженням про небезпеку від турків, що можуть опанувати Семигород, до сенаторів. Він також зважав на можливість турецько-московського союзу. Можливим союзником Варшави у майбутній війні міг бути кримський хан, тим більше він сам просив короля підтримати його у міжусобній боротьбі в ханаті. Король неофіційно погодився на участь козаків у татарських війнах [223, s. 29-31]. Відтак, на майбутньому сеймі у Варшаві планувалось обговорити оборону, бо султан мав би прийти з військами знову, а присутність турецького війська біля польського кордону не подобалась нікому [223, s. 33]. Приблизно в середині серпня 1637 р. король розіслав до сенаторів листи, в яких однією з головних причин скликання сейму називав зовнішньополітичну, – небезпеку від турків, які можуть укласти мир з персами і почати війну з Польщею, коли країна не готова до оборони [223, s. 60-61].

У вступній промові королівського сповідника Мачея Сарбевського (Maciej Kazimierz Sarbiewski) наголошувалось на важливості обговорення і посилення оборони від турків і Москви. Пропозиції від трону виголосив Томаш Замойський і вони співпадали з легацією: на першому місці була оборона кордону, збільшення кількості війська і відбудова фортеці на Дніпрі [223, s. 127].

У сенаторських виступах арцибіскуп львівський Станіслав Гроховський (Stanisław Grochowski) наголошував на необхідності заплатити війську, обережності в участі козаків у війні з татарами і Семигороддям, підготовці до оборонної війни і закликав не псувати стосунків з турками – стримати козацькі напади. Куявський біскуп Мачей Любенський, хелмський біскуп Ян Ліпський, коронний підканцлер Пьотр Гембіцький виказувались за оборонну війну, підготовку

прикордонних замків до оборони та побудову нових [223, s. 130,131, 133, 138]. Були й голоси за наступальну війну, але всі сходились на думці, що потрібно більше війська.

Незважаючи на постійні заклики звернути увагу на оборону, більшість послів хотіли розпочинати сейм з питань егзорбітації, тому до оборони повернулись пізніше. «Навертати» шляхту до «потрібних» питань випало гетьману Конецпольському. Кілька разів привернути увагу решти намагались як українські послы, так і послы з Малопольщі, але безрезультатно. Останні дні сейму пройшли у постійних сварках, а сам сейм закінчився без ухвал.

Гетьман та король постійно нагадували шляхті про незахищений кордон, але часами, навіть, найвищі урядники не вірили в «реальність» цієї загрози. Так, після виступу Конецпольського на сеймі 1640 р. та оголошення листів від резидентів в Туреччині та Криму канцлер ВКЛ Альбрехт Станіслав Радзивілл записав у своєму щоденнику, що листи «не мають нічого, окрім порожніх страхів» [58, s. 50].

Плани короля Владислава IV 1643-1646 рр. зі створення загальноєвропейської коаліції держав та провокуванні війни з Османською імперією викликали значний резонанс у суспільстві. Але слід відмітити, що на сеймиках і сеймах шляхта обговорювала не самі плани війни, їх реалістичність чи доцільність початку війни, а лише питання законності найму королем великого війська за кордоном. Мабуть, не буде перебільшенням стверджувати, що шляхту не цікавила війна, вона її не хотіла. Натомість, вбачала у діях короля перебільшення його повноважень та порушення норм права.

Плани антитурецької війни, які протягом багатьох років виношував Владислав IV, після оголошення отримали широкий резонанс у польському суспільстві. Але, як слушно відмітив у дослідженні цих проектів В. Чермак, ані на сеймиках, ані на сеймах не обговорювались можливості проведення війни, питання її доцільності. Всі зосередились на критиці найму війська

королем без жодних дозволів з боку шляхти [202, s. 226, 231]. Складається враження, що шляхту більше цікавило порушення королем сеймових постанов, ніж пропонована ним війна з Османською імперією.

III.III. Головні мотиви і сюжети антитурецької літератури та сфера її поширення

Антитурецька література XVI – першої половини XVII ст. в Речі Посполитій набула значної популярності. До когорти авторів турчиків входили як відомі письменники та публіцисти (Оріховський, Моджевський, Юрковський), так і менш знані автори. В антитурецькій літературі можна виділити кілька основних сюжетів і мотивів, які повторювались і «перекочувували» від одного автора до іншого. По-перше, переконання у тому, що війна з Османською імперією все одно відбудеться. Шляхта розуміла, що вирішити проблему турецької агресії мирними способами не вдасться. Війна з турками ставала лише питанням часу, але доки Корона не постане перед нагальною потребою розпочинати війну, її слід уникати всіма можливим способами. Але при цьому треба пам'ятати, що уникати війни, не означає бути неготовим до неї. *Si vis pacem para bellum* (Хочеш миру – готуйся до війни) – підготовка держави і війська до війни – ще один з провідних мотивів публіцистики та політичної поезії. Одним із перших авторів, хто детально зупинився на програмі підготовки польського війська до війни з Османською імперією, був Александр Фрич Моджевський. Автор присвятив цілий розділ свого ґрунтового трактату «O porządnie Rzeczypospolitej» справам війни. Цей твір мав величезний вплив на подальший розвиток польської політичної публіцистики загалом та турчиків зокрема.

Про підготовку польського війська до війни писали багато і охоче, але в більшості ці письменники або не мали військового досвіду, або мали дуже малий. З-поміж таких «реформаторів» війська можна виділити Оріховського,

який не мав військового досвіду, Варшевіцького – дипломата та священика в останні роки життя, Верещинського – київською біскупом.

На відміну від літератури, у реальному житті заклик розпочинати війну зустрічався значно рідше. В деяких, рідкісних випадках можна навіть простежити взаємовплив політичної публіцистики та прагнень шляхти щодо реформування війська. Наприклад, Д. Купіш звернув увагу на схожість ідей, викладених у анонімній брошурі 1613 р. «*Traktat de offensivo bello*» та пропозицій малопольських сеймиків 1613 р. про створення повітового війська та відмови від використання кварцяних частин. Наявність активної воєнної пропаганди, на нашу думку, свідчить про популярність ідеї наступальної війни проти турків у шляхетському середовищі. І це викликає подвійний інтерес, бо зовнішня політика Речі Посполитої, а особливо турецька, мала яскраво пацифістичний характер і характеризувалась прагненням уникати війни якнайдовше. Цим, мабуть, і можна пояснити відсутність політичної волі до початку війни. До того ж, у політичній системі Речі Посполитої король не мав права оголошувати війну самостійно, він повинен був отримати згоду сейму. А сейм, який складався зі шляхти, що пильнувала свої інтереси і не хотіла оплачувати війни, не давав дозволу. Конфлікт між королем Владиславом IV та шляхтою з приводу планів монарха розпочати війну з Османською імперією в середині 1640-х рр. переконливо це ілюструє.

З огляду на татарське сусідство з Річчю Посполитою і постійну турецьку загрозу, добрий ґрунт в польській літературі мали провіденціалістські концепції. Татарські напади часто зображали, як кару божу за занепад віри чи гріхи польського народу (шляхти). Додатковим фактором популярності провіденціалістських поглядів є те, що початок XVII ст. – час розквіту контрреформації у Польщі⁸.

⁸ Дисонансом до цього твердження звучать спроби Д. Степовика переконати читача в тому, що «...українська сторона, включно з митцями, діячами культури, не мала упередженого погляду на турків і була готова йти на поліпшення відносин, якби настали

На думку шляхти, яка знайшла своє відображення у політичній публіцистиці загалом, та анитурецьких текстах зокрема, Річ Посполита була оточена ворогами з усіх сторін. Татари з турками грабують українські землі, шведи «не дають спокою на півночі», Московське царство «хоче повернути собі Сіверщину та Смоленськ», Угорщина «чатує як лев, а хоче виглядати, як вівця», – так описували сусідів Речі Посполитої Хабельський, Кіцький, Краєвський, Вітковський, Старовольський та багато інших. Інколи автори знаходять і внутрішнього ворога – євреїв, як це робив, наприклад, Мичільський.

Часто зустрічається твердження, що війна ще не розпочалась лише тому, що султан зайнятий у Персії. Тільки-но йому вдасться укласти мир з шахом, турки відразу підуть на Польщу. На нашу думку, така впевненість літераторів походила з сеймиків та сеймів, на яких послі наголошували на цій обставині. Неодноразово у своїх універсалах це повторювали гетьман і король.

Паралельно з переконанням у тому, що війни не уникнути, спостерігаємо і переконання, що у ній обов'язково переможе Польща. У найбільш яскравій формі воно проявляється в побудках до шляхти різних авторів.

В анитурецькій літературі був поширений образ Угорщини, як переможеної держави, яка тепер повинна терпіти панування ворога над собою. Образ підкореної Угорщини використовувався у двох протилежних формах: як пересторога перед можливою війною з Османською імперією, але одночасно і, як заклик до війни проти турків, щоб не повторити долю угорців [284, s. 151-153].

сприятливі історичні обставини», ґрунтуючись на кількох гравюрах українських авторів, на яких турків зображено без звичної гіперболізації (Докл. див.: Степовик Д. В. Туреччина та ісламський світ в українській гравюрі XVII ст. / Д. В. Степовик // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє : зб. наук. праць / упорядник: Ф. Г. Туранли – К. : Денеб, 2004. – С. 317-320). Звісно, заперечувати існування в Україні XVII ст. протурецької партії було б смішно, але ж висновки дослідника поширюються на всю еліту і це, на нашу думку, є перебільшенням.

Поширеним і популярним мотивом політичної поезії були скарги рідної землі на татарські погроми, на бездіяльність як центральної влади, так і місцевої шляхти, у протидії ворогам. Майже жоден твір антитурецького спрямування не обходився без такої персоніфікованої скарги. Багато віршів містили її навіть у назві. Наприклад, твори М. Пашковського «Замучена татарами Україна просить прикордонних княжат про порятунок» та «Замучене Поділля прикордонних княжат просить про порятунок». Аллегорією матері-вітчизни, яка скаржиться на своїх невдячних синів, є, наприклад, вірші Петра Горчина (Piotr Gorczyn) [44]. Скоріше за все, ці сюжети мають дуже давнє коріння, яке сягає біблійних плачів та античних френів. У польській літературі навіть збереглась відповідна назва жанру – «thren».

За спостереженнями Ст. Хермана, в класичному образі татарського нападу повинні бути наступні елементи: захоплення молодих людей до неволі; купи непохованих трупів; діти, які блукають по дорогах і лісах; розривання тіл дикими звірами тощо. Все це повинно було справляти велике враження на читачів [217, s. 161-162, 203].

Продовженням описів нападів на українські землі були описи страждань полонених у татарсько-турецькій неволі. Таке життя зображувалось авторами, як надзвичайно складні робочі будні, повна залежність від господаря, всілякі утиски та гноблення [261, s. 47-58]. Кльонович пише, що «життя невольника залежить від ласки переможця... Єдине право дане переможеним: лити слози і терпіти біль» [53, s. 131]. Вітковський описує тяжкі страждання чоловіків, які бачать своїх дружин зв'язаними. У Пашковського в'язень-втікач з турецької неволі згадує: «Небожата в лютій неволі стенають, // І голови піднести не можуть од турка, // Бо турку підлягати – пекельна то мука» [14, с. 49].

Причиною того, що татари і турки дозволяють собі безкарно грабувати прикордонні регіони Речі Посполитої, на думку більшості поетів, є загальний занепад моралі у тогочасному польському суспільстві. На думку

авторів, із деградацією моральних принципів занепала і потужність держави, а цим користуються вороги. Автори постійно дорікали священникам за те, що вони самоусуваються від оборони держави, прикриваючись саном. Чи не кожен із публіцистів XVI – XVII ст. закликав церковних ієрархів заплатити податки на оборону або ж не відсилати до Ватикану щорічні податки, використавши їх для оборонних цілей⁹. Сучасній ситуації протиставлялись давні часи, коли цінувались чесноти, люди були побожні, а держава – потужна, і неприятелі не наважувались на неї нападати. Старі часи у Польщі, на переконання польських публіцистів, вирізнялись пануванням права, вірності, порядку.

Продовженням скарг на бездіяльність місцевої шляхти був заклик до об'єднання і спільної боротьби проти неприятеля, який зустрічається в поезії. Письменники часто поіменно перераховували героїв антитурецької боротьби. До «списку героїв» зазвичай потрапляли представники родів Вишневецьких, Гербуртів, Заславських, Збараських, Острозьких, Потоцьких, Ружинських, Течинських, Чорторийських та інші. Такий «пантеон» учасників польсько-турецьких воєн зберігався протягом багатьох десятиліть. З часом до нього додалися нові учасники: гетьмани Жулкевський та Конецпольський, королівський стражник Хмелецький та інші.

Поширеним сюжетом залишається заклик до європейських володарів допомогти Польщі у нерівній боротьбі зі спільним європейським ворогом – османами. До єдності монархів закликав Верещинський, Хлебовський, Грабовський та багато інших письменників. Пьонтковський навіть присвятив вірш із закликом єднання усім європейським володарям. Слід відмітити, що такі заклики стосувались і некатолицьких країн: Швеції, Московського царства та навіть Персії. Так, 1617 р. спеціально до генерального сеймику

⁹ На постійні звернення до духовних осіб у межах політичного дискурсу звернув увагу К. Баквіс. Докл. див.: Backvis C. Głównie tematy polskiej myśli politycznej w XVI wieku / C. Backvis // Szkice o kulturze staropolskiej ; wybór tekstów i oprac. Andrzej Biernacki. – Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1975. – S. 457-511. – (Biblioteka Studiów Literackich).

Краківського воєводства в Прошовіцах Пашковський опублікував невеличкий вірш «Розмова козака запорозького з перським гінцем про справи військові поган з християнами...», в якому від імені перського посланця закликав шляхту не погоджуватись на мир з Портою, а розпочати війну проти Османської імперії разом з Персією. Одночасно частина бажаних для Польщі союзників перебувала у «списку зовнішніх ворогів» Варшави. Зокрема в анонімній «Побудці» 1621 р. московити були названі хтивими, а шведи – хитрими [80, s. A4V]. Окремо відмітимо, що ідея спільної українсько-польської боротьби з турками і татарами продовжувала існувати в інтелектуальному середовищі навіть після виходу українських територій зі складу Речі Посполитої. Так, Т. Хинчевська-Хеннель відзначає, що мотив українсько-польського поєднання заради спільної боротьби займав чільне місце в творчості Лазаря Барановича і перед цим на другий план відійшли навіть конфесійні протиріччя [197, s. 328].

Часто війна з Портою зображалась святою війною за Гроб Господній, за Святу землю. На нашу думку, така аргументація мала б зайвий раз підштовхнути європейських монархів до військового союзу з Польщею. Звернення до теми Гробу Господнього у більшості випадків були адресовані Папі Римському і їх можна вважати непрямым зверненням до понтифіка з проханням допомоги.

Одночасно, у порівнянні з Османською імперією, Польська держава зображується як держава права, порядку, де люди вільні. Натомість турків характеризують як народ, схильний до деспотизму і тиранії, що не має права і свобод.

На початку XVII ст. у Польщі набирала популярності концепція польського передмур'я християнства/Європи, згідно якої тільки Річ Посполита захищає Європу від натиску ворожих турків. У межах концепції «польське передмур'я Європи» автори іноді зображували українські землі в складі Корони (Руське воєводство, Поділля), як передмур'я Польщі. Окремо відмітимо, що побутування концепції передмур'я в шляхетському

середовищі зазвичай не було підкріплено конкретними діями на польсько-турецькому кордоні. На це звернув увагу ще Ольгерд Гурка [213].

Популярним було зображення України, як краю загального достатку. Окремо відмітимо, що уявлення про Україну, як про край достатку, було характерним і для західноєвропейської історіографії та літератури того часу. Прикладом може бути «Космографія» С. Мюнстера [152, с. 48].

Польські письменники часто зображували українські землі, як своєрідну рицарську школу для молодих шляхтичів. Польські публіцисти надихались прикладом давньоримських колоній і закликали владу створювати такі ж для навчання молоді військовому мистецтву. Ідею створення рицарської школи на українських теренах у кінці XVI ст. розвивав Верещинський. На початку XVII ст. цю ідею підтримали Грабовський, Старовольський, Кіцький та інші.

Окремим самодостатнім сюжетом антитурецької літератури є організація загальноєвропейського війська для війни з Портою та безпосередньо сама війна. Ці проекти настільки захоплювали авторів, що іноді їм присвячували цілі твори. Так, проекти наступальних операцій проти Османської імперії друкували Стрийковський, Варшевіцький, Грабовський, Хабельський, Старовольський та інші. Більшість їх зводилась до організації загальноєвропейської коаліції держав або союзу з максимально можливою кількістю учасників та наступу одночасно з кількох сторін. Італійці, іспанці, португальці мали б завдати ударів з моря, повністю опанувавши Середземномор'я та Північну Африку. Поляки разом з іншими слов'янськими народами та німцями – захопити Балкани та підійти безпосередньо до султанської столиці. Примітно, що в цих планах важливе місце відводилось і українським козакам, які мали б воювати у Північному Причорномор'ї з татарами та на Чорному морі з турками¹⁰.

¹⁰ Окремо відзначимо, що заклики об'єднатись з православними і навіть мусульманами для спільної боротьби були присутні в публіцистичному дискурсі і в часи значного посилення ксенофобії (перша третина XVII ст.). Докл. див.: Лескинен М. В. Мифы и

Такі проекти мали відігравати пропагандивну роль не лише в межах Речі Посполитої. Значна кількість творів перекладалась іноземними мовами, особливо латиною, що робило їх загальнодоступними для читаючої публіки всієї Європи. Не дивно, що таке поєднання пропагандивних зусиль королівської канцелярії та політичних письменників дало свої результати. В Європі почало ширитись уявлення про Польське Королівство/Річ Посполиту, як про передмур'я християнства/Європи. Примітно, що паралельно з уявленнями про Корону, як про *antemurale cristianitatis*, існувала і протилежна оцінка діяльності Варшави/Кракова, особливо в італійській та венеціанській історіографіях. Так, наприкінці XVI ст. італійський історик Дж.Б. Адріані писав: «(польський – В.П.) король не хоче робити з турка ворога, коли утримує з тим народом мир» [238, с. 203]. Трохи пізніше до такого ж висновку дійшли історики Боччаліні та Валеро [196, с. 195].

Паралельно з проектами наступальної війни публіцисти пропонували проекти колонізації прикордонних українських територій з Північним Причорномор'ям включно. Окремо слід відмітити Ю. Верещинського, який значну частину своїх творів присвятив проектам військово-господарчого освоєння Дикого Поля та українсько-татарського прикордоння. Одночасно з Верещинським оприлюднив власні проекти П. Грабовський. На початку XVII ст. до колонізації причорноморських степів закликав відомий письменник Старовольський. Такі пропозиції різнилися між собою: від закликів простого господарчого освоєння «нічиєї землі» до повної зміни адміністративного устрою нових територій для підпорядкування життю в умовах постійної небезпеки.

У контексті утопічних планів загальноєвропейської війни проти Османської імперії можна виділити ще одну цікаву особливість: у польській суспільно-політичній думці розрізняли уявлення про турецьку небезпеку та небезпеку татарську, незважаючи на те, що часто така загроза мислилась, як загальна загроза з боку мусульманського (поганського) світу. Це не означає,

що автори, наприклад, боялися турків та ігнорували татар, але ставлення до них було різним. Можливо, в даному контексті коректніше говорити про «відділення» татарської загрози від турецької, адже політики у промовах та письменники у брошурах радше відділяли, а не «розділяли» своїх ворогів. Можна привести кілька прикладів такого «відділення» і, як результат, – різного ставлення до татар і турків. Майже завжди, коли мова йшла про небезпеку з південного-сходу, в королівських листах-легаціях, сеймикових ляudah чи сеймових мовах окремо говориться саме про татарську і турецьку небезпеку і майже ніколи – про турецько-татарську. Це свідчить про усвідомлення різниці між ними. Так, коли турки були справді грізним ворогом, якого часом навіть хвалили за військовий порядок, а часами порівнювано з римлянами, то про татар говорилося, як слуг, які змушені нападати на інші країни, бо голодують. На сеймах було кілька спроб пояснити це шляхті. Багатий ілюстративний матеріал «відділення» татарської небезпеки від турецької дають нам плани антитурецької війни короля Владислав IV. Як відомо, 1646 р. монарх оголосив свій проект антитурецької війни. Цьому передувала тривала підготовка: вербування війська, агітація поміж європейськими монархами, переговори з послами. Так, 1641 р. у листах на сеймики король закликав шляхту зібратись і знищити татар. При цьому монарх не говорив про війну з турками. Усвідомленню «віддільності» татар сприяла і сама Порта. За спостереженнями В. Чермака, характерною рисою політики Стамбулу 1640-х рр. було віддалення Туреччини від Криму і жертвування інтересами хана заради добрих стосунків з Варшавою. Свідченням цього може бути підтвердження султаном діючої мирної угоди з Річчю Посполитою відразу ж після розгрому татар під Охматовим гетьманом Конєцпольським [202, s. 34]. Опинившись у скрутному становищі, не отримавши очікуваної підтримки від senatorів і шляхти, Владислав IV намагався знайти вихід із ситуації. В середині червня 1646 р. у листах до senatorів він пояснював, що планував війну не проти Османської імперії, а лише проти татар. Таке ж пояснення

давав через місяць у венеціанському сенаті королівській посол Магні (Magni). Навіть самі козаки під час переговорів з Карлом Гамберіні начебто сказали, що «з татарами впоратись не важко, це – безладний, погано озброєний набрід, здатний тільки пограбувати і втекти», натомість, з турками потрібно дочекатись зручного моменту [152, с. 78]. Все це, на нашу думку, свідчить про те, що війна з татарами і війна з турками у розумінні польських військових і політиків не були тотожними.

Після ознайомлення з політичною публіцистикою середини XVI – першої половини XVII ст. постає логічне питання: яка була читацька аудиторія та на скільки така література була поширена? Адже, як зазначив дослідник польської «*okolicznościowej*» літератури Є. Пельц (Jerzy Pelc), у дослідженні політичної літератури «важливе значення мають безпосередні свідчення про існування, курсування текстів ульотної літератури, про реакцію на неї різних середовищ» [252, s. 92]. Ґрунтуючись на тій інформації, яку маємо, спробуємо відповісти на вищепоставлені питання. З одного боку, ці питання виходять за рамки власне історичного дослідження і перебувають у сфері зацікавлень спеціалістів з історії книги, але, з іншого, відповідь на них є прямим продовженням дослідження політичної думки.

Як зазначалось, існує кілька шляхів, які можуть допомогти нам у реконструкції колообігу політичної публіцистики. З огляду на специфіку самої літератури, найціннішою для нас була робота Е. Котарського «*Z problematyki odbioru publicystyki politycznej w erze staropolskiej*». Дослідник пропонує кілька способів, щоб виявити «отримувачів» політичної публіцистики. Перш за все, – цитати з інших авторів, ремінісценції інших творів, приватна кореспонденція, в якій міститься інформація про автора, коло його літературних уподобань, біобібліографічні твори та полеміка між письменниками [227, s. 133, 135, 139-140]. Але Е. Котарського більше цікавили відомі автори і значні за обсягом твори, за виключенням публіцистичної полеміки часів перших безкоролівств. Він не зосереджувався

на вивченні антитурецької літератури, а намагався поглянути на політичну публіцистику загалом. На жаль, для нашого дослідження використання таких способів не завжди результативне. Адже велика книжка залишає більший слід, а маленькі антитурецькі «ульотки» зникають майже безслідно.

Про те, що ця література читалась не лише вузьким колом університетських професорів, а була популярною у середовищі шляхти, свідчить кількість примірників, які дійшли до нашого часу. До того ж велика частина публіцистики поширювалась у рукописному варіанті. Наприклад, починаючи від початку XVI ст., широкої популярності набули «Записки яничара». А. Роговим виявлено 12 рукописних варіантів твору, при чому цей текст переписувався навіть наприкінці XVII ст., тобто вже після публікації 1565 р. Аналогічною була ситуація і з багатьма іншими відомими і не дуже творами [5, с. 5-35; 235, s. 41, 37]. З огляду на це, навряд буде перебільшенням сказати, що рукописні варіанти публіцистичних брошур отримали більше поширення, ніж друковані «оригінали».

Ще одним доказом популярності літератури такого роду є те, що протягом незначного проміжку часу деякі твори перевидавались по кілька разів, а деякі, як, наприклад, «Sposób rządu koronnego...» та «Pobudka Narodów Chrześcijańskich...» М. Хабельського – двічі. Першого разу – ще за життя автора 1615 р., а вдруге – у період чергового загострення конфлікту європейських держав з Османською імперією 1675 р. Це наштовхує на думку, що читаюча публіка пам'ятала про цю коротеньку брошурку і поради вміщені у ній. З іншого боку, із загостренням конфлікту з Портою попит на антитурецьку літературу, який і намагались задовольнити друкарі, зріс.

Можливо, найкращим способом відповісти на питання про поширення літератури – є списки приватних бібліотек та бібліотек різних навчальних закладів XVI – першої половини XVII ст. Частково відповіді на питання дають реєстри книгарень з кінця XVI – першої половини XVII ст. Так, в реєстрі книжок книжкового магазину Анджея Цихоньчика, укладеному

1621 р. в Ярославлі, натрапляємо на такі позиції: «Dyskurs» Пальчовського (14 екземплярів), «Rycarskie koło» Папроцького (28 екземплярів), по одному екземпляру «Zwierzadło» Мичиньського та «Wielkiego Turka Listy» Старовольського, три хроніки Кромера та дві Длугоша.

Як зазначає дослідниця історії книги А. Левіцька-Камінська, книготорговець добре орієнтувався в уподобаннях своїх клієнтів і мав багатий вибір книжок на різні теми (теологія, вільні мистецтва, право, історичні і педагогіка, географія і описи подорожей, математика і природознавство) [236, s. 256]. Для нас це означає, що, наприклад, на брошуру Кш. Пальчовського існував попит, адже інакше торговець не тримав би в магазині 14 її примірників.

Збережені інвентарі люблінських книгарень XVII ст. дозволяють приблизно уявити читацькі смаки міщан. Так, поміж іншого, в каталозі Вавжинця Латовського 1619 р. натрапляємо аж на 24 примірника «Dialog o obronie» Кіцького або на «Pamiętka wojny Tureckiej» Зіморовича у книгах Стефана Терепетка 1626 р. Також у каталогах книжок можна зустріти літературу на турецьку тематику, видану в інших країнах. Прикладом може бути «De Turcarum moribus eritame» відомого хорватського єзуїта Бартоломія Георгієвича, яка багато разів перевидавалась в Європі в XVI ст., а у Польщі була видана лише в наступному столітті. Знана була в Любліні і біографія албанського героя турецьких воєн Скандербєга. Примірник перебував у приватній колекції купця Балтазара Краузе.

Значного поширення набули різні історичні хроніки. В Любліні читали Бельського, Стрийковського, Гваньїні, Кромера [288, s. 68, 78-79, 81, 108-110]. У цьому читацькі смаки міщан Любліна не відрізнялись від уподобань населення інших міст. Наприклад, з відомих книжкових інвентарів другої половини XVI ст. Познані і Варшави дізнаємось, що хроніка Кромера була чи не найпоширенішою історичною працею, яку читали наприкінці XVI ст. Іноді в інвентарях були

зазначені назви лише Біблії та хроніки Кромера [296, s. 157, 158; 231, s. 264, 269, 276, 293].

Ми погоджуємось з висновками Е. Котарського, що в ставропольські часи політична публіцистика дуже популярною [227, s. 147]. Така література читалась і користувалась постійним читацьким попитом. А короткий огляд сфери поширення антитурецької літератури кінця XVI – першої половини XVII ст. дає нам підстави стверджувати і про популярність та масовість останньої.

ВИСНОВКИ

Політична публіцистика Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. активно відгукувалась на актуальні події внутрішнього та міжнародного життя польсько-литовської держав. Проблема турецько-татарської небезпеки була однією з головних у публіцистиці. Письменники постійно звертались до неї протягом означеного періоду, намагаючись пояснити причини могутності Османської імперії, та пропонували шляхи протидії агресії. Література антитурецького спрямування отримала назву «турчиків» і була представлена кількома жанрами від політичної аналітики рівня А. Моджевського та Ст. Оріховського до поезії не найвищої якості В. Хлебовського.

Турчики не були винаходом польської літератури, а репрезентували загальноєвропейське явище, що відображало актуальність турецької загрози для більшості держав Старого Світу. Географія «турчиків» широка: Священна Римська імперія, Іспанія, італійські держави, Франція, Річ Посполита, Англія.

До антитурецьких тем часто звертались як відомі, так і малознані автори. Окремо можна виділити Станіслава Оріховського, Кшиштофа Варшевіцького, Юзефа Верещинського, Пьотра Грабовського, Пьотра Скаргу, Шимона Старовольського. У їх творчому доробку «турецька» проблематика посідала важливе місце. З-поміж менш відомих письменників значну частину своєї творчості присвятили згаданій темі Вавжинець Хлебовський, Миколай Хабельський, Марчін Пашковський та інші.

Кількість турчиків у різні часи була різною. Порівняння дат публікацій турчиків та подій політичної історії Речі Посполитої дозволило виявити пряму залежність кількості антитурецької літератури від стану польсько-турецьких стосунків. Діяльність деяких авторів була

напрямую пов'язана з проектами утворення загальноєвропейської антитурецької коаліції. Найкращим прикладом є Кш. Варшевіцький, який чотири рази перевидавав свій твір «Paradoxa» із закликами до польської шляхти приєднатись до проєктованої Габсбургами коаліції та одночасно отримував пенсію від австрійського імператора Рудольфа II. У хронологічних межах нашого дослідження можна виділити два піки появи турчиків: кінець XVI ст. – події, пов'язані з активною агітацією приєднання Польщі до Священної Ліги, що організовували Габсбурги, та приблизно 1618-1622 рр. – переддень та кілька років після Хотинської війни.

У своїх творах автори турчиків користувались сталим набором мотивів та сюжетів. Такі описи часто перетворювались на топоси, які переміщались з одного тексту до іншого часто без змін чи доповнень. Найпоширенішими серед них були: полум'яні заклики до негайної війни з ворогом; пропозиції щодо покращення обороноздатності краю; пропозиції господарчого освоєння прикордонних земель; проєкти реформування війська; сталі описи нападів ворогів на територію Речі Посполитої; описи страждань в'язнів у татарській неволі; заклики до знищення ворога тощо.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що турчики набули значної популярності в польській державі. Про це свідчать постійні перевидання антитурецької літератури протягом досліджуваного періоду. Твори антитурецького спрямування знаходимо в переписах книгарень Любліна, Львова, Варшави XVI – XVII ст., а значна кількість збережених екземплярів дозволяє припустити, що в XVI – XVII ст. їх було ще більше.

Проблема оборони південно-східного кордону Речі Посполитої була актуальною для польсько-литовської держави протягом всього часу її існування. Свідченням цього є постійний інтерес до неї з боку шляхетських повітових сеймиків. Майже на кожному з них повітова шляхта вписувала до посольських інструкцій свої жадання щодо

покращення обороноздатності кордону, ремонту прикордонних фортець, стримання татарських нападів тощо.

Найактивнішу позицію займала шляхта українських воєводств, адже саме вони найбільше потерпали від постійних нападів. На неналежний стан оборони кордону звертали увагу і сеймики Мало- та Великопольщі. Натомість, у питанні витрат на оборону, зокрема, виплат татарських упоминок, існував конфлікт між шляхтою коронних земель та литовською. Литовська шляхта кілька разів відмовлялась платити податки для татарських упоминок, мотивуючи своє рішення тим, що згідно акту Люблінської унії, українські землі, які були основним об'єктом татарської агресії, перейшли до складу Корони. Відповідно упоминки повинні платитись із коронної скарбниці.

Незважаючи на постійні королівські заклики вирішити проблему оборони кордону, вальні сейми приділяли значно менше уваги південно-східному кордону в порівнянні з королівськими легаційями на сеймики та повітовими сеймиками. На нашу думку, у цього явища було кілька причин. По-перше, зібравшись на вальному сеймі, представники всіх воєводств мали власні інструкції щодо вирішення актуальних питань державного життя і повинні були діяти у відповідності до них. Часто ці інструкції суперечили одна одній або аналогічним документам з інших воєводств. Наприклад, 1613 р. шляхта Краківського воєводства категорично заборонила своїм послам приймати на сеймі будь-які рішення щодо південно-східного кордону, бо не вбачала там існування небезпеки. При цьому у легаціях на сеймики король просив шляхту на сеймах зайнятись саме обороною кордону.

На нашу думку, неефективність заходів Кракова/Варшави щодо оборони українсько-татарського кордону слід шукати у самій природі вальних сеймів. Польська держава намагалась лише збити полум'я конфлікту і не пропонувала нічого, що б дозволило уникнути ускладнень у майбутньому. Сейм приймав рішення про скликання посполитого

рушення чи найм війська вже *post factum*, коли татари встигали повернутись до Криму. Натомість, слід було розробити довгострокову програму зміцнення лінії кордону. Сейм з постійною зміною послів та орієнтацією лише на актуальні події не міг виробити довготривалої програми дій на прикордонні.

Польські та українські історики вже давно відзначають принципову незацікавленість Жигмунда III у південному напрямку зовнішньої політики. Перший з польських Ваз більше переймався долею успадкування шведського трону та завоювання вакантного московського престолу. Непрямими свідченнями відсутності інтересу короля до українських проблем є тексти легацій на повітові сеймики. Наприклад, говорячи про прикордонні небезпеки, які загрожують Речі Посполитій, Жигмунд III просив у шляхти прийняти податки не на посилення кордону чи покращення стану прикордонних фортець, а на продовження війни з Московією та новий набір військ для Владислава.

Актуальність проблеми «прикордоння» спадає за часів королювання Владислава IV, що також відображається в актовій документації. Кількість згадок про турецько-татарську небезпеку в сеймикових інструкціях, сеймових конституціях та офіційному листуванні значно зменшується. Цьому сприяли наступні події: активна діяльність гетьмана Конецпольського щодо українського козацтва – гетьману вдалось тричі придушити козацькі повстання і нав'язати низовцям «Ординацію» 1638 р., яка значно обмежила свободу маневру для запорожців; внутрішні усобиці в кримському ханаті, які концентрували увагу керівництва ханату на власних проблемах; конфлікт ханату з Буджацькою ордою, що переріс у війну і перемога Бахчисараю в цій війні; черговий конфлікт між Бахчисараєм і Портою; мирний договір між запорожцями та Кримський ханатом, який діяв протягом 1624-1628 рр.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Гравюра з титульної сторінки твору В. Ецка «*Ad Sigismundum regeni Poloniae threni neglectae Religionis*» (Краків, 1518).

Рис. 2. Гравюра з титульної сторінки твору Мартина Бельського «*Sen majowy*» (Kraków, 1586).

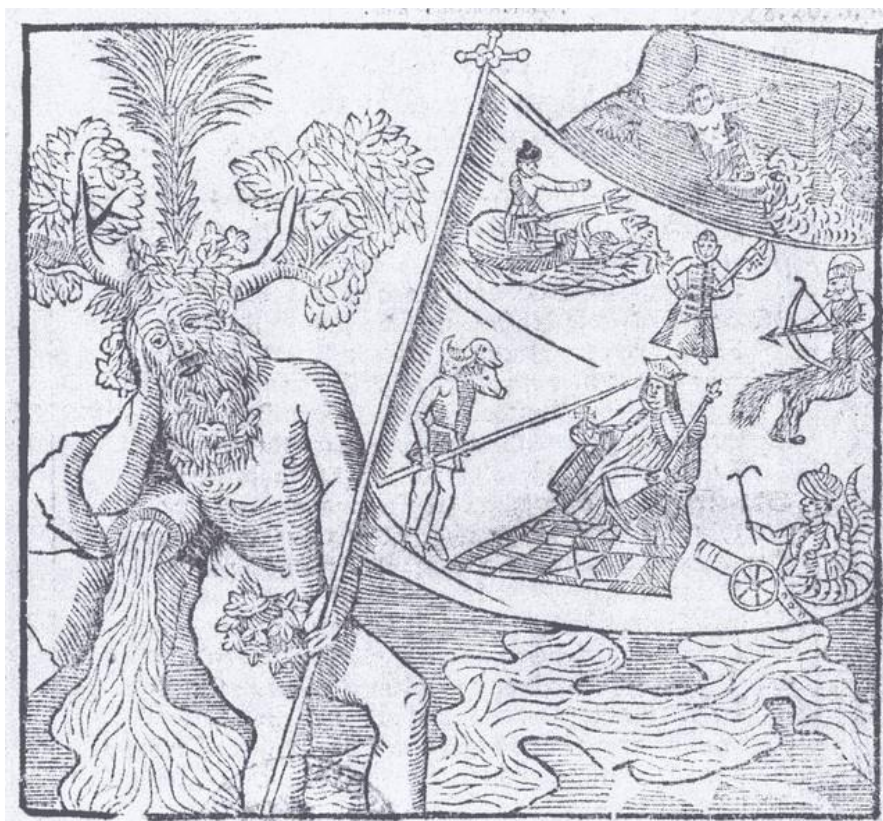

Рис. 3. Гравюра з титульної сторінки твору Я. Юрковського «Chorągiew Wandalinowa» (Kraków, 1607.)

Джерела та література

Джерела

1. АЮЗР / под ред. М. Д. Иванишева. – К., 1861.
- Ч. 2. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569 – 1654 гг.). 1861. – 414 с.
2. Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї / Й. Верещинський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах / упор., передм., приміт. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 2001.
Т.ІІ. Кн.1 : XVI ст. – 2001. – С. 426-429.
3. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні / [уропядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мицика]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.
4. Дневник Люблинского сейма 1569 г. / [польский текст и русск. пер. М.О. Кояловича]. – СПб., 1869. – 636 [xvii] с.
5. Записки яничара, написаны Константином Михайловичем из Островицы / введение, перевод и комментарии А.И. Рогова. – М. : Наука, 1978. – 136 с.
6. Кіцький В. Діалог про оборону України / В. Кіцький // Слово багатоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) в чотирьох книгах. / упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. – Київ : Аконіт, 2006.
Книга 1. Література епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – 2006. – С. 602-621.
7. Кльонович С. Ф. Роксоланія : Поема / С. Ф. Кльонович / [перекл. з латин. М. Білика]. – К. : Дніпро, 1987. – 94 с.
8. Немирич Ю. Роздуми про війну з московітами / Ю. Немирич // Хроніка-2000. – 1995. – №1. – С.136-153.

9. Оріховський С. Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія. У 2-х ч. – К. : Основи, 1995.
Ч.1. – 1995. – С. 23-60.
10. Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге. / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія. У 2-х ч. – К. : Основи, 1995.
Ч.1. – 1995. – С. 87-113.
11. Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово перше. / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія. У 2-х ч. – К. : Основи, 1995.
Ч.1. – 1995. – С. 61-86.
12. Пекалід С. Острозька битва. / С. Пекалід // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія. У 2-х частинах. – К. : Основи, 1995.
Ч.1. – 1995. – С. 40-77.
13. Чагровський А. Дума Українна / А. Чагровський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах / упор., передм., приміт. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 2001.
Т.ІІ. Кн.1 : XVI ст. – 2001. – С. 437-439.
14. Шевчук В. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст / В. Шевчук // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 35-51.
15. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. /opracował Antoni Prochaska. – Lwów, 1909.
Tom XX. Lauda sejmikowe. Tom I. Lauda wiszeńskie 1572-1648. – 1909. – 688 s.
16. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum ziemskiego we Lwowie. / wydał Antoni Prochaska. – Lwów, 1931.
Tom XXIV. Lauda sejmikowe halickie 1575-1695. – 1931 – 565 s.
17. Akta sejmikowe województwa krakowskiego. / wydał Stanisław Kutrzeba. – Kraków : nakł. PAU, 1932.
T. 1. 1572-1620. – 1932. – 505 s.

18. Akta sejmikowe województwa krakowskiego. / wydał Adam Przyboś. – Wrocław ; Kraków : Zakład im. Ossolińskich, 1955.
T. 2, 1621-1660. – 1955. – 376 s.
- 18a. Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. / wyd. Włodzimierz Dworzaczek. – Poznań : Państw.Wydaw.Nauk., - 1957. – (Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej).
T.1. 1572-1632. – Cz.1. 1572-1616. – 491 s.
19. Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. / wyd. Włodzimierz Dworzaczek – Poznań : Państw. Wydaw. Naukowe, 1962. – (Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej ; t. 16).
T. 1. (1572-1632). Cz. 2. (1616-1632). – 491 s.
20. Bączalski S. Ochrona koronna. / S. Bączalski. – Kraków, 1606.
21. Bączalski S. Przestrach śmiertelny / S. Bączalski // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. / wydał Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1918.
T. 1. Poezya rokoszowa. – 1918. - S. 329-337.
22. Bielski M. Sprawa rycerska / M. Bielski // Wójcicki K.W. Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej – Wawszawa, 1856. – 330 s.
23. Bielski M. Marcina Bielskiego Satyry / M. Bielski / wyd. Władysław Wisłocki. – Kraków : Akad. Umiejętności, 1889. – 119 s. – (Biblioteka Pisarzy Polskich).
24. Bielski M. O Skanderbegu Macedonie albańskim książęciu. / M. Bielski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1961. – 109 s.
25. Chabielski M. Sposób rządu koronnego y gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być []. / M. Chabielski. – B. m. dr., 1675.
26. Chabielski M. Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacieliwi Krzyża świętego [] na po wtore przedrukowana []. / M. Chabielski. – B. m. dr., 1675.
27. Chlebowski W. Chronologia o wywodzie narodu cesarzow tureckich i walki ich z Chrzesciany, aż do dnia dżisieyßego []. / W. Chlebowski. – B. m. dr., 1619.
28. Chlebowski W. Krolow i cesarzow tureckich dzieła abo sprawy []. – Kraków, 1612.

29. Chlebowski W. Krolów y cesarzow tureckich dzieła abo sprawy []. / W. Chlebowski. – Kraków, 1612.
30. Chlebowski W. Krwawy Mars narodu Ottomańskiego z Królami i Cesarzami chrześciańskimi []. / W. Chlebowski. – Kraków, 1620.
31. Chlebowski W. Lament żałosny na straszliwy pożar sławnego miasta Jarosławia []. / W. Chlebowski. – Kraków, 1625.
32. Chlebowski W. Lament żałosny Korony Polskiej / W. Chlebowski // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. / wydał Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1918.
T. 1. Poezya rokoszowa. – 1918. - S. 256-270.
33. Chlebowski W. Rokosz tatarski z Tvrkami o oyczyźnie naszey Koronie Polkiej [], z upomnieniem do panow chrześciańskich y wszystkiego rycerstwa Koronnego, żeby zdrażliwemu przymierzu tureckiemu nie vfaiąc [] y bronić oyczyzny gotowymi byli []. / W. Chlebowski. – Kraków, 1612.
34. Chlebowski W. Trąba pobudki ziemie perskiej do wszystkich narodów Chrześciańskich, przeciwko Machometanow []. / W. Chlebowski. – Kraków, 1608.
35. Czaradzki G. Pobudka na wojnę Turecką []. / G. Czaradzki. – Poznań, 1621.
36. De electione novi regis // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1906. – S. 397-404.
37. Dębołęcki A. Otucha na pogany wszystkim potentatom Chrześciańskiin. / A. Dębołęcki. – Kraków, 1637.
38. Dyaryusze sejmowe r. 1585 : w dodatkach: ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 roku / wyd. Aleksander Czuczyński // Scriptorum Rerum Polonicarum. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1901. – (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie).
T.18. – 1901. – 475 s.
39. Dyaryjusze sejmowe r. 1587 : sejmy konwokacyjny i elekcyjny / wyd. August Sokołowski // Scriptorum Rerum Polonicarum– Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1887. – (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie).
T. 11. – 1887. – 269 s.

40. Dyskurs szlachcica polskiego o niektórych punktach, które się na terażniejszym traktują sejmie. – B. m. dr., 1643.
41. Gdyby panowie Polacy cesarza albo Niemca obrali, tody na nie przyść musiało // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. J. Czubek. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1906. – S. 358-362.
42. Głos tureckich i inflanckich wojen. – B. m. dr., 1640.
43. Goniec do Polski od utrapioney Podolskiej ziemie. O wtargnięciu Tatarów. – B. m. dr., 1620.
44. Gorczyn P. Thren abo lament załosny więźniow koronnych do hord tatarskich w roku 1618 zabranych []. / P. Gorczyn – B. m. dr., 1618.
45. Grabowski P. Polska Niżna albo Osada Polska / P. Grabowski / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego – Kraków, 1859. – 77 s.
46. Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzecryp. polskiej należących / P. Grabowski. – Kraków : Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. – 109 s.
47. Jurkowski J. Poselstwo z dzikich Pól od Sowizdrzała do małowcnotliwej drużyny. / J. Jurkowski. – B. m. dr., 1606.
48. Jurkowski Jan. Choragiew Wandalinowa. / J. Jurkowski. – Kraków, 1607.
49. Jurkowski J. Lech wzbvdzony y lament iego załosny w rok v od iego panowania 1056. / J. Jurkowski. – Kraków, 1606.
50. [Karnowski St.] Deliberacia o społku y związku Korony Polskiej z pany chześcijańskimi przeciwko Turkowi. / St. Karnowski. – Poznań, 1595.
51. [Karnowski St.] Deliberacia o społku y związku Korony Polskiej z pany chześcijańskimi przeciwko Turkowi. / St. Karnowski. – Poznań, 1596.
52. Kicki W. Dialog o obronie Ukrainy y pobudka z przestrogą dla zabieżenia incursiom tatarskim. / W. Kicki. – Dobromil, 1615.
53. Klonowicz S. Victoria deorum / S. Klonowicz // Literatura mieszczańska w Polsce od końca XVI do końca XVII wieku / opracowali Kazimierz Budzyk, Hanna Bydzykowa, Julian Lewański. – Warszawa, 1954. – S. 95-146.
54. Klonowicz S. Pożar wojny Tureckiej, upominanie od gaszenia y wróżka o upadku mocy Tureckiej. / S. Klonowicz. – B. m. dr., 1597.

55. Kochanowski J. Pieśń o spustoszeniu Podola / J. Kochanowski [Електронний ресурс] // режим доступу : http://kochanowski.nasz.info/piesn_5_ksiega_2.html
56. Kołakowski St. Wieża Dawidowa ze wszelaką armaturą ku przyzbrojeniu bojownikowi chrześcijańskiemu []. / St. Kołakowski. – Wilno, 1621.
57. Koniecpolski St. Dyskurs o zniesieniu Tatarów Krymskich i lidze z Moskwą / St. Koniecpolski // Pamiątniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / wydał Stanisław Przyłęcki. – Lwów, 1842. – S. 301-303.
58. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646 / oprac. Agnieszka Biedrzycka. – Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego "Societas Vistulana", 2005. – 775 s.
59. Krajewski J. Ucisk koronny [] i wtargnienie tatarskie do Podola. / J. Krajewski. – B. m. dr., 1615.
60. Kromer M. Polska czyli O położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / M. Kromer ; [przekł. Stefana Kazikowskiego ; wstęp i oprac. Romana Marchwińskiego]. – Olsztyn : Pojezierze, 1977. – 221 s. – (Literatura Warmii i Mazur w Dawnych Wiekach).
61. Miczyński S. Zwierciadło Korony Polskiej [] na sejm walny [] w roku [] 1618 [] wystawiony. / S. Miczyński. – Kraków, 1618.
62. Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej / A. Modrzewski ; [przekł. Edwina Jędrkiewicza; wstęp Łukasza Kurdybachy; red. nauk. i koment. Stanisława Bodniaka]. – Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1953. – 674 .
63. Mycielski P. Przestroga z pokazaniem niepożytków z wzięcia pana z pośrodku siebie / P. Mycielski // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1906. – S. 381-397.
64. Mycielski P. Sentencya cuiusdam de electione regis Polonorum cum commonstratione commodi et incommodi inde emergentis / P. Mycielski // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1906. – S. 362-381.

65. Olkowski St. Trąba wojenna na pobudkę do sławy mężnym bohatyrom sauromatskim. Ku chetnieŹey obronie Oyczyzny przeciwko nieprzyjacielowi koronnemu. / St. Olkowski. – B. m. dr., 1630.
66. Palczewski Ksz. O Kozakach, jeŹli ich znieŹć czy nie: Diskvrs []. / Ksz. Palczewski. – Kraków, 1618.
67. Paprocki B. Gwałt na pogany ku wŹem Chrzescyanskiem Panom, Królom y Xiążęcom []. / B. Paprocki. – B.m.dr., 1595.
68. Paprocki B. Historia żałowsna o przędkoŹci i okrutnoŹci tatarskiej []. / B. Paprocki. – Kraków, 1575.
69. Paprocki B. Upominek albo przestroga Zacnemu Narodowi Polskiemu / B. Paprocki // Bartosza Paprockiego Dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588 / wyd. Jan Czubek. – Kraków : Akademia UmiejętnoŹci, 1900. – 125 s. - (Biblioteka Pisarzów Polskich ; nr. 38).
70. Paszkowski M. Bitwy znamienite... W roku teraznieyszym 1620 [] przez [] Marcina Paszkowskiego spisane. / M. Paszkowski. – B. m. dr., 1620.
71. Paszkowski M. Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatary, tudzieŹ teŹ o narodzie, obrzędziech, naboŹenstwie [] tych pogan []; przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chrzeŹciańskiey []. / M. Paszkowski. – Kraków, 1615.
72. Paszkowski M. Podole utrapione [] XiąŹąt i Panów pogranicznych o społeczny ratunek prosi. / M. Paszkowski. – B. m. dr., 1618.
73. Paszkowski M. Posiłek Bellony Słowienskiej na odpor nieprzyiaćiolom KrzyŹa Ś. Na Seym WarŹawski teraznieyŹy w Roku 1620 wydany. / M. Paszkowski. – Kraków, 1620.
74. Paszkowski M. Ukraina od tatar utrapiona, XiąŹąt i Panów pogranicznych o ratunek z żałosnym lamentem prosi. / M. Paszkowski. – Kraków, 1608.
75. Perspektywa na vpatrzenie sposobów woiowania kraioŹ nieprzyiacol KrzyŹa Swietego, y nawalenia snadnego tyranstwa pogańskiego []. – Poznań, 1622.
76. Piątkowski W. Otucha na pogany wszystkim potentatom ChrzeŹćianskiin. / W. Piątkowski. – ZamoŹć, 1630.
77. PieŹń o porażce pogan. – B. m. i r. dr.
78. PieŹń w którey zamyka się porażka pogan przez rycerstwo polskie raz po raz trzy razy, tudzieŹ trwoga turecka i męŹstwo chrzeŹcijańskie. – B. m. i r. dr.

79. Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana : z jego popiersiem / wyd. August Bielowski. – Lwów : nakładem Wojciecha Manieckiego, 1861. – 628 s.
80. Pobudka polakom przeciw tureczynowi. Nota jak: wieczna sromota i nienarodzona. – B. m. dr., 1621.
81. Rakowski W. Pobudka zacnym synom Korony Polskiej do służby wojenney, na expedicją przeciwko nieprzyjaciołom Koronnym roku panskiego 1620. / W. Rakowski. – Kraków, 1620.
82. Rozmowa Lecha z Piastem // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1906. – S. 37-68.
83. Skarga P. Kazania przygodne z inemi [] drobniejszemi pracami o roznych rzeczach [] wszelakim stanom należących [] teraz znowu przyerzane y zebrane. [Електронний ресурс] / P. Skarga. – Режим доступу : <http://univ.gda.pl/~literat/skarga/htm>
84. Skarga P. Żołnierskie nabożeństwo, to jest nauki i modlitwy i przykłady do tego stanu służące, pisane od X Piotra Skargi. Societatis Iesu Teraz wtóry raz przedrukowane [Електронний ресурс] / P. Skarga. – Kraków, 1618. – Режим доступу : http://staropolska.pl/renesans/piotr_skarga/Zolnierskie.html
85. Skarga P. Kazania o Siedmiu Sakramentach Kościoła S Katolickiego. Do których są przydane Kazania Przygodne, o rozmaitych nabożeństwach wedle czasu, których Iest wypisany na przodku Registr. / P. Skarga. – Kraków, 1600.
86. Skarga utrapionej Ojczyzny Polskiej po nieszczęsnej klęsce i nieoszacowancj szkodzie przez Tatary. – B. m. dr., 1615.
87. Soliecki M. (Zoliecki M.) Copia listu utrapionej Ojczyzny do rycarstwa lissowskiego. / M. Soliecki. – B.m.dr., 1621.
88. Soliecki M. (Żołęcki). Pobudka abo napominanie wzbudzające żołnierza koronnego do potrzeby z Turkami. / M. Soliecki. – Kraków, 1621.
89. Solikowski J. D. Komornik a burmistrz / J. D. Solikowski // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1906. – S. 643-654.

90. Solikowski J. D. O przyjeździe króla [] przestroga / J. D. Solikowski // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1906. – S. 527-530.
91. Solikowski J. D. Respons na circumstantiae szwedzkie / J. D. Solikowski // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1906. – S. 464-466.
- 91a. Solikowski J. D. Rozmowa Kruszwicka / J. D. Solikowski // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1906. – S. 466-489.
92. Solikowski J. D. Sententia cuiusdam de eligendo rege / J. D. Solikowski // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1906. – S. 447-450.
93. Starowolski Sz. Discvrs o wojnie Tureckiej. / Sz. Starowolski. – B. m. dr., 1633.
94. Starowolski Sz. Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich / Sz. Starowolski // Wybór z pism [przekł. tekstów łac., wybór i oprac. Ignacy Lewandowski]. – Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1991 – S. 158-176. – (Biblioteka Narodowa).
95. Starowolski Sz. Pobvdk a bo rada na zniesienie Tatarow perekopskich []. / Sz. Starowolski. – Kraków, 1618.
96. Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. / Sz. Starowolski. / z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadło. – Kraków : Wydaw. Literackie, 1976. – 249 s.
97. Starowolski Sz. Votum o naprawie Rzeczypospolitej. / Sz. Starowolski. – B. m. dr., 1625.
98. Starowolski Sz. Wyprawa y wyiazd wojska, z Sułtana Amurata, Cesarza Tureckiego terażnieyszego na Wojnę do Korony Polskiej. / Sz. Starowolski. – B. m. dr., 1634.
99. Volumina legum : przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – Petersburg, 1859.
- T. 2. Ab anno 1550 ad annum 1609 acta Reipublicae continens. – 1859. – 482 s.

100. Volumina legum : przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – Petersburg, 1859.
- T. 3. Ab anno 1609 ad annum 1640 acta Reipublicae continens. -1859. – 472 s.
101. Volumina legum : przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – Petersburg, 1859.
- T. 4. Ab anno 1641 ad annum 1668 acta Reipublicae continens. – 1859. – 501 s.
102. Votum szlachcica pisane na seymiki y seym rok v Pańskiego 1606. – B. m. dr. – 1606.
103. Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1859. – 33 s.
104. Warszawicki Krz. Chryzstofa Warszawickiego po śmierci króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa / Krz. Warszawicki // Dwie mowy pogrzebowe ks. Krzysztofa Warszawickiego kanonika Krakowskiego / wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego. Seria (Biblioteka Polska). – Kraków: Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. – 35, 18 s.
105. Warszawicki Krz. Wenecja. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku / Krz. Warszawicki / wydał Teodor Wierzbowski – Warszawa, 1886. – 90 s. – (Biblioteka Zapomnianych Poetów i Prozaików Polskich XVI-XVIII w.)
106. Wereszczyński J. Sposób osady nowego Kijowa... []. / J. Wereszczyński // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego / wyd. K. Turowskiego. – Kraków : nakł. Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. – 1858. – S. 35-57.
107. Wereszczyński J. Droga pewna do prędszego i snadniejszego osadzenia w- ruskich krajach pustyni... []. – Kraków, 1590.
108. Wereszczyński J. Pobudka do podniesienia wojny świętej przeciwko Turkom i Tatarom / J. Wereszczyński. – Kraków, 1594.
109. Wereszczyński J. Publika ... []. / J. Wereszczyński // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego / wyd. K. Turowskiego. – Kraków : nakł. Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. – 1858. – S. 1-34.

110. Witkowski St. Pobudka ludzi rycerskich przez nawałość pogańską w małej kupie, z żalością chrześcijaństwa zniesionych. Ku czułości i przestrodze dalszej wojny tureckiej panom chrześcijańskim nowo uczyniona. / St. Witkowski. – Zamość, 1621.
111. Witkowski St. Przestroga koronna terazniejszym opłakanym czasom y potomnym służacza. Na obżałowanie Braciey nałey od Pogan świeżo zagarnianych. / St. Witkowski. – Kraków, 1613.
112. Witowski St. Poseł na sejm Krakowski w roku 1603. / St. Witkowski. – B. m. dr., 1603.
113. [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wŹech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – B. m. dr., 1613.
114. Zamojski J. Mowa Zamojskiego na sejmie 1605 r. / J. Zamojski // // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606-1608. / wydał Jan Czubek. – Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1918.
T. 2-3. Proza. – 1918. – S. 471-480.
115. Zdanie o obieraniu nowego króla // Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / wyd. Jan Czubek. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1906. – S. 349-355.
116. Zwiercadło Rzeczypospolitey Polskiej na początku roku 1598 wystawione. – B. m. r. dr., 1598.
117. Żurkowski St. Żywot Tomasza Zamojskiego kanclerza w. kor. / St. Żurkowski ; wyd. Alexander Batowski. – Lwów : Druk. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1860. – 404 s.

Література

118. Брехуненко В. А. Втрачена альтернатива, Поле, Дон. Волга, Як у зовнішній політиці Речі Посполитої XVI – першої половини XVII ст. [Електронний ресурс] / В. А. Брехуненко // режим доступу до статті:
http://www.ukrterra.com.ua/chronology/7/brechunenko_alter.htm

119. Брехуненко В. А. Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 р. / В. Брехуненко // Козацька спадщина. – Вип. 2. – 2005. – С. 50-54.
120. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст. / В. Брехуненко. – Київ-Запоріжжя : РА «Тандем – У», 1998. – 336 с.
121. Брехуненко В. А. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року = Muskovite expansion and Pereiaslav rada, 1654 / В. Брехуненко. – Київ : Нац. акад. наук України, Ін-т Україн. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Наук. т-во ім. Шевченка в Америці, 2005. – 367 с.
122. Вирський Д. С. Околиця Ренесансу : річпосполитська історіографія України (XVI - середина XVII ст.) / Д. С. Вирський. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007.
Ч. 1. – 2007. – 326 с.
123. Вирський Д. С. Українські землі за описом «Полонії» Шимона Старовольського (1632) / Д. С. Вирський // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2007. – Вип. 10. – С. 46-63.
124. Вирський Д. С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д. С. Вирський. – К.-Кременчук : Вид-во КДПУ, 2001. – 217 с.
125. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI - середина XVII ст.) : у 2-х частинах. / Д. С. Вирський. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008.
Ч. 1. – 2008. – 501 с.
126. Галенко О. І. Зрадники-герої або український ідеал потурчення / О. Галенко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 203-231.
127. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі / О. І. Галенко. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52-68.
128. Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV – XVI веков. / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 415 с.
129. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991.
Т. 7. – 1995. – 628 с.

130. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. Т. 8. – 1995. – 856 с.
131. Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины: (Этнический барьер или этноконтактная зона) / Я. Р. Дашкевич // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М. : АН СССР. Моск. фил. Геогр. о-ва СССР. – 1989. – С. 7-21.
132. Дашкевич Я. Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни / До 350-річчя Хотинської битви/. / Я. Р. Дашкевич // Український історичний журнал. – 1971.- № 9. – С. 124-131.
133. Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні / Я. Р. Дашкевич // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 20-22.
134. Дашкевич Я. Р. Протурецька орієнтація XVI – XVII ст. в Україні та міжнародні відносини / Я. Р. Дашкевич // Україна-Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє : збірник наукових праць / упорядник: Ф. Г.Туранли – К. : Денеб, 2004. – С. 60-66.
135. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI – XVIII ст.) / Я. Р. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222 : Праці історико-філософської секції. – С. 28-44.
136. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Г. Іналджик. ; [пер. з англ. О. Галенко]. – К. : Критика, 1998. – 287 с.
137. Каргалов В. В. На степной границе (Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия / В. В. Каргалов. – М. : Наука, 1974. – 183 с.
138. Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620 – 1630 років // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1914. – Т. CXVII. – С. 95-128.
139. Кулаковський П. М. Земельна політика Вазів щодо Чернігово-Сіверщини (1618-1632 роки) / П. М. Кулаковський // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2005. – Вип. 5. – С. 182-196.

140. Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. М. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
141. Лепявко С. А. Йосип Верещинський / С. А. Лепявко // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С. 113-119.
142. Лепявко С. А. Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття / С. А. Лепявко // States. Societies. Cultures. East and West Essayes in honor of Jarosław Pelenski – New York, 2004. – P. 565-587.
143. Лепявко С. А. Проект козацького князівства та його автор / С. А. Лепявко // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С. 20-24.
144. Лепявко С. А. Проекти колонізації Придніпров'я Петра Грабовського (1596 рік.) / С. А. Лепявко // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – 1999. – Вип. 7. – С. 15-19.
145. Лепявко С. А. Козацькі війни кінця XVI століття в Україні. / С. А. Лепявко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 212 с.
146. Лепявко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). / С. А. Лепявко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1999. – 284 с.
147. Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой / М. В. Лескинен. – М. : ИСлРАН, 2002. – 178 с.
148. Мицик Ю. А. Вірш польського поета XVII ст. про Корсунську битву 1648 р. / Ю. А. Мицик // Корсунський часопис : Наук.-попул. іст. видання Корсунь-Шевченківського держ. іст.-культ. заповідника. – 2004. – № 12. – С. 16-17.
149. Мицик Ю. А. Незнаний німецький "летючий листок" про Чигиринський похід 1678 р. / Ю. А. Мицик // Корсунський часопис : Наук.-попул. іст. видання Корсунь-Шевченківського держ. іст.-культ. заповідника. – 2006. – № 15. – С. 6-8.
150. Мицик Ю. А. Переяславська рада 1654 р. у висвітлення гамбурзької «Ординарної вівторкової газети» [Електронний ресурс] / Ю. А. Мицик – Режим доступу : // http://ukrlife.org/main/prosvita/m_1654g.htm
151. Мицик Ю. А. Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків») / Ю. А. Мицик // Записки Наукового товариства

- імені Тараса Шевченка. – Львів, 1997. – Т. 233. Праці Історико-філософської секції. – С. 36-46.
152. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 493 с.
153. Наливайко Д. С. Рецепція України в Західній Європі XVI – XVIII ст. / Д. С. Наливайко // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 94-109.
154. Наливайко Д. С. Очима Заходу : Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. / Д.С. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
155. Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. документов и материалов : [пер. с кыпчак., тур., пол., нем.] / Сост. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба. – М. : Наука, 1984. – 301 с.
156. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV – XVII вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. – М. : Наука, 1984. – 301 с.
157. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій / пер. з англ. – К. : Критика. – 496 с.
158. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : навчальний посібник / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 136 с.
159. Сас П. М. Проект реформування козацького війська Северина Наливайка / П. М. Сас // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип.2. – С. 83-108.
160. Сас П. М. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? / П. М. Сас // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 84-101.
161. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття / В.І. Сергійчук. – К. : Україна, 1991. – 253 с.
162. Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века / В. Серчик // Россия, Польша и Причерноморье в XVI – XVII. – М. : Наука, 1979. – С. 174-196.

163. Степовик Д. В. Туреччина та ісламський світ в українській гравюрі XVII ст. / Д. В. Степовик // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє : зб. наук. праць / упорядник: Ф. Г. Туранли – К. : Денеб, 2004. – С. 317-320.
164. Стороженко А. В. Старинный проект заселения Украины / А. В. Стороженко // Киевская Старина. – 1895. – С. 295 – 341.
165. Стороженко А. В. Иосиф Верещинский, бискуп Киевский / А. В. Стороженко // Исторические очерки – К., 1914. – 157 с.
166. Федорук Я. О. Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / Я. О. Федорук. – Львів, – 1995. – 181 с.
167. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. / Б. Н. Флоря. – М.: Наука, 1978. – 301 с.
168. Черкас Б. В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502-1540) : автореф. дис. ...канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. В. Черкас. – К., 2003. – 20 с.
169. Чухліб Т. В. Західна Європа про Мазепу [Електронний ресурс] / Т. В. Чухліб. – режим доступу : <http://www.mazepa.name/biograph/mazepa13.html>
170. Чухліб Т. В. Зимовий похід 1683-1684 рр. українського козацтва проти Османів до причорноморського Степу / Т. В. Чухліб // Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст. Студії з історії та археології. – Київ : Інститут історії України НАН України, – 2007. – № 1. – С. 63-180
171. Шама О. І. Польсько-литовська унія та інкорпорація українських земель до Королівства Польського на Люблінському сеймі 1569 року : Дис... канд. іст. Наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / НАН України. / О. І. Шама. – К., 1996. – 233 с.
172. Шевченко І. І. Україна між Сходом і Заходом [Електронний ресурс] / І. Шевченко. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev03.htm>
173. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI - XVIII століть : У 2 кн. Книга перша Ренессанс. Раннє бароко / В. О. Шевчук – К. : Либідь, 2004. – 398 с.

174. Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – 2-ге вид. / В.О.Щербак – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», – 2006. – 300 с.
175. Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 – 1654 рр. – Київ : Наукова думка, 1975. – 125 с.
176. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. / Н. М. Яковенко. – 2-ге вид., перероблене та розширене. – Київ : Критика, 2005. – 584с.
177. Яковенко Н. М. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, - 2002. – 416 с. – (Критичні студії).
178. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV - до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, – 2002. – 472 с.
179. Abrachamowicz Z. Paszkowski Marcin / Z. Abrachamowicz // PSB.- T. XXV. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1980. – S. 301-302.
180. Augustyniak U. Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III / U. Augustyniak. – Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1981. – 231 s.
181. Augustyniak U. Koncepcje narodu i społeczeństwa w literaturze plebejskiej od końca XVI do końca XVII wieku / U. Augustyniak. – Warszawa : Wydaw. UW, 1989. – 332 s. – (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego).
182. Augustyniak U. Wazowie i "królowie rodacy" : studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku / U. Augustyniak. – Warszawa : Semper, 1999. – 254 s.
183. Backvis C. Główne tematy polskiej myśli politycznej w XVI wieku / C. Backvis // Szkice o kulturze staropolskiej ; wybór tekstów i oprac. Andrzej Biernacki. – Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1975. – S. 457-511. – (Biblioteka Studiów Literackich).
184. Backvis C. Słowiani w obliczu „lekcji” tureckiej w zarania czasów nowożytnych / C. Backvis // Szkice o kulturze staropolskiej ; wybór tekstów i oprac. Andrzej Biernacki. – Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1975.– S. 625-650. – (Biblioteka Studiów Literackich).

185. Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku = *La connaissance de l'Orient en Pologne avant le XVIII-ème s.* / B. Baranowski. – Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1950. – 256 s. – (Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Wydział II ; nr 3).
186. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629 / B. Baranowski. – Łódź : Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1948. – 139 s.
187. Baranowski B. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632-1648 / B. Baranowski. – Łódź : wyd. z zasiłku Ministerstwa Oświaty, 1949. – 205 s. – (Prace Instytutu Historycznego UŁ ; nr 1).
188. Bibrzycki K. Palczewski Krzysztof / K. Bibrzycki // PSB. – T. XXV. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1980. – S. 62.
189. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy : studia staropolskie / P. Borek. – Kraków : Collegium Columbinum, 2002. – 299 s. – (Biblioteka Tradycji Literackich. Seria Druga ; nr 15).
190. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja / P. Borek. – Kraków : Collegium Columbinum, 2001. – 418 s. – (Biblioteka Tradycji Literackich. Seria Druga ; nr 7).
191. Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613 / J. Byliński. – Wrocław : Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1984. – 278 s. – (Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo; 117) (Acta Universitatis Wratislaviensis; no 689).
192. Byliński J. Sejm z roku 1611 / J. Byliński. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw., 1970. – 246 s. – (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A ; nr 140).
193. Chodynicki K. Broniewski (Broniowski) Marcin / K. Chodynicki // PSB.- T. XL. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 2000-2001. – S. 282-289.
194. Choińska-Mika J. Między społeczeństwem szlacheckim a władzą: problemy komunikacji, społeczności lokalne, władza w epoce Jana Kazimierza / J. Choińska-Mika. – Warszawa : Neriton, 2002. – 269 s.
195. Choińska-Mika J. Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów / J. Choińska-Mika. – Warszawa : Wydaw. Sejmowe, 1998. – 213 s.

196. Chynczewska-Hennel T. Najjaśniejsza o Najjaśniejszej. Rzeczpospolita w weneckiej literaturze historycznej XVII wieku / T. Chynczewska-Hennel // *OiRP.* – 2006. – № 50. – S. 191-203.
197. Chynczewska-Hennel T. Pojednanie polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza / T. Chynczewska-Hennel // *Kultura staropolska – kultura europejska : prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / [kom. red.: Stanisław Bylina et al.]. – Warszawa : Semper, 1997. – S. 325-329.
198. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1985. – s. 188.
199. Ciara M. Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590-1610 / M. Ciara // *SMHW.* – Tom XXI. – 1988. – S. 61-80.
200. Çirakman A. From the “Terror of the World” to the “Sick Man of Europe”. European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth. / A. Çirakman. – New York, Lang, 2005. – 236 p.
201. Cynarski St. Jan Jurkowski / St. Cynarski // *PSB.- T. XI.* – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1964-1965. – s. 343-344.
202. Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV / W. Czermak // *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie.* – 1895 – T. 31. – s. 404.
203. Danti A. „Utopijny” aspekt literatury antytureckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku / A. Danti // *Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej* / pod red. Giovanni Brogi Bercoff i Teresy Michałowskiej. – Warszawa : Tow. Literackie im. A. Mickiewicza, 1995. – S. 131-147.
204. Dopierała K. Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego / K. Dopierała. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 177 s.
205. Dorobisz J. Sejm nadzwyczajny z 1624 roku / J. Dorobisz. – Opole : OTPN, 1994. – 110 s.
206. Dworaczek W. Paprocki Bartosz / W. Dworaczek // *PSB.* – T. XXV. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1980. – s. 180.

207. Estreicher K. Bibliografia polska. / K. Estreicher. – Kraków, 1912.
T. 24 : Stulecie XV-XVIII w układzie abecadłowym: P-Pom. – 1912. – 479 s.
208. Falińska M. Mit polityczny w świadomości społecznej szlachty w XVI - XVIII w. / M. Falińska. // Kultura i Społeczeństwo. – 1991 – r. 35 – nr 2. – S. 26-51.
209. Filipczak-Kocur A. Skarbowość Rzeczypospolitej 1587-1648 : projekty, ustawy, realizacja / A. Filipczak-Kocur. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2006. – 437 s.
210. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku / M. Franz. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. – 476 s. - (Historia Militaris - Adam Marszałek).
211. Göllner von C. Turcica: die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. Bd. 1, MDI-MDL / C. von Göllner. – Bucuresti : Editura Academiei R.P.R.; Berlin: Akademie-Verlag, 1961. – 458 s.
212. Górka O. "Ogniem i mieczem" a rzeczywistość historyczna / O. Górka; oprac., posłowiem i przypisami opatrzył Wiesław Majewski. Wyd. 2. – Warszawa : Wydaw. Min. Obrony Narodowej, 1986. – 263 s.
213. Górka O. Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na Południowym Wschodzie. / O. Górka. – Warszawa : Libraria Nova, 1943. – 32 s.
214. Górka O. Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk / O. Górka. – Warszawa: [s.n.], 1936. – 116 s.
215. Górka M. Polonia - Respublica - Patria : personifikacja Polski w sztuce XVI-XVIII wieku / M. Górka. – Wrocław : Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 628 s. – (Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna).
216. Herman S. Wojna i żołnierz w okresie kontrreformacji (do roku 1648) : szkice z dziejów literatury polskiej i obcej / St. Herman. – Zielona Góra : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1983. – 153 s.
217. Herman S. Żywa postać Rzeczypospolitej: studium z literatury staropolskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku / St. Herman. – Zielona Góra : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1985. – 250 s.

218. Hofert A. Den Fiend beschreiben. Türkische Gefart und Europäisch Wissen über das Osmanische Reich XV-XVI Jahrhundert. / A. Hofert – Frankfurt : Campus Verlag, 2003. – 265 p.
219. Horn K. That New-time Religion: The Evolution of Religion as an Ethnographic Category in the Sixteenth Century [Електронний ресурс] / K. Horn – режим доступу: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=10190>
220. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 / M. Horn // SMHW – 1962. – T. VIII. – Cz.1. – S. 371.
221. Janiszewska-Mincer B. Rzeczpospolita Polska w latach 1600-1603: (narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami) / B. Janiszewska-Mincer. – Bydgoszcz : WSP, 1984. – 144 s.
222. Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego / K. Koehler. – Kraków : Wydaw. Arcana ; Warszawa : Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2004. – 564 s. – (Arkana Literatury).
223. Kołodziej R. Pierwszy sejm z 1637 roku / R. Kołodziej. – Toruń : Wydaw. Adam Marszałek, 2003. – 288 s.
224. Kołodziejczyk D. Marina Ciccarini. Il richiamo ambivalente. Immagini del Turco nella memorialistica polacca del Cinquecento. Invenilia editrice s.r.l. Bergamo, 1991./ D. Kołodziejczyk // Przegląd historyczny. – 1992. - № 83. – s. 572-574.
225. Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations, (15th-18th century): an annotated edition of 'ahdnames and other documents / [ed.] by D. Kołodziejczyk. – Leiden : Brill, 2000. – 721 s. – (The Ottoman Empire and its Heritage ; vol. 18).
226. Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego / E. Kotarski. – Toruń : TNT; Poznań : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1970. – 197 s. - (Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego ; T. 22. ; Z. 1).
227. Kotarski E. Z problematyki odbioru publicystyki politycznej w epoce staropolskiej / E. Kotarski // Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce : praca zbiorowa / pod red. Hanny Dziechcińskiej. – Warszawa-Łódź : Państw. Wydaw. Naukowe, 1985. – S. 131-147.
228. Kotarski E., Kumor B. Solikowski Jan Dymitr / E. Kotarski, B. Kumor // PSB. – T. XXV. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1980. – S. 282-289.

229. Kowalska H. Karnowski Stanisław / H. Kowalska // PSB. – T. XII. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1966-1967. – S. 77-82.
230. Kozikowski P. Krajewski Jan / P. Kozikowski // PSB. – T. XV. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1970. – S.109.
231. Kramperova M., Maisel W. Księgozbiory mieszczan poznańskich z drugiej połowy XVI wieku / M. Kramperova, W. Maisel // *Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza* / [Zdzisław Kaczmarczyk, red. nacz.]. – Poznań, 1960. – Tom VI. – Zeszyt 1. – S. 257-308
232. Krawczyk A. Strategiczna rola Ukrainy dla obrony cywilizacji chrześcijańskiej na Wschodzie Europy w pismach politycznych Józefa Wereszczyńskiego / A. Krawczyk // *Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За редакцією Л. Зашкільняка і М. Крикуна. – Львів : Львівський державний університет ім. І.Франка, 1998. – С. 174-188.*
233. Krzewińska A. Pieśń ziemiańska, antyturecka i refleksyjna: studia nad wybranymi gatunkami staropolskiej liryki XVI i XVII wieku / A. Krzewińska. – Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – T. 19. – Z. 2. – 203 s. – (Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego / Towarzystwo Naukowe w Toruniu).
234. Kuczyńska J. Nad siedemnastowiecznymi pobudkami / J. Kuczyńska. // *Wśród zagadnień polskiej literatury barokowej. Cz. 1, Światopogląd, genologia, topika / pod red. Zbigniewa Jerzego Nowaka. – Katowice : Uniwersytet Śląski, 1980. – S. 73-91 – (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach ; nr 383).*
235. Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572-1717 / D. Kupisz. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008. – 468 s.
236. Lewicka-Kamińska A. Inwentarz księgarni Andrzeja Cichończyka w Jarosławiu / A. Lewicka-Kamińska // *Roczniki Biblioteczne : organ naukowy bibliotek szkół wyższych. – Wrocław. – 1961. - № 5. – S. 253-299.*

237. Majewski W. Płany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tureckie z 1645r. / W. Majewski // Przegląd Historyczny: dwumiesięcznik naukowy. – 1973. – T.64. – S. 267-282.
238. Marchesani P. Polska w historiografii włoskiej XVI i XVII wieku (stereotypy ideologiczne i ich ewolucja) / P. Marchesani // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej / pod red. Giovanny Brogi Bercoff i Teresy Michałowskiej. – Warszawa: Tow. Literackie im. A. Mickiewicza, 1995. – S.177-214.
239. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. / K. Mazur. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2006. – 465 s.
240. Mikulski T. Chabielski Mikołaj / T. Mikulski // PSB.- T. III. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1937. – S. 245-246.
241. Milewska B. «Pożar wojny tureckiej» jako przykład tłumaczenia / B. Milewska // Meander: miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego / red. Kazimierz Kumaniecki, Kazimierz Michałowski. – Warszawa. – 1987. – Z.1.– S. 198-201.
242. Nadolski B. Klonowicz Sebastian Fabian / B. Nadolski // PSB. – T. XIII. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1967-1968. – S. 5-6.
243. Nagielski M. Rakowski Wojciech / M. Nagielski // PSB. – T. XXX. – Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1987. – S. 535-536.
244. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce : dwaj młodsi Wazowie / J. Nowak-Dłużewski. – Warszawa : Pax, 1972. – 387 s.
245. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce : Zygmunt III / J. Nowak-Dłużewski. – Warszawa : Pax, 1971. – 438 s.
246. Ochmann-Staniszevska S. Sejmy z lat 1615-1616 / Stefania Ochmann. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw., 1970. – 235 s. – (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A ; nr 141).
247. Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. / S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski. – Wrocław, 2000. – T. 2. – S. 254.

248. Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku / K. Olejnik. – Poznań : Wydaw. Naukowe UAM, 1976. – 284 s. – (Historia – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu ; nr 69).
249. Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652 : system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie / E. Opaliński. – Warszawa : Wydaw. Sejmowe, 1995. – 344 s.
250. Opaliński E. Sejm srebrnego wieku 1587-1652 : między głosowaniem większościowym a liberum veto / E. Opaliński. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2001. – 268 s.
251. Opaliński E. Sejmiki południowo-wschodnie a Rzeczpospolita w latach 1587-1648 / E. Opaliński // Ludzie, kontakty, kultura XVI-XVIII w. : prace ofiarowane profesor Marii Boguckiej / pod red. Jerzego Koweckiego i Janusza Tazbira. – Warszawa : Semper, 2006. – S. 81- 91.
252. Pelc J. Problemy badań literatury okolicznościowej / J. Pelc // OiRP. – 1990. – XXXV. – S. 91-106.
253. Pietrzak J. Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej: sejmy z lat 1620 i 1621 / J. Pietrzak. – Wrocław : Wydaw. Uniw. Wrocławskiego, 1983. – 186 s. – (Acta Universitatis Wratislaviensis ; no 549) (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia ; t. 38)
254. Pietrzak, Jerzy. W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej : sejm w 1623 r. / J. Pietrzak. – Wrocław : Wydaw. UW, 1987. - 149 s. – (Acta Universitatis Wratislaviensis ; no 890) (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia ; t. 57).
255. Pirożyński J. Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku : nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560-1587 / J. Pirożyński. – Kraków : UJ, 1995. – 361 s. – (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego ; 1154) (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne ; z. 115).
256. Piśmiennictwo staropolskie: hasła osobowe : N-Ż / oprac. zespół pod kierownictwem Romana Pollaka. – Warszawa : Państw. Instytut Wydaw., 1965. – 581s. – (Bibliografia literatury polskiej "Nowy Korbut" ; t. 3).
257. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646 / L. Podhorodecki. – Warszawa : Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978. – 455 s.

258. Podhorodecki L. Stanisław Żółkiewski / L. Podhorodecki. – Warszawa : Lud. Spółdz. Wydaw., 1988. – 318 s.
259. Polska XVII wieku, państwo - społeczeństwo - kultura / pod red. J. Tazbira. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1974. – 366 s.
260. Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. / A. Prochaska – Warszawa : wydawn. Kasy im. J. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, 1927. – 419 s.
261. Ryba R. Trzy obrazy niewoli tatarsko-tureckiej / R. Ryba. // Barok: historia, literatura. – 2001. - № VIII/1 (15). – S. 47-58.
262. Rzońca J. Ostatni sejm przed Cecorą // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – 1983. – Z. 20. – S. 5-91.
263. Rzońca J. Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej / Jan Rzońca. – Opole : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1990. – 205 s. – (Studia i Monografie – Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu ; t. 156).
264. Rzońca J. Sejmy z lat 1597 i 1598. Cz. I. Bezowocny sejm z 1597 roku / J. Rzońca. – Warszawa-Wrocław : Państwowe Wyd. Naukowe, 1989. – 117 s.
265. Rzońca J. Sejmy lat 1587-1598. Cz. II. Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku. / J. Rzońca. – Opole, 1993. – 93 s.
266. Schulze W. Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung / W. Schulze. – München : Verl. C. H. Beck, 1978. – 4174 s.
267. Seredyka J. Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629-1632): zarys wewnętrznych dziejów politycznych / J. Seredyka. – Opole : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, 1978. – 231 s. – (Studia i Monografie – Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu ; t. 62).
268. Seredyka J. Sejm w Toruniu z 1626 roku / J. Seredyka. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966. – 193 s. – (Prace Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział Nauk Historyczno-Społecznych).
269. Seredyka J. Sejm z 1618 roku / J. Seredyka. – Opole : WSP, 1988. – 231 s. - (Studia i Monografie – Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu ; t. 136).

270. Seredyka J. Sejm zawiedzionych nadziei / J. Seredyka. – Opole : WSP im. Powstańców Śląskich, 1981. – 124 s. – (Studia i Monografie – Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu ; t. 72).
271. Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojkowego w Polsce XVI wieku / J. Sikorski. // SMHW. – 1966. – T. XII. – S. 3-62.
272. Sikorski J. Problematyka walki z Turkami // SMHW - 1984 – T. XXVII. – S. 147-157.
273. Sitkowa A. O pisarstwie Józefa Wereszczyńskiego: wybrane problemy / A. Sitkowa. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 215 s. – (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach ; t. 2446).
274. Schulze W. Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert : Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung / W. Schulze. – München : C.H. Beck Verlag, 1978. – 417 s.
275. Skarga P. Kazania sejmowe / P. Skarga ; / oprac. Janusz Tazbir ; przy współudziale Mirosława Korolki. / wydanie 5 uzup. – Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1995. – 185 s. – (Biblioteka Narodowa. Seria 1; t. 70).
276. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623 / D. Skorupa. – Warszawa: Neriton : Instytut Historii PAN, – 2004. – 212 s.
277. Strzylecki A. Sejm z r. 1605 / A. Strzylecki. – Kraków : Wyd.. Akad. Umiejętności, 1921 – 202 s.
278. Sucheni-Grabowska A. O sejmiku ziemi liwskiej w latach 1542-1695 / A. Sucheni-Grabowska. // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI – XVI w. – S. 29-38.
279. Suwara Fr. Przyczyny i skutki klęski Cecorskiej 1620 r. / Fr. Suwara. – Kraków : wyd. z zasiłku Ministerstwa W.R.I.O.P., 1930. – 141 s.
280. Szczerbik Z. Sejm koronacyjny Władysława IV w 1633 roku / Z. Szczerbik. – Kluczbork; Praszka : Oficyna Wydawnicza Drukarnia "Antykwa", 2001. – 184 s.
281. Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku / St. Tarnowski; wstępem i przypisami opatrzył Bogdan Szlachta. – Kraków : Ośrodek Myśli Politycznej: Księgarnia Akademicka, 2000. – 925 s. – (Biblioteka Klasyki Polskiej Myśli Politycznej ; t. 1).

282. Tazbir J. Polska przedmurzem Europy / J. Tazbir. – Warszawa : Twój Styl, 2004. – 215 s.
283. Tazbir J. Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy : mity a rzeczywistość historyczna / J. Tazbir. – Warszawa : Interpress, – 1987. – 156 s.
284. Tazbir J. Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej / J. Tazbir. // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1991. – №36. – S. 147-161.
285. Ternes J. Sejmik chełmski za Wazów (1587-1668) / J. Ternes. – Lublin : Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2004. – 201 s.
286. Tomkiewicz Wł. Jeremi Wisniowiecki (1612-1651) / Wł. Tomkiewicz. – Warszawa, 1933. – 359 s.
287. Tomkiewicz Wł. Kozaczyzna ukraińska / Wł. Tomkiewicz. – Lwów, 1939. – 156 s.
288. Torój E. Inwentarze ksiąg lubelskich introligatorów z pierwszej połowy XVII wieku / E. Torój. – Lublin : Wydaw. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 103 s.
289. Torój E. Inwentarze księgozbiorów mieszczan lubelskich z lat 1591-1678 / E. Torój. – Lublin : Wydaw. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – 198 s.
290. Trawicka Z. Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572-1696 / Z. Trawicka. – Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1985. – 346 s.
291. Tyszkowski K. Problemy organizacyjno-wojskowe z czasów wojny moskiewskiej Zygmunta III // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1930. – T. II. – Zeszyt II, s. 279-293.
292. Ujma M. Sejmik lubelski 1572-1696 / M. Ujma. – Warszawa : Semper, – 2003. – 275 s.
293. Urwanowicz J. Ideologia a działalność polityczna szlachty w czasach Zygmunta III. Wokół wartości ustrojowych / J. Urwanowicz // Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV – XVIII wieku / red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn. – Warszawa, 1994. – S. 170-191.
294. Wierzbowski T. Krzysztof Warszewicki 1543-1603 i jego dzieła : monografia historyczno-literacka. / T. Wierzbowski. – Warszawa, 1887. – 406 s.
295. Wiśniewska H. Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica / H. Wiśniewska. – Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 328 s.

296. Wolf A., Sułtan A. Materiały do dziejów czytelnictwa i handlu książką w Warszawie w XVI w. (Trzy spisy książek z niezrachowanego tomu akt miasta Starej Warszawy) / A. Wolf, A. Sułtan. // Warszawa XVI – XVII wieku.– Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1974. – Z. 1 / [red. naukowa: Alina Wawrzyńczyk, Andrzej Sołtan]. – S. 127-168. – (Varsaviana) (Studia Warszawskie. ; t. 20).
297. Wyszczelski L. Koncepcje obrony Kresów Wschodnich w polskiej myśli wojskowej XVI-XVII wieku / L. Wyszczelski. // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje : studia i szkice / red. nauk. Marek Wagner, Janusz Wojtasik; Instytut Historii Akademii Podlaskiej w Siedlcach. – Siedlce : Wydaw. AP, 2004. – S. 87-101. – (Monografia - Akademia Podlaska. ; t. 50).
298. Zackiewicz T. Skutki zróżnicowania etnicznego armii Rzeczypospolitej w czasach Stefana Batorego / T. Zackiewicz // Nad społeczeństwem staropolskim.– Białystok : Ośrodek Badań Europy-Wschodniej : Uniwersytet w Białymstoku, 2007. – T. 1. Kultura, instytucje, gospodarka w XVI-XVIII stuleciu. – S. 221-230.
299. Zawadzki K. Prasa ulotna za Zygmunta III / Konrad Zawadzki. – Warszawa : Zamek Królewski, 1997. – s. 230.
300. Ze studiów nad literaturą staropolską / red. K. Budzyk Wrocław : Zakład Nar. im. Ossolińskich, 1957. – S. 422 – (Studia Staropolskie ; t. 5).